ЛННБ України ім.В.Стефаника
00595291 (V)

21437
54899

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ЗМАГАННЯ

ПОВІСТЬ

Безплатний примірник

КИЇВ · ВІДЕНЬ · ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ЗМАГАННЯ

Безплатний примірник

10

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ЗМАГАННЯ

ПОВІСТЬ

Ч 845

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

3 1437

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА"

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА"

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Ш5(8=Уи)5-644

4706

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3050

Заячківський похилив голову над великою касовою книгою, що лежала перед ним розгорнена на столі. Вже довшу хвилину робить враження людини, що втопила свої очі кудись, де нічого не бачить, але одірватися не в силі. Сидів непорушно.

Справді не думав ні про що. У його мізку витворилась дивна мішанина чисел, товарів, людей... Почали пересуватися перед його очима купці-гуртівники, візники, залізничники... І кожна з цих постатей шарпає його сюди, туди, рве на шматки, він одборонюється од них грішми і грішми і грішми. Сипле на всі боки. А в міру того, як вчувається шелест паперу в його руках, що раз нові постаті наближаються до нього, в тісному колі його запирають.

Виринають перед його душею найстрашніщі картини його болів, що їх перестраждав за останні часи, коли ставив на ноги торговельну кооперативу. Переживає їх іще раз. Має враження, що ось закуповує товар, торгується. Од нього жадають якихось немислимо високих цін. Не може зважитися. Взагалі не в силі того всього зрозуміти. Жадають од

нього за товар ціп вдвоє вищих, ніж ті, що їх кооператива бере в своїй крамниці за той самий товар. Хоче надуматися. Кажуть, що за годину буде запізно. Не застане цього товару. Ніхто не може його забезпечувати. А ну ж за пів години прийде покупець, що дасть іще й вищу ціну?... Що йому робити? Як тут зважитися? Що це? Чи справді товару нема? Чи справді ціни підскочили? Чи він попався в руки глитаїв-обманців? А він же ж мусить купити чи це, чи те, хоч би там що, а все ж таки треба щось привезти! Переживає великі страждання. Нарешті зважується. Задаткує товар. Коли платить гроші, кров бє йому до лиця. Чує, як стукає серце в грудях. Чує виразно його удари. Чи ж би пересторога? У мізку гуде. Шумить. Іще раз встромлює несвідомо гроші в кишеню. Інстинктово береже їх. Та в ту ж мить таки виймає жмут грошей рішучим рухом руки, кидає на стіл. Втікає чим дуж із складу, біжить на почту. Підносить телеґрафічно ціни на товар у їх крамниці. Сідає до повозки й каже везти себе на той кінець міста до другого такого ж гуртового складу. Питає за товаром. Сміються з нього. Що то вони дали б, коли б могли дістати сьогодня цей товар! Двері в них не зачиняються. Шеф утік, щоб не рвалася в нього душа, коли перечислює в голові, скільки має сього-

дня втрати, що нема в нього товару, за яким приходять в одно і в одно покупці. Заячківський віддихає легше. Значиться, виграв, виграв на всій лінії! Значиться, закупив товар, якого ніде ні за яку ціну не дістане. Забрав усе, що було — два ваґони. Ото ж їх кооператива одна-єдина в місті і в околиці, що буде мати цей товар!

Посміхнувся до себе в душі. Справді — що йому не доводилось переживати! Які то питання він мусів рішати! Сам — без надуми. То не так: схоче — не схоче — відложить. Зважся в одну мить: заробиш — то так заробиш, як не ждав. А втратиш, то провалиш усю кооперативу.

Та й хіба ж це вже все? Хіба ж це тільки закупити? А доставити залізницею? То тільки було заладувати!... А щоб потім пересунути з маґазину на шлях... А щоб причепити до відповідного потягу... А щоб уже причепленого не залишили йому на якихось забитих рейках! Та й то ще, коли б лишили. А то причеплять до першого з краю потягу і — прощай! Шукай світами!

На саму згадку, скільки то заходів треба було, щоб справитися з усім, він стрепенувся. То не тільки плати й підплачуй. То ще й тоді не вір. Бігай за товаром і ваґоном, доки він не буде вже в дорозі. Коли б то поставили таксу — ну, здорового хабаря, але щоб уже

всіх обігнав! Але то ні. Той, що взяв, забезпечує, що все зробиться. Та спитай його, чи не треба б іще де піти помастити — скаже: „здалось би“. А не спитай — нічого не сказав би. Піди за ваґоном, побачиш, що десятки рук простягаються до тебе. І можеш впевнитися незабаром, що не піди, і не припильнуй — нічого не вийшло б...

Павло згадав одну з важніщих подій. Повідомляють їх, що прийшли два ваґони. Посилають на станцію — нема. Починають шукати — показується, що вчора ввечері приїхали, сьогодня вранці наліплено на них помилково картки „військове добро“ — і відослано до Коломиї. Скаче, кричить, відгрожується. Перешукує всі ваґони. Може таки ще є? А може спинилися на найближчій станції? Його запевняють, що ваґони напевно відійшли. Падає в крісло з утоми. Не лишає на провинних ні сухої нитки за таку господарку. Починають телєфонувати. Дожидаються нетерпеливо. Довга мовчанка. Нарешті є відповідь. Повинні бути. Приїхали якісь два ваґони. Військо не має на них претензії. Не знали, що з ними робити. Добре, що зголосився власник... Кажуть завернути. Добре. Увечері вся управа кооперативи на станції — ваґонів немає. Другої днини висилають книговодця до Коломиї. По довгих заходах віднайшов обидва ваґони. Заплатив,

що треба було. Забезпечився, що ваґони ввечері прийдуть. Пішов на місто. Приходить до потягу — ваґонів нема. Наробив крику — його ведуть до ваґонів. Кажуть, що їх причепили вже до валки, яка має вранці їхати до їх міста. Він заспокоївся. Поїхав додому. Чекають на ранішній потяг, — нема, на вечірній, — нема, на ще один ранішній — ваґонів таки немає. Тепер уже не можуть телєфонічно добитися ніякої відповіди. Їдуть удвох — Павло з книговодцем. Із ваґонів і сліду нема. Починають перешукувати в книжках за числами цих ваґонів: 98.756, 98.878. О, до смерти не забуде цих двох чисел! Перешукує книжку за книжкою. Нарешті знаходить. І що ж?... Кажуть йому, що помилково наліплено на них карточки: „до направи“ й одіслано їх до Сянока до маґазинів.

Що було робити? Сміятися? Плакати із злости? Кричати, лаяти? Ніщо не помогло б. Цинічно заявляють йому: тепер війна. Залізниця через те скинула з себе всяку відповідальність за запропащені товари, що в наслідок надзвичайного військового руху годі встерегтися від таких помилок.

Аж тепер він остаточно зрозумів, що ввесь товар таки пропав. Що з ним сталося? — не дізнається ні від кого. Чи сталося це навмисне, чи припадково, цього не дослідить. Що більше, може бути того певен, що ваґони

вже порожні. Товар вибрали з них. Якби добре пошукав, то й тут міг би знайти! Бо що ж іншого? Звідки така безглузда помилка: „до направи“?

Ні, це немисливе. Це неможливе! — крикнув у розпуці в голос.

Усю свою злість виладував на книговодця. Почав лаяти його, чому не лишився, чому не пильнував, не платив? Той став оправдуватися, що йому показали ваґони, причеплені до ранішньої валки, й це його заспокоїло... Він же ж бачив їх на власні очі... Годі було не повірити. І не було вже більше що робити. Хіба мав ночувати на станції, чи що?

Це наївне виправдування власного недбальства в людини, яка не має нічого іншого до роботи, як пильнувати добра кооперативи, вивело його з рівноваги. Крикнув: „То їдьте, до чорта, за ваґонами і не вертайтеся без них!“ Яке ж було його здивування, коли почув зовсім спокійну заяву книговодця: „А що ж то я здурів, щоб їздити світами за кооперативними ваґонами? А що ж то, кооператива попаде в ліквідацію, хоч би навіть стратила цих два ваґони? Як мають знайтися, то вернуть і без наших заходів. Ані мені сниться їхати за ними!“

Павло побачив тоді вперше, що кооператива перестала вже бути його ділом і стала

громадським. Вона вже стала інституцією, якою управляють урядовці. Оцей добродій, що розкрив йому очі, це типовий урядовець. Що його те все обходить? Побачив одразу шалену різницю між собою, своїми заходами, своєю творчістю і підприємливістю та недбальством і байдужістю цього типового представника урядовецького світу кооперативи. В одну мить нагадав собі, скільки праці й заходів вложив у ці два ваґони товару. Махнув рукою й не прощаючися з товаришем, пішов іще раз до товарового відділу на станції. Почав тепер балакати з тими панами, що провинилися, на розум. Заявив їм, що передає справу по-перше до дирекції залізниць — з жалобою на всіх, що занедбали свій обов'язок, по-друге до суду — з зажаленням на тих, що наліпили картку: „військове добро", і тих, що перезначили їх „до направи". Це не помилка! Це злослива робота. Буде процесом шукати виновників. А по-третє — подає справу до часописів.

Не знати, що з цього всього зробило враження — досить, що зачали шукати, телеґрафувати, телефонувати і, після пів-дня заходів, заявили йому, що обидва ваґони в Стрию.

Сідає на найближчий потяг і їде. Застає вже тільки один ваґон, дочеплений до валки в напрямку до Сянока. Він же ж ішов „до направи". Заглядає до середини. Є, є все.

Значиться, справді помилка. Не ушкоджено нічого. Бодай назверх так виглядає. Але тепер, коли віднайшовся один ваґон, тим гіршою злістю скипів: що сталося з другим ваґоном? Де він? Де? Кричить. Розпитує. Кажуть йому не вперше: другий ваґон мав картку „військове добро“ і команда причепила його до військової валки та післала на Угорщину. Вже перейшов границю. Годі його завернути... Чи можна за ним їхати? Можна б. Але не дуже безпечно. Це була муніційна валка. Шукаючи за нею, можна попасти в підозріння шпіонажі. Не дуже безпечно.

Заячківський, який проживав тоді нелеґально, як звільнений од війська до рільної господарки, зрозумів одразу, що пхатися самохіть у пащу воєнної потвори зовсім небезпечно. Задовольнився тим, що спонукав залізничу управу розтелеґрафувати на всі боки число запропащеного ваґону. Сам повернувся з урятованим ваґоном додому. Такий уже був завзятий на нього, що їхав товаровим потягом. Скільки не намозолився, але поставив на своєму. Бодай один ваґон товарів таки привіз.

Смішно йому тепер стало на саму згадку, скільки то своєї душі він вкладав у це діло. Але таки здвигнув інституцію.

Звернув погляд своїх очей на касову книгу кооперативи і почав читати в її цифрах

історію росту інституції. Найрадше спиняв свої очі на тих довгих рядках десятькоронових паїв. Попадалися вони тут і там поміж високі суми ціни товарів, достави, денних торгів. Трохи не що дві-три сторінки цілий стовпчик паїв. Що раз то з иншого села. Пересувалися перед його очима поодинокі села, в цих селах знайомі люди. Приходили. Нарікали на свою долю. Жалувалися, що не можуть дістати ніякого товару. Нема солі, огірків ніхто не наквасив, капуста псується, ніхто не матиме на зиму капусти. Буде голод. Нема нафти. Нема чим світити. Запалять соломою в печі, і доки господиня варить вечерю, доти й трохи світла в хаті. Потухне солома, світи скипками. Світять воском, лоєм, скипками, як за прадідних часів. Та й сірників нема. Бігають од хати до хати та й позичають вогню. То така біда настала на світі, що ніхто цього не в силі зрозуміти. Благають: „Рятуйте нас, пане доктор!“

„Вплачуйте паї до кооперативи! Закладайте крамницю! Що зможемо, зробимо для вас!“

Кооператива, паї, крамниця — оце єдине чарівне слово, що ним зачаровував людей з усього повіту. І не спамятається, було, ще добре, як уже в нього трьох делєґатів. Приносять паї від десятка людей і список членів.

Радяться, як би то заложити в них у селі крамницю. Нема Жидів — повтікали, а без Жидів вони бідні.

„Добре, що нема!“ — мовить Павло. — „Треба використати той час і здвигнути свою власну крамницю.“

Довга розмова на тему економічної самодопомоги. Павло пояснює силу й значіння торговлі. Повторяє з деякими відмінами може в сотний раз свій виклад. Члени дирекції кооперативи, які вдодно прислухаються цим розмовам, доповнюють із свого боку те, чого не договорив Заячківський. Що або позабув, або що вже знудило його. Починають розвивати більш популярно його виклад. Він уже не слухає, йде до іншого діла.

А тепер виринають перед ним оці пережиті картини із довгих стовпців чисел. Як живі промовляють до нього, відсвіжують йому в уяві історію розвитку кооперативи.

Та ось зненацька перекидає по кількадесять листків грубої книги й спиняється на перших її сторінках. І тут б'ють його в очі високі числа. Шість, десять, вісім, знов десять, пять, знов десять тисяч. Самі тисячні паї. Це ті основники кооперативи. І він між ними. І його дружина. Так. Це були ініціятори. Це були основники, перші піонїри. Як він радів, коли з легкої руки дістав ці паї

до крамниці. Міг поставити перші початки. Ці люди являлися йому велитами, які зрозуміли силу економічної праці. Як радо і як уважливо прислухався він до їх голосу. Не зробив у перших початках ніякого діла, щоб не радитися з ними. І вони — яке зацікавлення проявляли! Що дня сходилися, радилися, обмірковували — до тої хвилі, коли виплатив їм перші прибутки. А ті прибутки були такі, що всякий з них дістав назад вложені в спілку гроші і пай остався за ним у тій самій величині. Були дуже втішні. Нічого не стратили. Дістали назад те, що вложили, й тепер мають на паях ті самі гроші. І дивно їм було й раді були з того. Але тепер уже перестали так дуже цікавитися спілкою. Мали вже необмежене довір'я до Заячківського й його двох найближчих співробітників. Передали їм орудування придбаними грішми. Не вязали їм рук.

І тоді помалу, з часом почав Павло розуміти, яке то дуже небезпечне діло зачав. Вложили гроші — приробили — поділилися. Придбають іще більше — поділяться. А що далі?... А як би так захиталася спілка? Як би в дечому не пощастило?... Закидав деколи в розмовах із спільниками. Казали йому: „Ми вам на те передали крамницю в руки, щоб ви не втрачали, тільки заробляли! Ми віримо вам. Знаємо, що ви не

запропастите її". Значиться, коли б похитнулася нога, не сказали б: „Що робити! Пропало!..." Вони спокійні, що так статися не може!

А як би таки сталося?...

І тут попав Павло на шлях відповідальності. Зрозумів велику свою помилку. Вибуяла рослина, буйна, могутня, але він не плекав її коріння, тільки зривав квіття, що дивним дивом розкошувалося на цій чарівній рослині.

„Багняна рослина!" — шуміли йому в ухах слова Лисовського.

Так. Багняна рослина! — сказав собі в душі, але в ту ж мить порішив, що з багна він перенесе її на родючу землю, не зриватиме її квіття, тільки плекатиме коріння, щоб ця багняна рослина перетворилася в розкішне, сильне дерево, яке не тільки квіттям веселило б їх, але й овочі сипало б плідні й соковиті.

„Ви багняна рослина! Вибуяли і зів'янете, зісохнете!"

Ні, пане докторе Лисовський, — перечився з ним у душі й почував, як набирається сили. — Може ми й багняна рослина, але ви не втішатиметеся нашою смертю!

І тут злість прокидалася в його душі до того діда, що з дня на день ждав, щоб уся ця торговельна спілка запалася під землю враз із своїми ініціяторами й кер-

Z+1899

маничами. Відрази набрався, коли дивився на той цинічний посміх, на те цікаве дожидання: А чейже раз уже?... Кидав у його бік: Я вам покажу, що ви, пане, багняна рослина! Все своє життя провели ви на багні, вся ваша праця — багняна задуха. Ще не схилите своєї голови, як багно проглине всю вашу працю й память по вас!

Дістав завзяття од цих своїх думок. Не спочив, доки не почав перетворювати спілки в кооперативу. Скликав усіх двадцять вісім членів спілки і заявив їм, що мусять приймати десять і двадцять коронові паї. Пішов на підступ. Заслонився наказом властей, які в одно допитувалися, скільки в них членів. Стрівожив їх, що можуть переслідувати. Зараз дістав згоду на все. Чому ж ні? І справді, чому ж би ні? Їм уже повернено вложені гроші. Тепер можуть і инчі користати.

Почав приймати членів. Сто, двісті, триста... і далі й далі... Скликав збори. Зорґанізував кооперативу...

Засміявся в голос.

— Кооперативу? — спитав сам себе. — Що повертає членам, правда, вже не ввесь прибуток, але все ж таки половину? Що цих двадцять вісім членів беруть більше, ніж цих три тисячі? Ні! Годі. Досить уже туманити себе й инчих. Досить цієї поганої брехні! До чого це?

Львівська державна наукова бібліотека
№ 3050

Відсунув касову книгу та почав переглядати свої записки. Почав іще раз робити обчислення. Між тим до кімнати увійшла Марійка. Навіть не завважав її, такий був захоплений своєю працею.

— Ти не думаєш, Павле, сьогодня спати?

Чув зденервування в її голосі і прикус.

— Ходи, Марійко, сідай біля мене, побалакаємо.

Присунув їй крісло.

— Яка мені може бути з тобою розмова, коли ти сидиш над касовими книжками? — продовжувала тим самим тоном неохоти. — Скажи мені, що тебе обходить іще ця кооператива? Це справді якийсь вампір, що ссе твою кров. Я вже цікава, коли ти засядеш до своїх власних рахунків? Коли ти зацікавишся касовими книжками свого маєтку?

Подивився на неї з докором. Простягнув до неї обидві руки й коли вона наближилася до нього, зловив її в обійми.

— Марійко! — почав її цілувати в шию.

— Що?... ледви прошептала дружина.

— Кохана моя...

— Справді?...

— Кохана...

Держав її хвилину в обіймах. Тим часом Марійка сіла на крісло й почала придивлятися до касової книжки.

— Що в тім цікавого може бути для тебе?

Посміхнувся.

— Що цікавого... Питаєшся? А що ж може бути більш цікавого, як історія скількох років мого життя?

— Та... хіба ж це історія?... Безперечно, що історія могла б бути цікава. Але ж це мертві числа. Я в них зовсім не визнаюся.

— Тому вони для тебе мертві. Тому вони тобі нецікаві. А для мене — це жива картина мого життя, моєї праці. Для мене кожне число має свою мову. Нагадує мені якусь подію. Воно й для нашого книговодця теж тільки — число. Правда, не мертве, але все ж таки — тільки число. Для мене це — подія. А поодинокі події — картина мого життя. Ось дивися: денний торг — нафта — 9565 корон 40 сотиків. Що для тебе те число? Великий торг. Ти могла б зрадіти, що розвивається інституція, коли має такі денні торги. Так?...

— А що ж більше?... — спиталася здивовано Марійка.

Павло посміхнувся.

— Я тебе розумію. Це зовсім зрозуміле. Инакше й годі.

— А хіба ж ти що инчого можеш у тому вичитати? — поспитала Марійка трохи не ображена.

Відсунулася від нього. Хотіла дістати більшу легкість у розмові. Не могла з ним

спокійно перечитися, коли він тримав її в обіймах.

Та Павло як би не бачив того. Почав пояснювати їй широко:

— Я читаю в тому з одного боку те, що й пять років і десять років назад були такі торги, тільки нам, Українцям, з того нічого не було. Ці торги йшли на скріплення сили ворожої нам національно, культурно. Ці торги ставили на ноги силу, яка запанувала над нами економічно і, опіраючися на свою економічну міць, закладала нам на шию своє культурне й політичне ярмо. Це говорить мені цей денний торг. І він каже мені, що ми все ж таки відвоювали, хоч небагато, але бодай частину тих соків, що ними годували вороже до себе силу.

— Та... про це взагалі говорить уся кооператива, не тільки те число, не тільки той один торг. Що ж це ти так основно пояснюєш мені, як би я того не розуміла!

— Дозволь мені скінчити. Я ще замало сказав. Я виразно зазначив, що тільки з одного боку така мова цього числа. Бо з другого боку воно вказує мені на страшну нужду по наших селах без найбільш потрібних продуктів. Далі на центральну орґанізацію розділу засобів продукції, який, коли б не було нашої кооперативи, попав би в руки людей, що визискали б його для своїх цілей.

Ти не знаєш того, які сумні речі діються по наших селах. Яку панщину мусять люди робити всяким глитаям, що в їх руках опиняється розділ товарів першої необхідности, коли хочуть дістати свій приділ. Скільки то треба вислугуватися такому глитаєві війтові, або писареві, що дістає від староства приділ для всього села, щоб дістати літру нафти, топку соли, коробку сірників. За все плати збіжжям, яйцями, полотном і то по передвоєнних цінах. Ні, ні, ні... Я тобі кажу, ми зробили велике діло кооперативою.

Марійка слухала цієї його мови, задивлена у простір перед себе. Була думками далеко від нього. Це все, що він говорив до неї, було таке далеке від її душі, таке чуже їй, ненависне, що воліла б радше не слухати того. Не могла знайти спільної мови з дружиною. Те, що для нього було таке зрозуміле, таке конечне, що захоплювало його досі, і, як бачила, мусіло й на далі його захоплювати, було для неї ненависне. Вона тільки страждала від того. Її душа хвилювалася, коли подумала, що він не зараз іще вирветься з цих сітей, в які втягла його кооператива.

Почала роздратованим голосом, у якому вчувався тон найвищого зденервування:

— Ну, і досить з тебе. Мають люди кооперативу, а тепер нехай би вже тебе звільнили

від цього тягару. Пощо тобі передумувати над цими числами, пощо брати собі на голову те, що до тебе не належить, за що тобі ніхто нічого не платить? Є там у вашій кооперативі членів управи скількох, беруть добрі гроші, а ти сидиш за них над книжками. А прийде до платні, ти зрікаєшся.

Зачепила найбільш болюче питання. Питання про винагороду там, де він намагався довести свою незаінтересованість. Докоряє йому за працю, якою він хотів би змити з себе пляму наживи в перших роках будування кооперативи. Каже:

— Знаєш. Вони працюють як урядовці, мусять жити. Я що нічого: маю в своїх руках провід. А проводити, то не залагоджувати дрібні чергові справи. То треба обхопити своїм мізком і очима минуле й будуче. І в тому ланцюгові минулого та будучого оцінювати відповідно теперішнє. То замало подивитися на це число 9565·40 так, як подивиться касієр кооперативи, що скаже: „Гарний торг сьогодня! Докторунцю, яку ви щасливу руку мали, що придбали до нашої кооперативи приділ нафти для тих сел, де ми маємо свої крамниці! Коли б ви ще придбали для нас приділ нафти і соли для всього повіту!...“ Правда — не гарно сказано? Приділ! Приділ! Придбали... Коли б ще придбали!... А як приділу не стане? А як

не зможемо більше придбати... А як відберуть?...

Почував полекшу в душі, що відвернув розмову від немилого питання і вспів перескочити на поле великого розмаху. Там він почуває тверду свою міць. Там ніхто не зможе робити йому докорів, бо це вже виходить поза тісні рями перших початків. І тут він справді нічим не провинний. Ще поки що він у початках праці. Пішов на змагання з противними силами, щоб дати розмах кооперативі. Відчуває болюче всю залежність її розвитку від т. зв. урядових приділів. А що, як вони скінчаться? А що, як би відобрали? І починає кидатися в ріжних напрямках, щоб увільнити кооперативу од тієї залежности від доброї волі уряду. В-одно мучить його трівога, як би так справді позбавили їх приділів, а він не встиг ще до того часу поставити кооперативу на власні ноги...

— А що, як відберуть? Або як не буде приділу? — кидає ще раз питання.

— То пропало! А що ж ти тоді зможеш порадити?... — здивувалася Марійка.

— Оце й головна річ, щоб нас не тішили приділи, і щоб нам не були страшні відбірання приділів. В цьому й річ, щоб ми сами робили собі приділи. Щоб ми перевели орґанізацію, яка взяла б у свої руки не розділ

урядових приділів, але здобування товарів і доставлювання їх населенню через повітові і сельські кооперативи! Це, бачиш, для звичайного урядовця кооперативи — затрудне завдання. Він, що правда, розуміє його, але тільки зітхає до нього. А щоб переводити свої зітхання в діло — не всякий зможе вдати.

— Для мене, бачиш, ясне, — мовить Марійка, — що коли ви будете мати такі торги як цей, — скільки там?...

— Девять тисяч пятьсот шістьдесят пять.

—... то ви мусите шукати шляху до дальшого розвитку, мусите шукати товарів, мусите вязатися в орґанізацію... Але до того не треба тебе, це зможе зробити собі кооператива сама.

Всі її думки зверталися в одному напрямку. Хотіла вирвати Павла з кооперативи, з громадської роботи.

Але він почув в останніх словах дружини докір собі, що так пиняво забірається до переведення задуманого пляну. Справді, він може опинитися поза кооперативою, а тоді всяке перетворення її пропало. Ніхто не зможе перевести цього так, як оце він обміркував.

— Ти думаєш, — мовить, — що справді кооператива була б у силі перевести це все сама без мене?

— Не люблю твоєї завеликої зарозумілости! — почувся докірливий, не так докір-

ливий, як зумисне обчислений на подратування, голос Марійки. — Звідки в тебе таке уроєння, що тільки ти! Чому як раз тільки ти? Нема там нікого поза тобою? Що ж у такім разі варта вся та ваша кооператива?

— Бачиш, ти зовсім правильні висновки зробила з того числа 9565·40. І такі самі висновки роблять, на жаль, инчі наші члени. Але я бачу в тому ще одно. Коли взяти пять відсотків чистого прибутку, буде двіста пятьдесят корон. І мені це число каже, що на основі статуту я мушу сто двадцять пять корон звернути пайщикам.

— На це ж працюєте.

— На це ми працюємо? Ні... Так. Правда. Помиляюся. Ми справді на це працюємо. Це фактичний стан. Але ми повинні працювати на те, щоб із цих двіста пятьдесят корон що найменче половина йшла на розвиток самої кооперативи (будинок, розширення праці і т. п.), а з другої половини знов бодай половина на забезпечення всяких втрат, на поліпшення життя служби, дальша частина на культурні й гуманітарні цілі, і тільки сотики, навіть не ціла корона на зворот відсотків од паїв. Розумієш мене?

— Значить, хочеш викинути собі гроші з кишені?

— Таак... Бо инчому це не так легко зробити.

— Як звичайно. Це основна прикмета твоєї вдачі, твого характеру.

— Чи ти віриш, що тих 9565·40 принесло тільки пять відсотків чистого прибутку? Я вірю, що з зарахуванням недійсних втрат — найменче десять — отже пятьсот корон. А десять відсотків у торгівлі дає дуже небагато товарів. Двадцять, тридцять, це звичайний відсоток. Розуміється, коли ніхто з пайщиків не буде зацікавлений прибутком, цей відсоток буде в-одно менчий. Товар понизиться в ціні, знайде широкий збут, поліпшиться його якість...

Марійка знетерпеливилася.

— Чекай, чекай... Пощо ти мені це все викладаєш. Я ані кооперативи не закладаю, ані не думаю тобі дозволити тратити своє здоровля над касовими книжками кооперативи. Скажи мені, кинеш усе те?...

Павло запер книжку.

— Я вже кинув. Але ти зачала зо мною балачку.

— З тобою тільки зачни говорити про кооперативу.

— Бачиш, найбільше болить мене те, що це не кооператива.

— Ти знову своє?

Схопилася з крісла і нежданно сіла Павлові на коліна та обхопила його шию руками. Павло спершу здивувався — не ждав такого

збиточного пориву Марійки. Потім обіймив її дужими своїми руками й підніс угору. Ішов з нею просто до дверей, що вели на балькон.

Повійнуло на них свіже повітря вересневої ночи.

*

Стояли самітні посеред глибокої тиші ночи. Перед ними простягалися розлогі поля. Над ними плили хмарки, позолочені сяєвом місяця. На полях блукалися таємничі тіні. Віяв ледви замітний легіт і проганяв із піль спеку літнього дня.

Вслухувалися в німу тишу ночи. Перший Павло перервав мовчанку.

— Я мав вражіння, що тут така німа тиша... Ти чуєш ляскоти польових коників?

— Справді! Аж дивно, як вони лящать. А я й не чула досі. То таки, здається, вони тільки що почали відзиватися.

— Ні, я вже хвилину вслухуюся в їх голоси.

— Чому ж я нічого не чула?

— Це, бачиш, таке нездарне наше єство. Дивишся — не бачиш, слухаєш — не чуєш, вдумуєшся — не розумієш... Життя йде поруч нас, ми розкриваємо очі, уха, працюємо мізком і не бачимо, не чуємо, не розуміємо проявів життя. Дуже ми нездарні створіння:

односторонні. Наші очі дивляться перед себе і що поза кутом нашого бачення, вони вже не в силі обхопити. А з того, що обійме кут нашого бачення, тільки сота, тисячна частина проявів життя попадає крізь очі до мізку. Ідемо знаними околицями, ідемо сотний, тисячний раз. Бачиться нам, що вже нема найменчої дрібнички, якої б ми не знали, а ось в-одно знаходимо щось нового. І чи зможемо мати коли ту певність, що вже все бачили, що зо всим знайомі? Ніколи. Бо коли б ми могли вже впевнитися, що на якомусь шматкові землі вже немає й не буде для нас нічого нового, ми не в силі б одної днини вдержатися на ньому. Заїла б нас нудьга.

Показав рукою перед себе.

— Бачиш цей наш ставок? Що-вечора ми сидимо тут, що-вечора дивимося на нього. А оце вперше я бачу ті таємничі глибини в ньому в місячну ніч, ті зачаровані в ньому руїни.

— Це наша ґуральня й млин. Але як звідки взялися там руїни? Ні одно ні друге не знищене.

— Але признаєш, що бачиш у ставку затоплені там руїни замерхлих у безвісти віків замків, палат?

— Як на картині.

— Як на прегарній картині.

Дивилися в синяву ночи. Над ставком,

у якому відбивалося сяйво місяця, розсвітлюючи його, блукалися тіні руїн, у глибині ставку синіли то чорніли вежі, башні, рівне дзеркало його води схвильовувалося од віття столітніх дерев, що запалися в бездонній тоні ставку.

Найбільш приковувала їх очі гра барв — чорної й синьої, срібної й золотої. Темний краєвид, повен таємничости сам собою, набірав іще більш інтересу через ніжні, пестливі золочення віття дерев і верхів веж, затоплених у глибинах бездонних синіх вод.

Стояли зачаровані і таємничістю краєвиду і глибокою тишею ночи.

Перша Марійка промовила до свого товариша:

— Треба б нам запросити якого артиста, щоб змалював цей краєвид у місячну ніч.

Павло переніс помалу свій погляд із ставку на лице Марійки й промовив:

— Думаєш? Ні, Марійко. Він став би звичайною, нічим не цікавою, картиною.

— Чому? — здивувалася дружина.

— Чому? А тому, що всяка річ має для нас тільки в одну хвилинку вартість: саме тоді, коли її відшукаємо вперше у всесвіті. Коли з небуття покликуємо її до життя. Коли творимо її, даємо їй форми, життєву силу, вливаємо в неї душу.

Говорив це спокійно, помалу. Як би сну-

вав нитку думок із якихось затаєних для нього глибин.

— З тою хвилиною, як вона являється вже бажаним твором наших рук, нашої душі, вона тратить той чар, яким нас досі зачаровувала, вона стає для нас буденною, ми звикаємо до неї, починаємо позіхати, дивлячись на неї. І коли хочемо задержатись при ній, мусимо ставити для неї або для себе нові завдання, мусимо пробудити в собі творчу працю думки, щоб нові цінности витворювати, не знані нам, бажані нами.

— Знаєш, мені страшно слухати твоїх слів.

У голосі Марійки вчувався справді жах.

— Чому?

— Коли я в-одно буду з тобою й ти пізнаєш мене — ти почнеш нудьгувати зо мною.

Павло посміхнувся.

— Коли б ми стояли все на тому самому місці, нічим не змінялися, може й твоя була б правда. Але щоб це могло статися, повинно б і оточення наше не змінятися і думки наші й діла закостеніти... Тоді тільки могла б ти говорити про нудьгування. Тим часом ані ми сами не можемо в-одно стояти на тому самому місці, ані наші життєві обставини не будуть ніколи такі сірі, щоб ми занудилися в них. Не знаю, може й є такі люди, що не зміняються, вони справді мусять бути дуже нудні. Про себе я цього сказати

не можу. Я в-одно в погоні за чимсь новим. Та новина викликає в мене рої нових думок. А що ти цікавишся моїм життям, — реаґуєш на нього. Не зо всим, що я вже приняв, ти погоджуєшся. Настає між нами виміна думок. Приходить до непорозумінь. Працюємо і я й ти, щоб вирівняти цю ріжницю поглядів. Чи може бути в нас розмова про те, що ми колись запліснієм, що ми станемо колись нудні одно для одного?

— Ти для мене ніколи. І це зовсім ясно. Сам ти кажеш, що ти в-одно в погоні за новиною. Ти, що так скажу, аж за часто неясний, незрозумілий для мене із своїми думками, плянами, змаганнями. Ти не запліснієш ніколи. Але я сижу тут сама із своїми думками, я дуже хутко можу збуденніти для тебе, збайдужніти, стати до краю нудна для тебе.

Похилила свою головку — зажурена. Легка тінь лягла на її лиці. Він підійшов до неї, прихилив її голову до своїх грудей, потім почав лагідно, з любовю в голосі:

— Моя ти кохана! Чого ти так стрівожилася? Я не уявляю собі, щоб могло колись здійснитися те, чого ти побоюєшся. І ти сама цікава для мене своєю молодістю, своєю красою. Ти тисячні чари розсипаєш довкола себе і вколисуєш мене ними, опянюєш...

— Доки молода, доки гарна? — промовила з жалем у голосі, з затаєною трівогою серця.

— Так. Доки молода. Доки гарна. Але для мене не промине ніколи твоя молодість, твоя краса.

— Смієшся з мене.

— Не хочеш мене розуміти. Що таке молодість? Чи певне число літ життя? Ні! Можна мати двадцять років життя й бути дідугою. А хто раз молодий, хто вміє жити, приймати до душі прояви життя, відповідати на них, реаґувати, той молодощів своїх ніколи не втратить. І фізично людина відроджується: у своїх дітях. Коли вони вже підростають, батьки починають у них вдруге жити. Щасливі ті батькі, що ще втретє доведеться їм відмолоджуватися. Але то знов не всім дається таке щастя. То треба вміти відроджуватися в дітях. А до того треба перш за все підносити дітей до себе на свої вершини, а потім уміти віднайти себе в тих, що мають продовжувати твоє життя у вічність. Я з радощами кажу, що бачу в тобі завдаток матері, що буде мати те щастя у житті.

— Як ти вже аж дітей кличеш в допомогу, то значить, правда по моєму боці. Я таки стану тобі скучна?

— Ти — із своїми змаганнями? Із своїм безупинним удержуванням звязку зо мною? З моїми думками, з моїми стремліннями? Я не знаю, з досвіду цього сказати не можу.

Але маю таке враження, що всякий вік має свої права й обовязки. В молодих роках погоня за життям, красою, свіжістю — життя почувань. Вслід за тим життя більш бурхливе. Деколи сильніща, досадніща виміна думок. Навіть непорозуміння. Все те виплив життєвої енергії. Сили молодечого життя. Словом: гра молодощів, буйна виміна матерії. І коли дві людині встигнуть вдержати одно одного біля себе в цих бурхливих часах, коли знайдеться в них стільки інтересу, цікавости, що будуть вони одно для одного вічно нові, свіжі, принадні — то вони виграли ставку своєго життя. Бо коли заспокояться збурхані хвилі їх чуттєвих колихань, вони знайдуть те, що найбільш цінне в людині — рівновагу.

— Перечиш сам собі своєю заявою про рівновагу.

— Помиляєшся. Не перечу. Вважаю її великою цінністю, яка приходить не зараз і не у всякого. Приходить тільки в того, хто переживає бурхливу молодість, і то приходить у пізньому віці, як вирівнання всіх турбот і бурь енергійного життя. Тоді стануть ясно перед очі всі пройдені шляхи, а на них видно буде всі прогріхи, всі помилки життя. Людина зійде з поля чинів у царину праці думки. Залишить дужі змагання з людьми, обставинами, життям — почне змагатись

із вічністю. Забажає вирвати із поза її заслони таємничу загадку життя, розкрити її загадкове лице. Хто ж тоді товаришем гідним людині може бути, як не випробований вірний друг молодечих змагань, товариш на шляху бурхливих хвиль молодощів? Хто ж краще зрозуміє людину тоді, як не той, хто радів і страждав із нею, хто в поті чола працював із нею, змагався з супротивностями життя, хто, як не щира дружина, товаришка гірких і гарних хвиль життя?...

Замовк. Зітхнув глибоко. Зітхнув на згадку великих своїх змагань, ще більших супротивностей.

Марійка пригорнулася до нього й теж мовчала. Сиділи задивлені в безкраї глибини зоряного неба. Дивилися, як падали перед ними зорі і потопали в темряві ночи.

Аж ось Марійка, неначе захоплена новою думкою, спитала:

— Скажи мені, Павлусю, пощо ти береш собі на голову в-одно нові турботи? Чому ти не задовольнишся тим, що маєш? Чому не може вистарчити тобі праця, до якої ти так тужив, зітхав — праця на ріллі! Маєш уже все, що хотів мати! Чому ти не задовольнишся цим? Що ти задумуєш з тою кооперативою? Чи вона ніколи не перестане переслідувати тебе?

Вимовила це одним віддихом, неначе

хотіла скинути важкий камінь із своєї душі, ніби боялася, щоб він рішучою відповіддю не перебив потоку її слів.

Та Павло мовчав. На його чолі зарисувалася глибока зморшка, що тінню лягла на чоло. Хотів обхопити всі, кинені дружиною, питання й дати на них поважну відповідь.

Показав на село.

— Бачиш ці хатки, що там дрімають здовж річки?

— Справді гарний краєвид. В місячному сяйві все має инчий вигляд.

— Ах, я не про красу. Я про тих людей, що мучаться під цими стріхами.

— Дивний ти. Чому ж зараз „мучаться“? Коли б тебе заставили там жити, я вірю тобі, що ти мучився б. Але вони — коли б тільки голод не заглядав до їх хат, вони почували б себе зовсім добре. Правда, дехто з них має трохи замало землі. Але то відай заєдно так буде, що одні матимуть дещо більше, инчим недоставатиме.

Павло мовчав хвилину. Марійка не розуміла його й він вагався, чи зачинати основну розмову, чи залишити. Закинув од нехочу.

— Пригадуєш собі, що я казав тобі про щасливе життя двох людей? Що їх держить, що помагає їм дійти до щасливої старости? Пригадуєш собі, що я говорив про дітей? Про їх значіння для щасливого життя батьків?

— Що ж ти хочеш цим сказати? Ти хотів би, щоб ті люди зпід оцих стріх призадумувалися над такими тонкостями в житті?

Павло здивувався, або удавав здивування:

— А що ж ти собі думаєш? А хіба ж це хто? Не люди? Не такі самі в них нерви? Не ті самі почування? Не однакові з нами бажання щасливого життя?

— Павле, не будь сміпний! — перебила його мову Марійка. В її голосі вчувалося знетерпеливлення. — Як можна рівняти себе до тих, що не відбилися від землі, не відійшли від звіринного життя.

— Марійко, я не хочу перечитися з тобою. До чого воно? Але я одно спитаюся тебе: коли б так у них прийшло таке, що життя не вяжеться й вони хотіли б шукати рятунку, могли б вони сказати собі: діти?...

— А що ж ти думаєш? Хіба ж у них діти не мають тої ваги, що в нас? Чи на це, щоб цінити діти, треба вищої освіти, або може культурного життя? Навпаки, я сказала б, що чим нижче стоїть людина, тим більша в неї любов до дітей, привязання до них, тим більш вона дбає про них, життя б за них оддала. Для неї діти — ввесь світ.

— Я казав тобі про відроджування в дітях і через дітей.

— А що ж ти думаєш? Вони не відроджуються, не відмолоджуються в своїх дітях?

— Гірке відроджування — на біду, на нужду, на злидні. Я від якогось часу, коли маю з цими людьми більше до діла, почуваю велику нашу провину перед ними.

— Смішний ти, Павле! Чим же ж ти провинився перед ними? Ти ж їх не знав досі.

— Не мою, не мою! — повторив двічи, зденервованим голосом, Павло. — Нашу! Всієї інтеліґенції. Тих, що могли щось зробити для них.

— Могли, або й не могли. Спробуєш ти, побачиш, чи багато зможеш.

Вона почувала образу в своїй душі. Брала його слова в дуже близькому розумінні. Відносила їх до свого батька, до своїх ближчих і дальших родичів, що від непамятних часів живуть і працюють у цьому повіті. Йому це й крізь думку не мигнуло. Не міг зрозуміти причини її зденервування.

Йому за ввесь той час стояла перед очима постать Лисовського. Що він зробив у повіті? Для повіту? Для добра людей цього повіту? Чим скріпив силу свого народу? Він, що тридцять літ був тут провідником? Він, що одержав з повіту все, що людина може в наших часах дістати: маєток, забезпечену старість, почести — послом його в-одно вибірають. Його портрети поміж картинами святців приміщують у світлицях. Він любить казати: Мій повіт! Моє місто! Моя каса!

Мій Народній Дім!... Все: мій, моє, моє.... неначе б він справді був могутнім паном оцього повіту. Він усе дістав з повіту. А що дав? Що віддав повітові за те вивищення його особи?

Заячківський не міг спокійно думати про це. Відчував фізичний біль на саму згадку змарнованого життя людини. І то такої людини, яка взяла на себе обовязок відповідати за повіт. Яка мала сміливість, відвагу — не мала тільки одного: почуття відповідальности.

Трохи не засміявся...

— Чого ж ти так замовк? Образився моїми словами?

— Образився? Марійко, за кого ти мене вважаєш? Я тільки роздумував над твоїми словами. Так, справді; спробую, то побачу, чи зможу. Зовсім певно: побачу, чи зможу. Але щоб могти вже раз побачити, я мушу зачинати пробувати.

— Ще мало пробуєш?

— Іще й не зачав.

— А кооператива?

— Дала мені село. І Лисовського адвокатська допомога населенню дала йому чотирі камяниці. А людям? Політичні кримінали! Так само й кооператива. Це ще не є ніяка праця. А що гірше — я покористувався надбаним на кооперативі добром і сів на селі та й закопався. Я міг би справді

бути клясичним прикладом народньої праці. Тільки — не буду! Замолоду усміхнувся до мене успіх і не встиг прикувати мене! На щастя я зможу ще вирватися з його обіймів. Вже тепер чую, що тісно мені. Коли не кинуся на ширші простори — задушуся, затягнуся в петлі свого маєтку. Ти не можеш повірити мені, яке безсилля я почуваю в душі. Коли б так почав вростати в землю, я дуже скоро знидів би. Не можу, не можу сидіти запертий у тісному колі.

Марійка дивилася, стрівожена, на свого Павла й розкривала в-одно ширше очі. Що це він говорить? Невже справді він думає покинути її знову? Не в силі вдержати його ніщо біля неї? Такий довгий час не мала його. Він в-одно поза хатою, в-одно за ділами. Розважала себе, що колись воно скінчиться. Думала, що вже скінчилося, як купили сельський маєток. Довший час він справді і тижнями не покидав хати. Але ось в останні дні зачасто їздить або ходить до міста. Що це таке? Чому? Що його там тягне?... Чує в-одно: кооператива. Ну, думала, викінчує. Скінчить — триматиметься хати. Ні?... Зовсім певно, що так. Він обіцяв їй це. Казав: коли б я тільки почав господарювати. І вона раділа з усієї душі.

А то от що! Він почуває себе нещасливим. Тісно йому. Душиться. Затягається

в петлі свого маєтку. Затягається біля неї. Вона тут найбільш провинна, бо вона держить його біля себе. Не пускає його.

Не стямилася, як стало їй лячно. Почала визіплюватися до неї розпука. Віяла морозними подихами від піль розлогих, визіплювалася з великих темних вікон їх двору, тої палати, яку відновили і в якій задумували провести щасливо своє життя. Аж ось — от, яке щастя! Самота... Він є ще біля неї, але вона вже почуває пустку. Він уже покинув її в своїх думках. З хвилею, як сказав, що тісно йому, не стало його біля неї. Вже зовсім ясно, що його ніщо не вдержить. Зачнеться нова доба в їх житті — страшніща, як усе, що досі вона зазнала. Досі бодай мешкали в місті. Коли нема його, то хоч і сидить сама, але має почуття, що або вона може піти між людей побалакати, розважитися, або хтось може прийти до неї. І це їй вистарчало. Не ходила нікуди. Дитинка давала їй аж забагато праці, заняття. Але вона не була невольниця своєї хати. Не жила на самоті, на вигнанні... А тепер?... Вивіз її на село, де ні живої душі. Що вона робитиме, як прийде зімовий час, як стануть вити зімові вихри коло вікон, а сніги світ їй заступлять?... А його не буде?... І нікого не буде?... І вона сидітиме сама-саміська й дожидатиметься його в тому гіркому почутті,

що він вихопився з тісної клітки на волю, користується тою своєю волею, уживає її досхочу.

Почула, що вона така нещаслива, така згноблена, прибита... Така опущена, самітна...

Вдивилася в темряву ночи й не бачила ні місячного світла, ні чула вже тих живих гомонів літньої ночи... Блукалася очима, повними сліз, по тінях старинного парку, сама тінню стала...

Не чула навіть того, що говорив до неї Павло. Тільки одірвані слова залітали до її мізку.

Вбилося їй тільки одно в память: орґанізація повіту. Пощо йому того? Що воно йому дасть?... Нащо йому тої економічної орґанізації?

Лисовський?... Павло нарікає на Лисовського? Ех, коли б він умів так жити, як жив і як живе Лисовський. Павло йому закидає, що він нічого не зробив?... Він не зробив нічого?... А хто ж його послом вибрав? За що його вибрали послом? Не за роботу? А як він гарно вміє жити! Ні з ким не свариться, нікуди не встрявае, де може бути немило. Нехай тільки зачнеться гарячіща розправа — ого, Лисовський уже висунувся. Капелюх на голову — і пішов. Ні з ким він не посвариться. З усіми добрий У всіх у пошанівку. От, як треба жити!

Він нічого не зробив? Він дуже багато зробив для себе, а це найважніще. Коли стане людина сама сильно на ноги, доходить до найбільшого щастя. А через свою силу й громадянству приносить користь. Коли б так усякий дбав про те, щоб виявляти собою могутню силу, яке то сильне було б громадянство!

Павло смішний із своїми жалями.

Не хотіла перечити йому. Слухала його, як слухається марінь розніженої дитини, для якої немає нічого неможливого. Тільки не смій йому перечити, бо розмажеться або й спалахне...

Що йому скаже? Що це все мрії? Пощо йому це казати? Він і так не послухається її. Мусить попектися сам, тоді побачить дійсність. І тоді, може, на якийсь час вона знову віднайде його. Дістане його для себе. Виключно для себе. Буде лічити його рани. Буде заходитись коло нього, як коло розбитої в своїх маріннях дитини. А поки-що мусить страждати. Мусить мовчати й ждати, доки він розщибатиметься і за ввесь той час болюче страждати.

— Кому багато дано, від того багато жадається! — заявляє рішучо Павло. — Я не хочу робити докорів тим, що не багато зробили в повіті. Може вони справді мали до поборення великі труднощі. Але мені не

вільно змарнувати того таланту який попався мені припадково в руки. Такої легкости економічної орґанізації, як я маю, не мав тут досі ніхто. І горе мені, коли б я змарнував нагоду. Коли б я не розмахнувся у ввесь ріст і не поклав можливо найширших основ для громадської праці. Мене проклинали б покоління. Те, що я вже зробив, не затаїться. А тим самим ясне буде для всякого, чого я не зробив. І того б мені ніхто й ніколи не пробачив.

Встав із крісла й дивився на Марійку з захватом.

А Марійка промовила тихо, спокійно:

— Та й дивак ти, Павле, дивак! Настав такий час, що в ньому всякий зробив би ту роботу, о скільки б хотів. А ти вважаєш це своїм важким обовязком, що його мусиш виконати!... Погнешся ти під його вагою, дуже погнешся... І мені тільки жалко твоїх заходів, твоїх змагань.

Павло махнув з легковаженням рукою. Не хотів, чи не вважав за доцільне відповідати їй. Каже:

— Пора б нам уже спати.

А Марійці неначе б ножем серце проколов цими словами. Підвелася з крісла й пішла мовчки в кімнату.

*

Заячківський не міг довго заснути. Розмова з Марійкою, а ще більше Марійчина неохота до нього й до його плянів огірчила його душу. Перевертався з боку на бік, не міг дібрати собі вигідного місця. Почував дивний натиск на серце; від того млоїло його до тої міри, що думав уже, чи не встати б і не пройтися.

Перевертається іще раз на той бік. Передумує безконечно свою вечірню розмову з Марійкою, потім перекидається своїми думками на свої пляни, що їх задумав на найближчу будущину. Вони не задовольняють його. Зачинає їх розширювати, надає їм сили до росту... Розпускає крила своєї уяви до повного льоту й бачить очима душі так ясно всю свою будущину, так певно пізнає в соняшних картинах, мережаних золотими нитками своєї розворушеної уяви, здійснення своїх бажань, переведення в діло своїх мрій, що зачинає почувати в душі найбільшу роскіш і щастя і радощі переведеного діла.

Помалу зачинається дивна його мандрівка по незнаній йому землі. Іде якимись селами — не селами, містечками, містами. Муровані хати, широко виложені камінням вулиці, хідники здовж попід хатами. Тут і там поверхові камянички і віллі. Скрізь пишаються багаті крамниці. За вікнами в них, за широкими, роскішні вистави всякого краму. Тут

хусти, полотна, там корінні товари, там знову щось ніби цукорня, онде папір, книжки... Там залізза... Аж йому дивно, скільки тут усячини. Іде далі. Дві високі вежі, такі йому знайомі — дивиться й не може сказати, щоб не знав їх, але й не може нагадати собі... Десь він бачив такі вежі. Ах, це ж щось, немов гуцульська церква... І ніби церква і ні. Таки ні. Підходить ближче. Дві великі таблиці на двох сусідніх будинках: „Громадський Уряд“ праворуч — „Школа“ — ліворуч.

Він іще не спамятався. Щось є тут знайоме йому, але щось зовсім чуже. Намагається з усіх сил зрозуміти — важко. Нарешті спамятався. Обидві написі в українській мові. І тепер як би розвіявся ввесь чар. Він зрозумів усе, що досі було йому неясне. Звідки взялися тут на його рідній землі села, що він їх бачив тільки на далекій чужині — в Німеччині? А що він на своїй рідній землі — це йому зовсім ясне: „Громадський уряд“ і „Школа“. Тепер він і ті вежі пізнав. Це найновіщий напрямок в українському будівництві. Гуцульська старовина, змодернізована українськими архітектами, пристосована до сьогочасних потреб життя. Повертається ще раз в тому напрямку, де бачив крамниці. Дивиться й з дива вийти не може: на чорному або синьому полі золотими буквами на склі виписамі назвища. Крамниця Юрка Ков-

буза. Торгівля залізом Василя Безручка. А ось і Сушкевич. А це? Кооперативна крамниця. Поверховий будинок. Придивляється ближче: Чайня. Сельський Господарь. Читальня Освіти.

Іще не заспокоїв своєї цікавости, як очі його захопила нова картина. Недалеко нього счинився гамір. Він повертає туди свої очі, аж із великого будинку, оточеного старезним парком, вибіг гурток старших хлопців і дівчат. Ідуть живо, гамірно, весело.

— Добридень! — вітає їх, наближаючися до них.

— Доброго здоровля! Добридень! — посипалися голоси.

— Ви звідки, хлопці?

— Із школи.

І вже погналися далі. А вслід за ними покотилися буйні веселощі молодого віку.

Павло, зацікавлений тією школою, йде в напрямку будинку, звідки висипалася дітвора. Дивиться й стає, мов зачарований. Чи він заблукався, чи це справді він не помиляється? Адже ж це його двір. Його власний двір. Дивиться — на ньому пишається напись: „Кошикарська школа в Стінці“. Так. Тепер уже немає ніякого сумніву, що це Стінка. Протирає очі, повертає голову ще раз в напрямку села й бачить: суне юрба людей і в кожного з них простягнені до нього

руки. Чує якісь оклики. Бачить, як прискорюється їх хода. Чує голоси:

— Ось, він, він! Доктор!...

Так. Вони до нього. Пізнає їх лиця. Самі знайомі господарі. І Тимофій і Кабан і инчі... Чого вони хочуть од нього? Звідки він узявся тут? Що сталося з цим селом? Коли воно так змінилося? І де він був увесь той час, коли тут будувалися мурованні хати, коли закладали тут телеґраф, телефон, електричне й ґазове світло. Що це? Чи сон? Чи мара?...

Але не мав часу думати над цим. Юрба наблизилася до нього, беруть його під руки і ведуть назад у село. Із їх рухів бачить, що не добром вони до нього дихають. Чує нераді слова. Питається, чого хочуть од нього, куди його ведуть? „Побачиш“ — чує. Хоче вихопити свої руки із їх долонь, не в силі. Держать його, мов кліщами. Що сіпне, то чує, що ще дужче затискаються мужицькі пальці й долоні довкола його худощавих рамен. Не вдіє нічого. Іде, й уже й не противиться. Мусить примиритися з долею. Кудись мусять його довести. А там уже побачить, що буде. Починає навіть цікавитися цією подією. Може вияснитьсяйому щось. Може справді розвідає, звідки ці переміни. Це зачинає ставати вельми інтересне.

І вже зупинилися перед поверховим бу-

динком, на якому видніється напись: „Кооперативна крамниця“. Народ пішов у двері будинку. Ті, що вели його за руки, попустили свої кліщі і він почув себе на волі. Але несила вихопитися зпоміж юрби. Захопили його люди між себе і він посувається помалу в напрямку до входових дверей. Із ним посувається стіна юрби. Входять у двері. Ідуть коридором, виложеним камяним помостом, сунуть на камяні сходи — він пізнає їх — це червоний камінь з яру їх річки, з того місця, де вона наближається до Дністра. Скільки разів він переміряв його! Скільки думок він розсіяв по тих ломах каміння. Куди він не збірався його висилати! Аж ось, як використали його ті, з якими він це не раз не двічи обдумував і обговорював. Ах! Нагадує собі вже, нагадує собі вже все! Трохи не половина будинків з того каміння. Червоні не тинковані. І ця будівля камяна! Як він міг не пізнати цього відразу... Ось що! Так це його заслуга? Це успіхи його заходів, його зусиль? Тепер уже певний того, що люди побачили його, пізнали й ведуть його, щоб вшанувати. Ведуть до його ж кооперативи. Він, що правда, заложив тільки малу крамничку. Але ось що з неї виросло! А вслід за тим як змінилося все село! Тепер уже все розуміє. Тільки чого його так сіпали, пощо тягли його так нелюдяно, могли ж

йому сказати, чого хочуть од нього. Був би пішов доброхіть. Смішні люди! Хіба ж вони його не знають?...

І не счувся, як опинився у високій просторій залі. Перш, що вдарило його в очі — це великі олійні портрети Шевченка, Драгоманова й Франка. Побіч них инчі менчі. Далі всілякі картини. Кидає очима в кут залі і жахнувся. Побачив там два великі портрети. Оцей праворуч — портрет Лисовського, той самий, що висів у них у великій залі „Бесіди". А той ліворуч — його. Де він бачив його? Не може сказати. Придивляється ближче: бачить себе, в силі віку... Ні, в нього ніколи не було такого портрету. Вдивляється пильніще, бачить себе, як сидить похилений за бюрком у кооперативі. Біля нього залізна каса кооперативи. Він розчитується в книжках кооперативи. Де ж був цей портрет? Ні. Ніколи в нього не було такого портрету! І звідки він тут узявся? Яке значіння мають ці портрети з поламаними рямами, понищені, кинені тут на посміх!

Стрівожений, повертає очі на залю й замлів. За великим столом сидить троє людей, щось ніби судді, ніби які старшини. Перед ними папери, книжки... Дивиться в один бік і пізнає: всі касові книжки кооперативи... Дивиться в той бік на грубезні книги: стенографічні протоколи австрійського парляменту.

Що це? Що це таке? Що за дивовижа? Але повертає очі в праворуч столу й починає тремтіти на всьому тілі. Стоїть перед ним Лисовський. Старий, сивий-сивий, похилений. Похнюпив очі в долину. Він іде слідком за поглядом очей Лисовського й трохи не вмлів. На руках у Лисовського кайдани. Чує, як чиясь рука підтримує його — падав. Веде його перед себе й спиняє ліворуч столу. І підходять знову якісь люди й чує, як у їх руках щось дзвенить. Не мав часу отямитися, як і на його руках опинилися заліза. Падає. Його піддержують. Мусить стояти. Ні живий, ні мертвий.

Мимохіть падають його очі на дзеркало, що висить на противній стіні і жахається від того, що там побачив. Це ніби він і не він. Якийсь дід, — згорблений, сивий, поморщений. Роздивляється по залі — ні, таки він. Тепер уже побачив, що руки в нього в зморшках, на них набреніли сині старечі жили.

Чує:

Обидва вони з Лисовським попали під суд, і то не за свої вчинки, тільки за нездійснені діла. Вони мають відповідати за те, що занедбали зробити.

Чує далі обжалування:

Всяка людина дістає свій талант у руки і мусить принести на суд усе, що приро-

била. Мусить виказатися, що нічого не занедбала. Що мала розкриті очі на всі прояви життя. Кожний її ступінь повинен бути синтезою всіх її діл, всієї спроможности. І не те записується людині в книгу вічности, що вона зробила, бо це тільки частина того, що лежало в її обовязку; в книгу вічности всякої людини записує доля все те, що вона занедбала, чого не зробила, чого не доглянула, що залишила зробити. На суд вічности приходять не вчинки людини, бо всякий її вчинок — мізерна краплина того, що можна було зробити. На суд вічности приходить біла картка, на якій видніється вся нездарність людини, її лінощі, її погоня за вигодами життя, її сліпота на вимоги життя. Все, що людина повинна була зробити і коли б хотіла, могла б, коли б розкрила була свої очі і серце, коли б зреклася була погоні за дрібними життєвими вигодами, зробила б була, — все те видніється на білій карті в книзі вічности, записане червоною кровю тих, що страждали від її пасивности, закріплене на віки хрустальними сльозами, пролитими через її недіяльність.

Чує голос, звернений до Лисовського:

— Твоє життя минуло тобі на повній нечинности. Що ти зробив, щоб піддвигнути народ, якого провідником обрався ти бути, щоб дати йому бодай окрушки із свого столу,

Що зробив ти, щоб вирвати твій народ з лихварських рук, щоб дати йому землю, щоб забезпечити за ним волю, щоб народ твій не стогнав у кайданах кріпацтва, щоб не двигав ярма панської неволі. Щоб твій народ став могутній, сильний, багатий, щоб він жив, як людина, і мав змогу дійти до світла, щоб прозрів, не був рабом, не був понижуваним хамом, не жив погорджуваним бидлом!

Настала гробова мовчанка. Очі всіх звернулися на Лисовського. Дожидалися його відповіди. А він мовчав, тремтів на всьому тілі. Хотів скілька раз піднести руку, але не в силі був визволити її з кайдан. За кожним разом забряжчали заліза і рука його опадала безсило додолу.

Заячківський не сподівався вже, щоб старий Лисовський міг дати яку відповідь. Коли ось несподівано починають ворушитися його уста, сині, поморщені, зачинають тремтіти, щось неначе б якісь слова злітають із них. Врешті вчувається слабий, прибитий, принижений голос старого, трохи не замогильний:

— Я був двадцять років послом мого народу. Я все своє життя віддав, щоб поправити його долю. Я на вічах закликав мій народ до єдности. Я закладав читальні...

Павло не міг слухати цього прибитого старечого голосу. Йому жалко стало, як ця

людина скоряється своїй долі і не в силі нічого путнього сказати на своє оправдання. І враз із цим почала вступати в нього надія. Скільки ж то того, що закидається Лисовському — прийшов він і робив, робив, без віддиху робив...

— Що дало твоєму народові твоє послування більш, ніж дієти для тебе, члена твоєго народу? Переглянь оцю книгу, безсмертного свідка твоєї парляментарної праці, перечитай іще раз свої промови, що дав ти в них більш, ніж пусті слова? А де ж ті твої вчинки, що мали йти за словами твоїми? Де ж ті закони, що ти приніс їх своєму народові, щоб поліпшити його долю? Де ж твій спротив, коли силували твій народ проливати кров за гнобителів? Що ти тоді робив, коли шибеницями встелювалася твоя земля і на них хилиталися батьки тих, що свою кров світами за катів проливали?

— Я на вічах був сумлінням мого народу! — простогнав Лисовський.

— На вічах?... Співав похвальні гимни цісарям, пускав блахмана про твоїх міністрів, про свою й твоїх товаришів роботу? Перемелював розводнені в десятеро свої парляментарні промови? Що реального давали твоєму народові твої віча?

— Я кріпив духа моєго народу! — боронить ся одчайно Лисовський.

— Що зробив ти в своєму житті для його тіла!

— Я купив „Народній Дім“... — застогнав.

— Ха-ха-ха!... Ха-ха-ха!... Ха-ха-ха-ха-ха!

Такий шалений звіявся сміх, у таких тисячних відмінах він почав перекочуватися крізь залю, вслід за ним такий счинився рух, люди аж присідали, тримаючися під грудьми, щоб не розсаджував їх сміх, що Заячківський, якому зовсім не весело було на душі, й собі посміхнувся. Він нагадав собі, як то Лисовський за ввесь час свого життя не міг порушитися, щоб не сказати з запалом: „Мій Народній Дім!“ А ось який вислід його оборони народнім домом...

А Лисовський замовк. Спустив в долину руки, похнюпив голову й мовчав. Ніхто вже не чув ні слова від нього.

Павлові стало жалко цієї людини. Незапитуваний ніким, як тільки прогомонів шалений, божевільний регіт на залі, почав говорити:

— Він робив усе, що було в його силах. Ми поділилися роботою. Він кріпив духа, мені полишив піклування про тіло. Оця кооперативна камяниця, в якій ви судите нас, це продовження моєї праці.

— Що ти робив, — перебив йому суддя провідник, — ти знаєш найкраще. Але чого ти не зробив, того неможна тобі пробачити.

Ти задивився, як безумний, в матеріяльне добро, працював для тіла й не вважав, що плісніє, мертвіє дух твого народу. Де ти був тоді, коли твоєму народові поставлено загадку: бути — не бути? І він, задивлений у матеріяльні добра, покликані тобою до життя, забув про свого духа і крикнув в один голос: Не бути! Бо те: „бути“ було б його одірвало від тих вирощених тобою пелюсток матеріяльного добра, спокою, вигоди? Бо те „бути“ — було б його кинуло в огонь боротьби, на рани, на шибениці, тюрми, на смерть під гаслом змагань за визволення духа з кайдан, хоч би прийшлось пожертвувати всіми земськими добрами? Де був ти тоді? Де?...

Заячківський стрівожився. Він нічого не памятає. Коли то він покинув свій народ? Коли він утік од свого народу, коли то не було його з рідним народом у хвилі, як важилась їх доля? Про що вони балакають? Що це справді? Чи його покинула так зовсім память? Чи щось сталося з ним у тому часі, відколи він в останнє бачив своє село — і сьогодняшньою хвилиною?

І тепер нагадалося йому це нове, незнане йому село. Де він справді був, коли воно росло, розвивалося, перетворювалось? Куди він блукався світами, що він усього того не бачив! Значиться, було щось таке з ним,

тільки він затратив память, не знає нічого про те все.

Почував, що мусить щось сказати. Мусить захистити себе перед несподіваними ударами. Це не химерні мрії. Це дійсність. Болюча дійсність — цей суд. Тільки в душі його буриться проти цього суду почуття правди. Він не провинився. Він ні про що не знає.

Так, тільки це треба сказати. Треба виправдатися.

— Я не знаю... — стогне. — Я нічого не тямлю. Я залишив вас у початках своєї праці. Я працював з усієї душі. А потім десь блукався невідомими світами.

— Що було б із нас, як би ти був остався, або він, оцей мрійник? Як би ми були пішли шляхами, що ви нам мостили...

— Я будив духа! — простогнав Лисовський у розпуці.

— Ти будив мрію! — промовив твердо суддя. І звертаючися до Заячківського, докинув: — А цей дбав про шлунок народу. Духа — ні один з вас не будив.

— А звідки ж пішло, що ваше село сьогодня таке, що його не пізнати?... — спитав здивований Павло. На нього повійнуло спокоєм резиґнації, вслід за якою прийшла рівновага й спокій.

— Це твір тих, що прийшли по вас, що

жити ще не жили, тільки збіралися, і голови свої по шляхах клали, кровю своєю рідну землю росили. Це плід, що вибуяв на їх кістках сирих, на їх крові гарячій. А ви на суд ставте за їх неповинне життя...

У ту ж мить счинився такий гамір, покотилась така грізна хвиля обурення, що від неї затремтіли стіни залі. Павло схопився на рівні ноги. Став роздивлятися. На нього падає світло місяця. Протер очі. Не міг довго опамятатись.

Почував такий жах і враз таку чарівну роскіш, що миттю заплющив очі, і намагався відтворити в душі іще раз усі ці дивні переживання.

І де не дівся ввесь цей суд; усі судді, всі люди — щезли, розвіялись, як закляті чарівником. Одно тільки осталось в його душі враження: цього величнього, багатого села. Неначе вирізьбив хто в його душі навіки ці гарні тривалі будівлі, ті крамниці, шлях, хідники. Чи були водопроводи?... Не міг нагадати собі. Напевно тямить, що було електричне й ґазове світло. Це щось таке невидане, таке несподіване, що сам не знає, звідки воно йому прийшло до голови.

Лежав непорушно й марив. Нагадував собі найменчу дрібничку й радів нею, як дитина. Скільки то він мрій перемарив, але такого ніколи не бачив у своїй уяві. Коли б

як найдовше задержати цю картину в душі. Може вийшло б що із цього. Може...

Скільки сили, скільки завзятку він дістав цією дивною ясноявою! До діла! Тепер до діла! Ніщо вже не спинить його...

Вже й очі розкрив, у місяць став вдивлятися, а ця картина його села, того майбутнього, не щезала зперед його уяви.

Дивні почування були в Заячківського вранці. Був фізично втомлений. Ледви міг розплющити очі. Витягався в ліжку довго, поки міг рішитися: вставати, чи ще ні. Але як нагадав собі картину, що її бачив цеї ночи, в ту ж мить почувся в його душі такий приплив сили, енерґії, завзятку, що одним махом руки скинув з себе покривало, схопився на рівні ноги й став купатися в холодній воді. І вже куди не ділося все розніження, безсилля. Тепер уже не знав, чи спогад про нічні переживання його так скріпив, чи свіжа, холодна вода. Купався довго з роскішю. Холодні струї води спливали на гаряче його тіло й у пару перемінювались. А він, чим довше купався, тим роскішніще почував себе.

Зродилася в його душі потреба отверезити кожний мязень тіла, кожний нерв. Хотів прогнати лінощі від себе. Почував, що сьогодня ждуть його завзяті змагання. Хотів набратися сили.

Після купілі — ґімнастика. Стояв голий біля одчиненого вікна й любувався ударами хвиль ранішнього повітря, що вдаряли об

тіло, освіжене водою. Пішли в рух руки, ноги, голова, шия... Чим довше рухався, тим більшу потребу відчував іще трохи продовжувати свою щоденну ранішню працю, що не так працею була для нього, як радше роскішною хвилиною розривки, потребою його тіла й ще більш може душі. Коли бувало так, що проводив ніч і ранок на возі, в залізничому ваґоні, або в таких умовинах, що рішучо не міг скупатися й попростягати свого тіла при відчиненому вікні, почував себе втомленим, зівялим, не мав навіть ясного свіжого погляду й думки, на всякий спосіб здавалось йому, що коли б міг був скупатися вранці, він взагалі инакше, бистріще переводив би всі свої діла, проявляв би більше спокою, лекше й певніще змагався б із супротивностями.

Почув, що кличуть його. Марійка, що схопилася була раніш од нього, упоралася вже коло приготовлювання сніданку. Тепер послала дитину кликати тата. Не прийшла сама. Відчував із цього, що має жаль до нього в душі. І це почування насунуло хмарку на його чоло. Дуже не любив переживати всякі непорозуміння з дружиною. Це підкошувало сильно його енерґію.

— Тату, — почув. — Ідеш пити каву?

— Йду, донечко, — мовить сердечно.

— Чому двері заперті?

— Тато купається.

— Ходи! Мама прохала.

— Скажи мамусі, що я вже йду. Йди, йди, скажи.

— Ходи, тату, ходи. Мамуся казала, щоб ти зараз ішов.

— Скажи, що за три хвилині. Чуєш? За три хвилині тато буде коло вас! Добре?

— Добре. За три хвилині. Скажу мамусі.

Чув іще, як дитина йшла й повторяла собі під носом: „за три хвилині“, щоб не забути. І незабаром почув її радісний крик: „Мамусю! За три хвилині! За три хвилині тато буде! Чуєш?“ ...

Не чув відповіди матері. Не знав, яке це враження зробило, не чув її голосу, не міг з нього виміркувати настрою. Та не хотів надуживати терпцю. В одну мить закинув на себе одіж, причесав волосся і зійшов до їдальні.

Дружина привітала його спокійно, але трохи поздержливо. Дозволила поцілувати себе, навіть сама ворухнула устами, але це не те, до чого він привик, що він вважав звичайною потребою її душі.

Сів снідати. Пив свіже молоко, потім каву. Їв чимало. При тому почав помалу, вриваними словами й думками, розповідати Марійці про переживання цієї ночи. Сказала з прикусом:

— І ти схочеш здійснити це все? Зачинай од того, що віддай свій двір на кошикарську школу.

Посміхнувся й змовчав. Заболіли його ці слова.

— А все ж таки з тими ломами каміння можна б щось зачинати. Треба б, або як каже Сапрун, оснувати спілку для експльоатування цих ломів, або, як я б сказав, зацікавити цим кооперативу.

— Продай своє село, накупи возів та й вози каміння. Може знайдеш купців?

— Своє може й продав би. Але твого не можу.

— Яке це моє село?

— На тебе записане в земельних книгах.

— Але за твої гроші куплене.

— Ну, Марійко, про це не будемо спорити. Встав, підійшов до вікна й крикнув:

— Петре! Запрягай!

Почувся голос: „До візка?“

— До візка.

— А котрі коні? — питається Петро.

— Ти здурів? Котрими ж ми їздимо? Сиві!...

— Ну, ну... — бурмоче Петро.

Вернувся назад до столу. Кінчив сніданок.

— Ти знову до міста?

— Марійко, прошу тебе, не говори до

мене з таким прикусом. Ти знаєш, як мене ослаблює твій поганий настрій, твій прикус у голосі. Я після того не можу нічого робити. А мені треба такої свіжої голови, такої бистрої думки.

— Яке ж діло ти маєш сьогодня в місті? — забалакала до нього Марійка трохи лагідніще.

— Піду до Лисовського.

Марійка знову спалахнула:

— Ще тебе не навчило? Хочеш знову затруїти собі й мені життя на який тиждень?

— Я мушу побалакати з ним основно й широко. Раз подобру хочу з ним перебалакати.

— І що з того вийде? Або відразу вернешся без душі, або за два-три дні розвіється ваша приязнь. Пощо то зачинати, коли знається, що нічого путнього не вийде з того. Чи ти вже раз зачинав із ним балакати? І чи хоч раз мав ти душевне задоволення з цієї розмови? Міг би ти вже шанувати, коли не себе, то бодай мене, мої нерви. Ти собі лекше береш цю справу. Пересваритеся, приходиш розбитий, переповіси мені все, потім забудеш, а я довгий час караюся твоїми клопотами.

— Не буду вже тобі нічого переповідати.

— Мені від того лекше не стане. Що в тебе є якась журба, я це зараз зміркую. А як не знатиму її причини, буде мені від того хіба тільки важче, не лекше! Що ж ти хочеш перебалакувати з Лисовським?

Павло не відповідав хвилину. Хотів прислонити свої думки. Знав, що дружина його не зрозуміє. Вона дивилася на справи просто. Не могла погодитися з тим, що і з ворогом треба балакати, коли може вийти з того який хосен, або коли встережешся тим способом од шкоди. Мовить:

— Є в нас скілька таких нерозвязаних питань, що їх треба б уже раз рішити. От, наприклад, справа льокалю кооперативи в Народньому Домі. Дуже болюче питання...

Вставав і починав прощатися. Тепер Марійку жаль здавив за серце. Вона знала, що не минеться її Павлові без прикрих хвиль. Але й те знала, що коли він наважився, то піде. Ніхто й ніщо не відведе його від того. Хотіла б заслонити його від невдачі й від гірких почувань. Мовить:

— Прошу тебе, Павлусю. Вважай на себе. Ти так неспокійно спав у цю ніч. Я так трівожуся твоїм здоровлям. Шануй себе! Прошу тебе: шануй себе. Вважай на те, що з тобою марно пропадемо й я і наша дитинка.

Павло пригорнув Марійку щиро до своїх грудей. Почув, як її уста пригорнулися до його. Як вона душу свою виповідала в цьому поцілункові. Зітхнув глибоко. Нагадав собі свою брехню зперед хвилини. Не так брехню, бо може вони справді забалакають про кооперативний льокаль, як радше те, що не сказав

їй правдивої причини своєї їзди. Але не міг. Коли б сказав був, вона була б так спалахнула, що він мусів би причислити сьогоднішній свій день до пропащих. Коли вже раз бодай договориться з Лисовським, тоді все розповість Марійці. Тоді направить свою неделікатність.

Уже сидів на візку та їхав у місто, а ще не міг привести до ладу своїх думок.

Чого він справді їде до Лисовського? Не міг би цього сказати. Вважає це потребою своєї душі побалакати сьогодня з ним. Бачив же ж його вночі. Або щось думає про нього, або може й він хотів би теж побалакати раз бодай по щирости. Спинився думкою на нічних картинах. Дивна сполука. Чому як раз вони обидва? І ніхто инчий, тільки саме вони: він і Лисовський! Ну, Лисовський — своє вже зробив. Але він, Павло... Та правда: зачинає, чи думає зачинати з тим Союзом. Це ж може вирости сила. А може... може й спалахнути й притухнути. Цього він найбільш боїться. Доки візьметься за це діло, мусить усе зробити, щоб приєднати до себе тих, хто має силу в повіті.

Посміхнувся в душі.

Що?... Лисовський має силу в повіті?... Це справді смішне. Здається нема більш безсилої людини, як він, дарма, що все своє життя тут провів. Що більше—він може тільки

скомпромітувати справу. Його знають всі, як людину до краю несолідну. Ех, як би то так можна взяти його в руки й використати його впливи там, де його ближче не знають, за повітом... Коли б він хотів піти з ним, Павлом, рука в руку, робити роботу, але ту дрібну, реальну, щоденну... Могли б навіть поділитися працею.

Павло призадумався. Йому закидають приятелі, ну, і дружина, що він нерішучий, що він в-одно таки звертає забагато уваги на Лисовського. Смішне! Сьогодня між инчим не в тому сила, що ти робиш, що ти можеш, що вмієш, що ти в силі перевести. То ще дуже багато залежить од того чару, що віє від людини. Хто раз дістав імя, то хоч би за тим імям ховався пустий згук, хоч би воно було немічне, безсиле, нездарне, чар того імени довго буде заслоняти правдиву, реальну вартість людини. Небагато буде таких, що на них той чар не мав би впливу, що прозріли б, проглянули б поза ним дійсну вартість. Загал буде стояти під впливом того чару й коли ти візьмешся його розвівати, побачить у тобі ворохобника, авантюриста, злобну людину, яка намагається потоптати, змішати з болотом добре імя, яка, щоб захопити собі відповідне становище, хоче покласти трупом старого, визначного народнього робітника.

От що його робить нерішучим супроти Лисовського. Він числиться з впливом чару особи Лисовського, як громадянського робітника, на опінію. Коли б загорілася між ними боротьба, завзята, на життя і смерть, ніхто б не бачив у цьому боротьби тверезої, реальної людини — Заячківського із старим мрійником, нездарою — Лисовським. Всякий, знаючи не від сьогодня імя Лисовського, його „заслуги“ для повіту, його всенародню працю, спитає: що це за авантюрист той Заячківський? А не діставши задовольняючої відповіди, скаже: Знищити цю людину! Не дати йому змоги вибиватися вгору по трупах старих народніх робітників!

Справді. Що він таке — в порівнанні з Лисовським. Той уже тридцять-сорок років працює на народній ниві. А він?... Село купив... І то хто знає, яким способом? Як би так пошукав за джерелами його маєтку?... Недармо то Лисовський...

Він певен, що инакше не подивляться на нього. І того він певен, що не дармує Лисовський. У нього ж впливи, знайомости... він доходить туди, куди hominibus novis в роді Заячківського й товаришів не зараз і не так легко вступ буде. І чим більш знеславить його Лисовський, тим важче буде йому туди дібратися. А що знеславлює його Лисовський, того він певен. А що не залишить ні наймен-

чої нагоди, щоб вбити його, коли б розгорілася між ними боротьба, того він теж може сподіватися. Зовсім певно.

Ось чому він вагається там, де треба йти сміливо, ось чому в нього не підноситься рука там, де треба бити, гатити тараном.

А з другого боку йому жалко цієї людини. Здається йому, що найкраще почував би себе, коли б могли зійтися обидва з Лисовським, повести спільну працю. Бачить у Лисовському людину, що, як не як, а все ж таки чимало ночей перемучила, чимало думок передумала для тієї ж самої справи, задля якої й він, Заячківський, вибірається в бурхливе життя. Правда, инчими шляхами, з инакшою ближчою метою, але все ж таки з остаточною ціллю: добра рідного народу...

Павло розісміявся в голос.

Що?... Чар роботящого життя пана посла Лисовського—і йому навіяв заслону на очі?...

— Дивуйся ж инчим! — промовив у голос.

— Що пан кажуть? — питається Петро.

— Кажу, Петре, що якось коні погано йдуть у твоїх руках.

— А я то не кажу пану докторові в-одно, щоб собі вже инчого візника шукали. Старий Петро таки не підходить до таких панських коней. Пану докторові треба молодого хлопця, в ліберії... в рукавичках...

Посміхався добряче.

— Ти що, Петре, впився?...

— Та де впився? Чим тепер упєшся?... Але ж то таки не гарно, щоб дідичі їздили з такими фірманами. То ще до волів, то я був би нічого. Але до таких коней! Мені аж стидно поганяти їх. Я тому й питався, котрі коні запрягати. Ще червоні, то сяк-так. І їм зо мною можна, й я до них ще підходжу. Але ці „шімлі“... Цікаво, що то пан доктор дістали б за них тепер?...

Та відповіди не було. Петро ще щось там воркотів, та Заячківський не слухав уже його слів. Як раз вїздили на горбок, звідки розстелився краєвид міста і Заячківський задивився на цю картину.

*

Містечко розстелилося в широкому ярі здовж річки. З цього боку, звідки надїхав Заячківський, воно потопало в зелених садках, з того боку на широкій убочі, легко схвильованій до річки, перш, що било в очі, то просторий шмат, закинений звалищами і руїнами. Трохи не четвертина міста спалена. Неможна вже було пізнати первісної форми будинків, їх величини, розміщення. Всі ті звалища зливалися в одну пляму на краєвиді міста: сірі руїни осередку оточені з усіх боків

веселими міщанськими хатками, що тут і там продиралися своїми деревляними побоями або соломяними стріхами зпоміж вінків дерев, що скрізь пообплітали хатки. Тут і там проблискувалися в ранішньому сонці білі стіни, усміхалися весело. І чим більш задивлялося око видця в темні, сірі руїни-звалища середньої частини міста, тим ясніше усміхалися до нього зпоміж зелені дерев міщанські хатини. З усього торгового осідку врятувалася від пожежі тільки одна вулиця, при якій стояв Народній Дім, а в ньому їх кооператива. І то врятувалася тільки частина вулиці, один бік. Другий лежав у звалищах.

Скільки разів Заячківський їхав до міста, все задивлявся на цей краєвид. Але ніколи не було в нього в душі тих почувань, що сьогодня. Він, було, відчував жах, жаль, біль, деколи перелітала йому крізь голову думка, що це ще не кінець війни. Та сьогодня він дивився на це місто, як на терен великої своєї праці. В його душі горіла жадоба енергійної діяльности. Уже знав, що з цим містечком вяжеться його доля. Він приходить — неначе на початок. Місто вигоріло — зачне відбудовуватися. Колись при кінці його життя, за яких тридцять років, його спитаються: що ти зробив, щоб колишнє мізерне містечко перетворити в великий життєвий осередок Покуття?

Погляд на руїни і звалища наганяв йому страху. Не того, щоб іще й остання частина не розсипалася в руїнах, але того морального, щоб на цих звалищах не зродився якийсь недоносок. Щоб, замісць сильних, здорових основ, не повстали на руїнах колишнього містечка будки, клітки, зліплені прихапцем, які зачинили б містові дорогу до розвитку на десятки років, на ціле століття.

І те почуття страху було викликане безсиллям, що він, як досі бачить справу, не має сили впливати на хід подій. Не має сили в громадській раді, в повітовій раді, взагалі ніде, звідки йтимуть вказівки до сякого або такого розвитку міста. Ось що його боліло, ось що страху йому наганяло. Бо прийде час, коли він теж здобуде собі силу, мусить здобути її витревалою працею. Але тоді вже запізно буде переводити зміни. Тільки, що тоді ніхто не схоче зрозуміти його теперішнього безсилля. Його бачитимуть, як впливову одиницю, і всякий спитає: чому ж ти?... А де ж був ти?... Як же ж ти міг?...

Буде оправдуватися?... Спитають: відколи ти тут?... Ще до війни?... А хто ж йому повірить, що його до війни тут і не знали?... Кооператива, його головна сила, зраджуватиме своїм роком заснування той час, відколи він працює...

Він мусить забратися енергійно до діла. Треба скрізь пустити коріння, щоб впливати по думці своїх плянів. Це ж містечко — частина його землі! А він іде в життя як один із завзятих робітників. Коли тут, на терені його праці, не виросте те, що йому уявляється вершком бажання, то що ж має думати про піднесення рідної землі? Для нього рідна земля — оцей шматок. Те місто і ці села довкола. Вся його енергія повинна стреміти до того, щоб тут, на цьому шматкові, завести рай на землі! Все, що вважає за найкраще, за найліпше, цінне й бажане, він мусить тут перевести. Всі колоди відсунути на бік, нічого не пожаліти, щоб цей осідок своєї праці піднести на вершини культури.

Він розводив свої пляни перед всілякими людьми. З нього сміялися. Хто тут тримався б? Тут ніхто довше не буде жити. Не варто. Така нора. Нічого тут нема. Ані ріки — якась мала річка слезиться — ані лісу. Ні село, ні місто. Нема того, що може дати гарне, чарівне село, нема й того, чого жадаємо від міста. Ні театру, ні концертів, ні бібліотеки, навіть книгарні нема. Хіба касино і карти. От і все! Що тут може культурну людину держати? Ніякого товариського життя.... Ніяких приємнощів.

Обурювався на них. Вибухав гнівом. Хіба ж то ріка і ліс, або театр і концерт —

все, що треба до життя? Що держить людей тут або там? А як того всього нема, то не можна придбати того, що дає людям культурна обстанова? А що ж мають казати ті, що мусять проводити тут усе своє життя? Що їх має тут держати? Ріка... Дністер — милю віддалений. Ану проведи сполуку з Дністром — що дня в ньому купатимешся. А ліс?... Не можна парками заступити його? А товариське життя? театр, концерт? Не можна про це подбати?... Люди ж те все витворюють! Тільки то також велике питання, що ми розуміємо під товариським життям. Одні: карти, вино, танці, забави, а одні: спільну, гуртову, товариську працю — політичну, культурну, економічну. Ось таке товариське життя можна мати все й усюди, скрізь, де живуть люди, де людина опиниться в товаристві людей. А стань працювати — буде й театр і концерт і бібліотека — навіть і книгарню можна завести всюди. Уся річ у тому, щоб витворити собі відповідний культурний осередок. Щоб знати, до чого змагати. А знаючи, шукати товаришів праці. Коли немає з таким самим освітнім цензом, шукати на низах. І побачиться, що там знайдеться більш придатний ґрунт для такої громадської товариської праці, ніж у колі „своїх“ людей. Але треба вміти не знижуватися, тільки підносити до себе. А щоб це останнє могти, треба мати самому високі

стремління, треба поставити собі далекі цілі, обхопити ввесь шлях до них і здовж того шляху переводити свою творчу, плодовиту роботу.

А це дуже трудна річ. От у його душі наростає плян перетворення цього містечка в культурний осідок. Він знає вже в грубших зарисах, що малось би осягти. Але як це розікласти на части, які повинні бути складові частини цілости, як їх переводити в життя, яким духом їх протхнути, щоб із небуття вичарувати їх у живу, чарівну дійсність — того він сам іще сьогодня не знає. Це не така легка річ!

Та й ще одно: сила однієї людини заслаба для переведення такої праці.

Заячківський задумався. Неначе б то вловив нову думку, здавалось йому, що знайшов вияснення того, що таке темне було для нього...

Або ж то Лисовський тому не в силі був нічого зробити, що він сам один ішов? Не мав помічників?... Ні, помічників не треба. Треба товаришів. А звідки ж їх узяти, коли нема?... Неправда! Є... Де тільки живуть люди — є! Скрізь є товариші праці. Тільки треба двох річей: треба вважати людей товаришами і треба любити працю, розуміти її, хотіти виконати її... Немає на світі Робінзонів. Та й той знайшов собі товариша. Але є на світі

модерні Робінзони. Є вони там, де найбільш глітно від людей. Вони снуються самітні, знуджені, розжалоблені на ввесь світ, не можуть знайти собі товариша життя. Нидіють у своїй самоті, пропадають марно, й сліду по собі ніякого не лишають!... А чому?... Коли б їх спитати, чи змогли б дати відповідь, чого вони хочуть, до чого знагають, чого їм недостає, чого вони сумують?... І є модерні Наполєони, провідники — без війська, стерники — без керми і мети, до якої прямують, провідці народу, що, замісць рубати шляхи, розпливаються в мріях, замісць іти з розплющеними широко очима в перших рядах народнього походу, блукаються на осліп у темряві народнього змагання, модерні Наполєони, що в Дон Кіхотів непомітно перетворюються.

А народ кричить за проводом, шукає за провідниками, душу свою розкриває... тим, хто хотів би йти з ним укупі, хто бачив би ясно народню мету і йшов до неї з своїм народом... Вкупі з юрбою. Рівний із нею в змаганнях. Вищий од неї — ясним зором на ціль і мету...

Насміхався сам із себе. Куди він сьогодня йде? Що він хоче осягти своєю гостиною в Лисовського? Товариша знайти? Товаришем хоче йому стати? Він Лисовському? До того ж треба згоди й бажання обох сторін!

Буде. Мусить бути згода!
А як би не було?...
Не міг зважитися на відповідь.

*

Заячківський почував себе ніяково. Побачив не вперше, що між мріями й дійсністю — велика прогалина. Те, що видавалося йому таким легким, таким гарним, принадним, тепер, коли опинився в кімнаті Лисовського, набрало инчого вигляду... Чого він сюди прийшов? — поставив до себе питання, коли почув посміхнені слова Лисовського:

— Вітайте, доктор! Що доброго скажете? Прошу, сідайте.

Треба було на це питання дати відповідь. Треба було розвести перед ним плян спільної праці, як це він собі передумав, як це бачив у своїй душі ясно, недвозначно. А ось опинився в клопітливому становищі — від чого зачати? Коли б, думається йому, перейти цю першу прогалину, пішло б уже лекше. Як він міг усе передумати, тільки не обдумати першого свого слова. Хвилину примощувався в кріслі, виймив папіросницю й почав припрошувати Лисовського, частуючи його папіросками. А за той час мізок його працював з усієї сили. Нарешті й це скін-

чилося. Закурили обидва, сидять проти себе й дивляться один одному в очі. Настала немила мовчанка. Перебив її перший Лисовський. Посміхаючися, почав розпитувати:

— Що ж? Як у вас господарські діла? Куди то нам, міщанам, до тих ваших змагань. Вже певно зорали? Може й сієте вже озимину? Як я вам завидую!... Із щирої душі вам завидую, доктор, що ви споріднилися з землею. Немає нічого кращого на світі, як мати свій куток. Свій власний. Могти сказати: це моє. Тут мені ніхто не сміє вторкатися. Що хочу, те й роблю. Що зроблю, те буде зроблено. Чудово, доктор! У вас була прегарна ідея! І як ви на неї прийшли?

— Зовсім припадково, — мовить Заячківський. — Йшло одно за одним. Рвав перед себе, аж натрапив на своє.

Він вже отямився. Тепер уже піде гладко, треба поки-що піддержувати розмову про землю. Докинув:

— То всякий може знайти таке щастя.

— О, протестую! Помиляєтеся! Нехай би я так хотів?

— Ви? Ви не знайшли свого? — І зараз дещо зміненим голосом докинув: — Трохи инакше, ніж я, але маєте. Ваші хати, хто знає, чи не цінніщі, ніж моє поле.

Лисовський засміявся горляним сміхом.

— Мої хати?... Це найбільша моя жура. Вони прикували мене до цього міста, держать мене тут. Як би не вони, я вже давно виїхав би звідси. А так в-одно собі думаю: а що з цим крамом станеться? Виїхати не штука. Але на кого полишити те все? Змарніє праця мого життя... О, то не те! Не те, доктор. Знаєте, я маю теж такі змагання, як і ви, тільки далеко скромніщі. Я маю на Чорногорі полонинку — невеличку — двадцять морґів. Частину полонинки. Побудую собі колись там хатчину, колибу, колибу, доктор, і буду жити там на лоні природи. З природою... Чи ви повірите, доктор, що це невловима ідея мого життя — від ранньої весни до пізньої осени проживати на самоті на верхах Чорногори. З ніким не зустрічатися, як тільки з вівчарями. За єдиних товаришів мати гуцульських ватагів і череди овець...

Говорив з захватом. На лиці в нього заблис усміх і щез. В очах заясніла сльоза.

— Правда, яка це смішна ідея?... Дружина в-одно мені каже: „Не виставляй себе на сміх з такими нісенітницями!“ Не розуміє мене, бачите, доктор. Щоб це зрозуміти, треба зрости з природою, як це я зріс змалку. Зжитися з нею. Коли б ви знали, як я в-одно тужу за цим... І коли не здійснив своїх мрій досі, то тільки через

неохоту дружини. Але я колись, бодай наприкінці свого життя, мушу заспокоїти потребу своєї душі. Знаєте?... Я мушу, мушу, доктор! Розумієте мене?...

Говорив уже з сльозами в очах. Заячківський слухав цього вибуху старої людини й спершу не міг зміркувати, до чого це веде. Аж коли побачив сльози на очах у Лисовського, жалко йому стало за нього. Думав у першій хвилині, що це тільки хвилевий скорч серця вплинув так на нього. Дивиться ліпше. Ні... Таки справді сльози. Спливають по лиці. Плаче, як дитина. Вважав за доконче потрібне сказати якесь слово розваги... Знайшов його.

— Пане посол. Я вас розумію. Це загальна наша вдача Українців. Це вже щось таке в нашій природі, чого ніхто не в силі збагнути. Ніякий чужинець не міг би зрозуміти цього. Але ж ми обидва Українці. І ви й я. Ви переживаєте в думках, у душі те, що й мене привело до праці на ріллі. Хіба не так? Я вас дуже добре розумію. І я почуваю те саме. Тільки між вами й мною є одна невелика, а все ж таки дуже велика ріжниця. Ви все своє життя робили громадську роботу — тепер зродилось у вас бажання обєднатися з землею. Я зачав од того, що припав душею й тілом до землі, а тепер хотів би вирватися до широкої громадянської роботи.

Ці щирі слова Заячківського змінили настрій у Лисовського. Викликали на його уста пустий голосний сміх.

— Доктор! Доктор! Хто б то говорив!... І хто б то вам повірив?

Говорив з патосом. Кидав слова, кладучи натиск на кожне. Втираючи від нехочу сльози з лиця, він реготався сухим сміхом, горляним.

— Ви аж тепер хочете вирватися до широкої громадянської роботи? А від чого ж ви зачали? А що ж це досі було, як не широка робота? Як не широкий розмах, і то такий, що не міг нікого стерпіти біля себе? Та ж ви такий завзятий, такий енергійний, такого широкого поля до праці шукали, такого простору потребували, що нікому не було легко з вами працювати. Ви нікого не могли стерпіти біля себе.

Для Заячківського були ці слова, той сміх, той патос відром холодної води на голову. Хотів оправдуватися.

— Ви мене, пане посол, недобре розумієте. Те, що було в мене досі, це була погоня за життям і працею, яку кидало мені в руки життя. Я став до праці в такому часі, де нічого не було. Майже нічого. Або краще скажім, де все було війною зруйноване. І я рвав, що сили. І перейшов перший свій шлях. Дійшов до найближчої мети.

— Тільки найближчої? — здивувався щиро Лисовський.

— Так. Я тепер побачив, що воно мене не задовольняє.

— Овва? В такому молодому віці?

— Як раз тому, що в молодому.

Зацікавлення Лисовського росло в-одно.

— А що ж ви хотіли б більше? Ключ цілий закупити? Десяток маєтків?

Заячківський засміявся гірко.

— Одного мені забагато.

— Вже? Побачили, що це не така легка річ господарювати? — посміхався злорадно.

Заячківський теж усміхнувся. З пожалуванням.

— Що вам сказати, пане посол...

— Я то відразу казав. Я це казав. Я то казав. Я то бачив. Господарем треба вродитися. Це не така легка річ господарювати! А то наші молоді пани думають собі, що грішми все зробиш? Ні, пане дідич. То дідичем треба вродитися. То треба одідичити психіку дідича по предках. То тільки одні Євреї вміють пристосовуватися. Наші легкі пани того не вдадуть.

Заячківський слухав цієї мови і думав, чи варто з цією людиною розбалакуватися по душі, чи залишити. Досить уже йому цих вигуків. А що ж буде далі?... Але в ту ж мить нагадав собі свій ранішній на-

стрій, стало йому ясно, що мусить зробити з себе жертву. Годі не доповісти того, що надумав. Не пережалував би ніколи. Став говорити:

— Пане посол. Лишім це. Я прийшов сьогодня до вас на щиру розмову.

— Прошу, прошу... — заспівав Лисовський.

— Вибачайте, що я вам одно скажу. Ви своїми словами й півсловами, своїми дотинками і посмішками в-одно відбираєте в мене охоту до щирого розкривання своєї душі.

Лисовський порушився в кріслі. Вмить його лице змінилося. З визиваючо посміхненого стало поважне, суворе. Немов закамяніло. Неначе змінив маску. Він мовить:

— Пане доктор! Слухаю вас. Дуже радий, що ви хочете по щирости побалакати зо мною. Я давно вже жду на таку хвилю.

Простягнув до Заячківського свою руку понад бюрко, що за ним сидів. І коли Заячківський стискав її, Лисовський прикрив руку Заячківського другою своєю долонею і промовив:

— Що ж ви надумали доброго, пане доктор?

Був це вже зовсім инакший голос. Спокійний, поважний, дожидання повен.

— Я зрозумів одно, — мовить Заячківський, — що не можу запертися в чотирьох стінах своєї хати. Що не задовольнить мене життя для себе.

— І... — питається Лисовський, зацікавлений до краю.

— Хочу вирватися з тісного кола праці для себе... Хочу занятися працею в повіті.

— Ага... — вихопилось необережно Лисовському.

— Думаєте, пане посол, що я забажав політичної карієри?

— Пане доктор! — каже до нього твердо й рішучо Лисовський. — Що ви станете послом і то в найближчому часі, на це вам моя рука.

Простягнув до нього руку, але Заячківський її не приняв.

— Дуже помиляєтеся. Я хочу бути скромніщий у своїх змаганнях. Я хочу працювати в повіті й для повіту. І тому я прийшов до вас. Ви працюєте на широкій державній арені.

— Я теж працюю для повіту і в повіті.

— Дозвольте, пане посол, що я спротивлюся вам. Воно не так. Ви ані в повіті, ані — я може облекшу свої слова... для повіту ви справді хочете працювати. Але воно не так виходить.

Скорч лиця Лисовського в цинічний посміх.

— Критика посольської діяльности? Прошу, прошу, ми є на це, щоб піддаватися громадянському контролеві. А ви, пане

доктор, визначний громадянин. Я дуже радо послухаю критики з ваших уст.

— Я не хочу вас критикувати. Я тільки дозволю собі висловити свій погляд. Хто робить велику державну роботу, той не може робити муравлиної дрібної роботи в повіті. А життя домагається і цього й того. Є у вашій праці гарні, величні моменти — це там, у Львові, в соймі, у Відні, в парляменті. Але ви самі того не добачуєте, що є й прогалини в вашій праці і то в повіті.

— Пробуйте! Пробуйте! Побачите!

— Пане посол. Я дуже прохаю вас, щоб ви не говорили зо мною таким подратованим тоном. Бо не добалакаємося ні до чого. Я прийшов до вас, щоб ми стали обидва вкупі до праці.

Лисовський почав перечити нервово головою.

— Ні, пане доктор. З вами працювати годі. Ви є занадто широка вдача. Вам треба простору. Ви не дозволите себе вязати волею другої людини. Із спільної праці не багато б у нас вийшло. Ми зараз стали б один одному на нагнітки, а власне ви мені. А я вже до того застарий. Але ось що я вам запропоную: поділімся владою в повіті.

— Можемо, що найбільше, поділитися працею в повіті, пане посол, — мовить спокійно Заячківський, видержуючи твердо

втоплений в себе погляд Лисовського. — Бо влади я в повіті ніякої не маю.

Подумав собі: „і ти її не маєш“, — але не висловив цієї своєї думки.

— Маєте, доктор, маєте, і то немалу владу! Ви захопили найсильніщу владу в руки: панування над душами нашого селянства. Я завидую вам. Як то ви складно вмієте балакати до людей, як то перед вами відчиняються ремені й калитки найбільших скупарів! Скажіть мені, де ви навчилися цієї штуки? Я старий чоловік, не сьогодняшній, та хотів би її вміти. То не всякому дано такий талант! Тільки не користуйтесь ним надармо! Це моя пересторога для вас! Прийміть цю щиру раду старої, досвідної людини.

Заячківський не знав, що в першій хвилині сказати на це. Як їм порозумітися, коли балакають на двох, чужих до себе, мовах. Він про працю, той про владу. Коли б йому йшло про владу, то не приходив би прохати. Ішов би пробоєм, рубав би, поклав би трупом свого противника й тоді захопив би владу в свої руки. Бо поняття влади не терпить поділу. Може бути або самостійна, одинична влада, або спільна праця, спільне кермування, спільний провід у праці. Такі думки літали йому по голові підчас останніх слів Лисовського. Та він не мав охоти

теоретизувати. Хотів поставити справу на практичний, реальний ґрунт.

— Я, бачите, пане посол, — мовить, — навіть працею не хотів би ділитися. Я змагаю до того, щоб ми й ще инчі, що можуть це зробити, подали собі руки до спільної праці. Щоб ми справді робили реальну роботу. От, наприклад, найбільш цікаве для нас під цю пору — скріплення впливу кооперативи в повіті.

— Про кооперативу закидаєте? Не згадуйте мені навіть про неї. Ви знаєте, яка це моя болячка.

— А я хотів би, щоб це стало вашим життям, як і моїм воно є.

— Ніколи, доктор, ніколи! Як хочете зо мною побалакати про поділ влади в повіті — добре. Але під умовою: не буде в нас розмови про кооперативу, що більше — ви мусите її зліквідувати.

— Цього я не можу зробити.

— То шкода нашої балачки. Кожного вашого слова шкода.

Душею Заячківського потряс пустий сміх. Хотів відслонити трохи заслону з таємниць душі Лисовського. Запитався наївно:

— І що ж з того вийшло б, як би ми й зліквідували кооперативу? Що прийшло б на її місце?

— Вернуло б до старого. Віджила б На-

родня Спілка. Могла б бодай дихати. Тепер вона, біднятко, задихається, здушена вашою кооперативою.

— А ми? Що ми робили б у повіті? В чому був би поділ влади?

— Я, — мовить Лисовський, — поставив би собі завданням відродити Народню Спілку і повітову касу.

— А я? — питався вже цинічно Заячківський.

— Ви?... Ви?... Матимете досить праці з своєю господаркою.

— Думаєте, пане посол? А що ж з тою працею, що я позачинав по селах? З тими крамницями, з тою економічною орґанізацією?

— Ах, дрібничка! Маєте вже справді крамниці по селах?

— Не вірите? Майже в кожному селі.

— Що ж тут лекшого?... Народня Спілка буде опікуватися ними. Буде доставляти для них товари. А ви — закладайте каси, Райфайзенки.

— Пане посол! Дозволите ще одну папіроску? — промовив Заячківський, подаючи йому папіросницю. У його голосі вчувався холодний насміх.

— Дайте, дайте! Мене так зденервувала ця наша розмова. Ви взагалі не вмієте говорити, щоб не зденервувати того, з ким балакаєте. Ой, доктор, коли б ви мали инакшу

вдачу! Як то ми могли б спільно працювати! Кажете, що вам тісно на селі? Що хочете ширшої діяльности? Приставайте до мене до спілки. Ведім на спілку канцелярію. Так, як я вам пропонував: я дві третині, ви одну третину. Ех, як би то ви поставили мою адвокатську канцелярію! У вас сила, розмах! Ви маєте терпеливість. Можете зробити все, чого забажаєте. Ви ґеніяльна людина, доктор! І охота вам марнувати свої сили на якісь там крамниці?

Заячківський сидів довго мовчки. Пригладжував свої вуси й дивився в вікно. Працював сильно думкою. Іще раз обхоплював усе, що стільки разів передумав. І на цей раз побачив, що нічого ще не змінилося. Він вільний од війська, як рільник. Як адвокат, мусить зараз іти на фронт. Почервонів із сорому.

— Ні, пане посол, — мовить. — Я повторю вам зайвий раз те, що ви вже знаєте. Я не можу тепер зачинати з адвокатською канцелярією. Але війна не буде тягтися в безконечність...

Лисовський посміхався злобно. Висловлював своєму противникові цим посміхом усю погорду своєї душі.

— Але може прийти врешті час, — мовить далі Заячківський, — що я пристану на вашу пропозицію, як рівний з рівним.

— Можемо про це побалакати! — підхопив Лисовський і обіймив руку Заячківського своєю долонею. — Зо мною завсігди зговоритеся. Я дуже плоха людина. А ще супроти вас, доктор! Погоджуся на все.

— Тільки кооператива мусить стати могутнім союзом кооператив, повітовим союзом.

— На це я не дам своєї згоди ніколи! Народньої Спілки не смієте мені вбивати.

— Але нехай живе, нехай розвивається...

— Балакайте, здорові!

— Пане посол! Подивіться на справу тверезими очима. Як виглядала б ваша канцелярія, коли б вона заступала Повітовий союз кооператив, опертий на Повітову касу.

— І з каси хочете мене викинути? Ще вам мало всього? Ще вам мало Народнього Дому? Ще й по мою касу простягаєте руку!

— Пане посол, пригляньтеся докладно до тої нової сили, яка напрошується до вас.

— Ні! Каси я вам не віддам! Ніколи, доктор, ніколи! За ніяку ціну!

— А як кооператива і каса опиняться в моїй адвокатській канцелярії?

Заячківський кинув це останнє питання в ту ж таки мить, коли воно зродилося в його голові. Не доглянув, який це обух буде на Лисовського. Коли б був продумав справу, може б пожалів цього діда. Не призадумався над наслідками. Тепер уже не в силі був

завернути сказаного, затерти враження своїх слів.

А Лисовський приблід. Очі в нього в одну мить притухли. Туманом вкрилися. Прозирав із них безкраїй жах, трівога його старечої душі. Та за хвилину взяв у нього верх досвід життя. Він блиснув очима, гнівно, грізно, ненависно... Промовив холодно, спокійно:

— Га, це в вашій силі. Пробуйте, доктор.

Встав. Неначе поклонився.

І Заячківському не було що инчого робити. І він підвівся з крісла. Холодний поклін. Байдуже, недбале прощання рукою. Він опинився поза канцелярією. Мав враження, що його викинули за двері.

Холодний піт краплями облив його чоло.

*

— Що нового дістали? — питається директор Сміливий, влітаючи до канцелярії кооперативи.

— Всілячину! Не бачите? Маєтки!

— Покажіть, розпаковуйте! Ааа... зшитки, записники, пера... Чудово... Ото ж то пани з польської спілки пошкробаються склом, як дізнаються.

Ходили по канцелярії кооперативи і приглядалися до всіх тих маєтків, що їх розки-

нено тут на землі. Потім перейшли до сусіднього маґазину, заложеного від долини до гори скриньками, скриньочками, в яких містився свіжий товар.

— І це все було вже пропаще? — питається директор.

— Ми давно вже втратили надію, щоб віднайшовся наш ваґон, — пояснює касієр кооперативи. — Будуть грошики, правда?

При цих словах потяг директора легенько за бороду. Худощаве лице директора зложилося до посміху.

— Ну, ну, маєтки!

— Ідіть зараз, пане директор, і розтрубіть на все місто, що ми дістали...

Директор хотів образитися.

— За кого ви мене маєте? Ви, може, підозріваєте мене, що я виношу ваші таємниці?

— Ми вас не підозріваємо. Ми таки певно знаємо. Ви такий цікавий, як дитина. Заспокоїте свою цікавість, зараз схочете похвалитися перед людьми, яке то добро ми дістали. І піде слава по місті.

Директор засміявся сухо крізь горло.

— А хіба ж то люди не бачили, скільки скринь заїхало до нашої кооперативи? Під Народнім Домом зібралася вже вся чорна біржа. Ідіть подивіться, як перепитують, перенюхують: „Герсти, бачив, скільки товару прийшло?“ Всі цікаві: що такого.

— Золото. Просто з австро-угорського банку. Дарунок від Австрії для нашої кооперативи. Може ні? Чому їм того не скажете?

Сміливий бухнув сміхом.

— А я таки скажу людям, що золото. Щоб ви знали!

— От, бачите, вже маєте матеріял до балачки. Готова сплітка. Цікаво, в якій редакції вернеться вона до нас за тиждень...

— А ви, отче Орест, таки не смійтеся. Це не сплітка! Сьогодня цей товар, що ви дістали, хіба не на вагу золота?

Касієр кооперативи скинув нервовим рухом цвікер з носа, зморщив брови й, похиливши голову, дивиться на директора зпід брів, як би дивився понад цвікер.

— Чи ви знаєте, директор, що варт сьогодня цей товар?

— Дуже багато. Дуже багато, це знаю напевно. Грубі тисячі!

— Базар дає нам за нього ту ціну, що ми майже перед роком заплатили, повертає нам кошти транспорту, — а товар, знаєте, їздить уже більш пів року по світу! Можете уявити собі, що він уже переїздив, скільки нам коштує транспорт!... І дає нам двадцять пять відсотків заробітку, щоб ми тільки повернули йому назад товар! Розумієте, чому я кажу, що ми привезли золото?

— То таки справді той товар, що блука-

ється ще від зіми по Угорщині і бог знає куди?

— Що ж ви прикидаєтеся дитиною?

— І все приїхало?... Дивно!... Дуже дивно!...

— На цілий ваґон бракує тільки пів скриньки цвяхів. І то десь висипалися по дорозі.

— Я вже шию мішок на гроші, що мені принесе мій пай у кооперативі, — усміхається задоволений директор.

Касієр махнув рукою.

— Шийте, не шийте, то вам не багато поможе! Доктор щось намотав собі на вус, забере в вас увесь прибуток.

— Що ви кажете? — стрівожився директор, не знаючи, як розуміти слова касієра.

— Те, що чуєте. Не робіть собі завеликих надій, щоб не розчарувалися.

— Але ж доктор одсунувся від кооперативи. Він тепер господарює. Закопався на селі, на що йому вже тепер кооперативи!

— Так ви собі міркуєте? Добре... Бачите, доктор міг би закопатися!... Ви не думайте собі, щоб він уже так до безпамяти зарився в землю! В неділю сидів увесь день над книжками кооперативи, ще й додому забрав. Студіював денні торги, обчислював членські паї, фактури — одним словом робив білянс. Ви можете уявити собі доктора, як він понурить-ся в касові книжки?... А потім, ні з цього

ні з того, каже, що мусить скликати надзвичайні збори. Ви думаєте, що то так собі? Для примхи?

— Хіба ж що він хоче?

— Каже, що бачить завеликі прибутки! Я вам кажу, що доктор щось надумав, якусь бомбу кине або в кооперативу, або... в вас!

— В мене? — жахнувся директор. — А крий мене, боже, від бомби. Досить було вже з мене тих московських бомб, що мені спати не давали. Чоловік у сорочці мусів утікати з хати й ховатися в кропиву.

В кімнаті бухнула сальва сміху.

— Та не встидаєтеся признаватися, що ви такий боягуз?— питається його директор маґазину.

— Яку забезпеку давала вам кропива перед бомбою? — підхопив касієр.

Новий вибух сміху. Директора знали, як людину, що всього боїться. Боїться своїх властей, боїться товаришів, навіть приятелів, щоб не зробили йому якої пакости. Коли б не ті безупинні причини страху, що в-одно йому загрожували, він був би гарна й симпатична людина. А так неможна було будувати на ньому. Бувало, скаже слово, хоче його твердо додержати, аж ось де не звіється в його душі страх... Побачить несподівано щось таке, що могло б йому загрожувати й уже, коли не зломить слова, то сховається

в мишину нірку, щоб не треба йому було проявляти своєї думки.

А вже до верха дійшов його страх за часів, коли була тут боєва лінія. То налетять козаки — він у трівозі за жінку й доньки. То обстрілюють ці або ті місто з тяжких гармат. Він тремтить про хату, про життя рідні. Кидають бомби — ще гірше. І на все в нього лік — кропива. Запустив у городі таку кропиву, що продертися крізь неї годі. На зіму лишав кукурудзянку, щоб було де ховатися.

Кукурудзянка й кропива директора були на устах усього міста.

— Чекайте, як на вас доктор кине бомбу, то вам і кропива не багато поможе.

В тій хвилині відчинилися двері й до канцелярії кооперативи увійшов доктор Заячківський.

— Про вовка помовка, а вовк суне! — мовить директор і посміхається своєю спеціяльною посмішкою, що то немов усміх, немов насміх — відповідно до потреби все можна було з цього посміху вичитати.

— Який я вам вовк, пане директор? — питається Заячківський, вітаючися з усіми по черзі.

— Що у вас на думці, пане доктор, якісь злобні замисли що до моєї особи?

— Супроти вашої особи? Я взагалі ніяких злобних замислів не маю супроти нікого, тим менче супроти вас!

— Тут мене отець касієр страшив.

— А, отець касієр має гумор. Врятував для кооперативи яких сто тисяч, що їх хотів уже відписувати до страт.

— Що? — крикнув касієр, закладаючи цвікер. — Сто тисяч?... А пів міліона!

— Ну, ну, отче Орест! То ще побачимо! То ще подумаємо! Коли я кажу: сто тисяч, то й ви не повинні б бачити нічого більше понад цю суму. Ще готові люди закричати, що ми сидимо на міліонах. Ну, може б ми забралися сьогодня ще трохи до роботи?

Кинув оком на годинник і почав присувати до себе фактурову книгу.

Дире́ктор і ще двох-трьох гостей зрозуміли, що їм пора забіратися. Стали прощатися й виходити з канцелярії.

*

Коли вже остались тільки чотирі члени дирекції кооперативи, Заячківський промовив:

— Чого ви, отче Орест, такі необережні?

— А що ж нам шкодить, що директор іще не вийде за поріг, як уже все розтрубить. З того всього йде тільки вгору наш кредит.

— Це правда. Але мені воно тепер не на руку. Я переглядав недавно всі наші книжки й обчислив, що коли б ми навіть мусіли

були зачислити до втрати ввесь цей товар, що сьогодня прийшов, стан нашої кооперативи таки ще дуже світлий. Ми приробили в цьому році більш, як вдвоє прибутку від вложених паїв. Правда, оборот був неімовірно великий. Але я зачисляю цей рік до надзвичайних. Виїмкових.

— Га, мали щасливий рік! — мовить касієр.

— Ні, отче Орест. Мали страшний рік. Це щось дуже неприродне. Це божевілля. Я не зміг іще розжувати всього. Не знаю ще, що це таке, але мені стає лячно. Бачу, що ціни йдуть угору. Може прийти до небувалого. А потім в одну мить — крах.

— Ви сушите собі вже тепер цим голову? Є гроші — даємо прибутки. Не стане грошей...

— Підемо до криміналу? Так? Думаєте, що нас не впакують наші Токарі, Ковбузи?... А вже як не що гіршого, то розвалимо інституцію, в яку вложили стільки праці.

— Я вас не розумію, доктор!

— Я передбачаю велику загрозу для нашої кооперативи. Коли не поставимо тепер твердих підвалин під неї, вона провалиться і нас притолочить.

— Хіба ж ви не поставили ще твердих основ? — питається його касієр. — Треба ще більше?

— Ні! Я, на жаль, кинув колоди під роз-

виток інституції і тепер їх ніяк ні обійти, ні обїхати.

— Які колоди?

— Статут.

Дивилися на нього, не розуміючи, чого хоче.

— Двічи міняли статут, — розводить свої думки доктор, — зорґанізували щось ніби то кооперативу, але проте стоять в-одно на тому самому місці. Годі так далі!

Перечили йому.

Зроблено, що тільки можна було. Люди давали гроші тільки зза того, що мали надію на добрий прибуток. Прибутком з перших років зацікавили населення. Тепер є три тисячі членів.

— А тих двадцять вісьмох членів основників, — мовить Заячківський, — до яких і я маю честь причисляти себе й ви теж, панове, мають в кооперативі стільки грошей, що тих три тисячі. Так, чи ні? І яка ж це кооператива?

— Правда. Але хіба ж тепер у грошах справа?

— Зовсім слушно. Не грошей нам треба, але забезпечення того стану, який є. Та й ще одно мене трівожить. Ми стали тепер на очах у всіх. Маємо приятелів і ворогів — більш останніх, ніж перших. До нашої праці добре придивляються. І ми мусимо сказати один одному: досить уже обдурювати себе й других.

— Доктор! Доктор! Ви впилися? — Почав противитися його висновкам касієр.

— Отче Орест, я знаю, що говорю. Коли це кооператива, нехай стає на кооперативні основи, а коли не маємо перевести всього, як слід, лишім увесь наш крик про кооперативу, змінім фірму на „G. m. b. H.“, от хоч би як Народня Спілка, і передаймо її в руки тих двадцять вісьмох спільників. Нехай ведуть собі капіталістичну спілкову крамницю. Але тоді залишім дурити себе й народ. Не балакаймо про кооперативу.

Касієр встав з крісла й почав ходити нервово по кімнаті.

— Ов, щось наш пан доктор, замість радіти, що віднайшовся ваґон з товарами, і що в ньому нема більшої шкоди, як пів скриньки цвяхів, дуже зажурився. Не знає, що робити з грішми від прибутку. Чому ви нам цього раніш не сказали? Ми були б вміли затаїти перед вами вартість пів ваґону.

Заячківський схилив голову на долоні, похнюпився й мовчав хвилину. Потім почав рішучим голосом:

— Я, отче Орест, не жартую. Без цього товару, що прийшов сьогодня, по більш як піврічній мандрівці, ми вдвоє набили прибутків до уділів. На основі статуту пятьдесят відсотків треба звернути пайщикам. Чи ви знаєте, яка це сума? А ви знаєте, що значить

звернути такі шалені прибутки? То значить загатити собі раз на завсігди дорогу до зміни статуту. І пуститися на ті непевні роки, що перед нами, на безголовя. Ростимуть якісь божевільні суми й ви в-одно будете звертати їх пайщикам!

— А що ж робити?

— Я питаюся, що зробите, як одного дня зачне все падати? Як ви не будете мати навіть покриття паїв?

Касієр розкрив широко очі. Проглядало з них стрівоження.

— Скажіть, що робити?

— Треба так зробити, щоб того хоробливого приросту не кидати людям, що й так його не жадні, тільки зберігати, як власність кооперативи. Щоб, коли вибух гарячки доведе до кризи, покінчити її легкою хворобою, і на всякий спосіб забезпечити кооперативу й себе від катастрофи! Не смійтеся з мене, але я кажу: це наше нещастя, що врятувався цей товар! Як продасте його по нинішніх цінах, а инакше продавати годі...

— Розуміється. Це наше щастя! Закупили й заплатили товар взімку, а він — поблукав по світах і прийшов до нас у такий час, коли на нього вчетверо піднеслася ціна. Кажу вам: пів міліона заробітку.

— Та хоч не кажіть так голосно. Ми цього товару не сміємо продавати до загальних зборів.

— Доктор! Нам люди очі вивирають за зшитками. Школи аж пищать.

— До шкіл послати. Але не вільно нам переводити цього через товарову книгу. Це позичковий товар — розуміється до загальних зборів.

Сиділи й мовчали. Дивилися то на себе, то на доктора. Привикли вже до всіляких його дивацтв, до неублаганої його рішучости. Не раз хвилювалися в душі від його рішень, але ніколи не противилися йому. Навчилися від першого дня спільної праці довіряти йому. В найбільш критичних хвилях очі всіх зверталися на доктора. Він не говорив нічого. Ішов, робив, приходив із доброю звісткою. Навчився наказувати, диктувати. Його товариші привчилися вірити в його проворність, слухати сліпо його наказів і — мовчати.

Було щось у спільному пожитті цих чотирьох людей, чого ніхто не міг зрозуміти. В огонь скочили б один за одного. А всі за доктора Заячківського. Ніхто не поважився б кинути на нього ні найменчого підозріння, ні найдрібнішого докору безкарно, коли слухав цього хоч би один із тих чотирьох людей.

Доктор Заячківський міг сміло сказати, що в цьому товаристві його воля — закон. Він ніколи не надуживав своєго впливу. Але й не міг подумати собі, щоб хто схотів противитися йому.

В своїх думках і плянах він ішов усе вперед, в-одно вперед. З товаришами праці дуже часто не міг впору порозумітися, поділитися своїми міркуваннями. І тому не раз спадали на них, як грім з ясного неба, докторові дивацтва. Слухали їх і пробували спершу розбіратися в порушеному питанні. Але коли доктор, замісць вертатися в розмові з ними на те місце, де залишив їх, було, підчас останньої спільної наради, почав розвивати перед ними свої пляни вже на основі сьогодняшніх своїх висновків, так захоплював їх картинами майбутнього, що вони приймали за своє те все, що почули на початку й що їх так не задовольняло, та починали вже на тому будувати, як на твердій скелі, на якій і вони вже стали.

І то в останніх часах, коли в доктора що раз то менче часу було на спільні наради й він більш мусів передумувати на самоті, в-одно частіще спадали на його товаришів праці несподіванки. Вважали це докторовими примхами, дивацтвами.

І сьогодня вони знали, що знову заскочить їх із якоюсь невидальщиною Заячківський.

— Я хотів порадитися з вами сьогодня — але так зовсім довірочно. Чи можу?

— Смішні ви, доктор! — мовить отець Дужий, касієр кооперативи.

— Отче Орест! — цідить слова Заячківсь-

кий. — Ви не дивуйтеся, що я такий обережний у своїх словах. Але я роблю сьогодня замах на вашу кишеню. Розуміється і на свою.

Отець Дужий почав свистати. Як стояв, викинув із кишені десяток ключів, ножик, порожню калитку. Потім повивертав кишені і витріпав із них на стіл останки тютюнового пороху та викинув два ґудзики.

— Не страшний мені ваш замах. Робити замах на мої кишені — значить насипати в них грошей. А на це я на вискоки!

Заячківський усміхнувся.

— Я знаю, отче Орест, ваші попівські кишені! Вони бездонні, незглибимі. А як що треба буде, пошиєте собі ще глибші. Але... де то те добре вино?

— Дирекційне?

— Питаєте ще? Пишіть на мій рахунок чотирі пляшки.

Всі схопилися на рівні ноги.

— Го, го! Vivat! Чиї іменини? Отче Орест, якого святого ви сьогодня поминали?

— Дайте йому спокій, — мовить книговодчик. — Отець Орест забув, як церква виглядає. Не то, щоб мав поминати святих.

— А щоб ви таки знали, що забув! За вашою кооперативою забув за своє життя, не то за святих.

— За своєю, отче Орест! — мовить Заяч-

ківський, — за своєю! Ви тут головний стовп!

— Хіба — що стовп! Справді стовпом став за вашою головою.

Тим часом зявилися чотирі пляшки вина на столі. Книговодчик став витирати папером склянки.

— Лишіть, сховайте! — крикнув отець Орест. — Треба спустити стору. Але я ще мушу наперед обчислити касу.

Потиснув за ґудзик при телєфоні.

— Гальо! Каса!... Так, так, зараз принести. Зараз таки. Бо в нас засідання... Сховайте до сто чортів пляшки! — крикнув кидаючи дві пляшки під стіл.

Сиділи мовчки і слухали, як отець Орест обчисляв касу.

— Скільки? — питається касієрки, беручи однією рукою гроші, другою штрацу.

— Три тисячі пятьсот сімдесят шість, прошу отця касієра.

— Так мало? — питається поважно Дужий, дивлячися зпід зморщених брів понад скла цвікера на касієрку. Пронизував її своїм поглядом. Дбав про це, щоб в усякій хвилині задержати свою повагу.

— Самий дрібний торг. Нема вже в крамниці товарів. От, як би нам отець дали це до крамниці!...

Показала на товари, що виповнили ввесь маґазин.

— Зараз би десять тисяч на день! — докинула.

— Хотіли б?

— А вже ж!... — усміхається щаслива дівчина. — Аж неприємно сидіти в пустій крамниці. Що хто запитає — нема й нема...

— Буде, буде! не журіться.

Зачалося перечислювання штраци, грошей, підписування книжки, записування грошей до касової книги... Довга й нудна що-вечірня маніпуляція. Нарешті за чверть години касієрка вийшла з канцелярії і книговодчик спустив стору на двері.

*

Злотисте вино заясніло в склянках на столі.

— За щасливе переведення нових плянів! — підняв чарку Заячківський.

— Не знаю, за що пю. Але буду пити за щасливу руку доктора! — мовить отець Дужий.

Бренькнули склянки.

— За тверді основи нашої кооперативи. Але кажу: кооперативи!

— Пан доктор дуже таємничий сьогодня! — мовить книговодчик, наливаючи знову склянки.

— Хто пише сьогодня протокол?

Отець Дужий підхопив довгі поли свого сурдута. Скочив, як розрадувана дитина, до залізної каси:

— Сьогодня справді велике свято! Засідання з протоколом. Го, го! Це вам не жарти! Щось буде!

Виймив книгу протоколів дирекції й поставив її перед Заячківського.

— Значить, я маю писати протокол? — питається Заячківський, розкриваючи книгу.

— А хто ж инчий у нас писав коли протоколи, як не голова!

— Добре! Записуємо першу постанову. Сьогодня маємо сьомого. Так?

— Не бачите нашого календаря? — показує на стіну запишнений отець касієр.

Доктор кинув оком на стіну, на якій висів великий картковий календарь.

— Я сподіюся, отче Орест, що ми так за рік-два будемо мати все, що треба мати в канцелярії.

— Я думаю, — мовить Дужий, — за рік-два ми будемо відбувати засідання в великій залі на поверсі, який побудуємо на Народньому Домі, мешкати будемо на горішніх поверхах, освітлюватимемо кооперативну камяницю електрикою, власним мотором, що буде гнати наш кооперативний моторовий млин...

— А щоб це тим певніще перевести в діло, відбудемо надзвичайні загальні збори кооперативи дня тридцятого цього місяця. І це я вписую в книгу протоколів, як першу нашу постанову сьогодняшнього засідання! — покористався захватом отця Дужого доктор Заячківський.

Товариші дивилися один на одного, то на доктора, що справді вписував у протокол постанову про загальні збори. Врешті директор маґазину не втерпів.

— Пане доктор! Що ви робите! Будете вимазувати.

— Я?... Ніколи!

— Адже ж до загальних зборів треба перевести інвентуру.

— Друга наша постанова: дня восьмого цього місяця зачинається інвентура.

— Але ж це неможливе!

— Це можливе й конечне, пане товаришу. Крамниця порожня — легка праця. Маґазин порожній — ще лекша праця.

— Але ж прийшов сьогодня цілий ваґон товарів. Їх не то означити й списати, їх і розпакувати не встигнемо за тиждень. А потім тільки перевести через фактурову книгу. Але це ж неможливе! — обороняється управитель крамниці й маґазину.

Отець Дужий підперся одною рукою й

дивиться безупину докторові в лице. Врешті мовить:

— Скажіть мені, доктор, що вам стрілило сьогодня до голови! Скажіть ясно, чого хочете, та не грайтеся з нами в піжмурки. Пощо вам цих зборів? Не краще то продати ввесь товар, який сьогодня прийшов, а я ручу вам, що за місяць сліду з нього не буде, а потім взімку маємо звичайні збори. Буде що раз у рот взяти. Прийдемо на збори...

Розложив руку й тріснув нею об стіл.

— ... ну, з міліоном...

— Я хочу прийти теж з міліоном, але на збори кооперативи, або ще краще: союзу кооператив!

— Лишіть, доктор, усякі союзи! Лишіть! Ще вам мало праці? Що вам так союзу забагається!

Отець Дужий дратував доктора. Він не збагнув іще всього, що хоче Заячківський, але на саму згадку про союз кооператив — очі в нього заіскрилися.

Кооператива стала для нього другою хатою, дружиною, дітьми. Виповнювала ввесь зміст його життя. Він пересижував у ній цілі дні до пізніх вечорів. Приходив просто із школи, забігав на годинку на обід, і вже знову в кооперативі. Сидів до пізнього вечора. Виходив з неї останній. Всю душу в неї вкладав.

Про нього можна було сказати: nomen — omen! Він був справді — дужий. І всю свою енергію закопав у кооперативу. Беріг її, як ока в голові. Мав бачне око на все, що діялося в ній. Коли приходили до нього селяне-інтересенти, він з одним говорив і рівночасно чув усе, про що инчі балакали. Зовсім несподівано впадав у їх розмову й давав їм потрібні пояснення. Знав усіх людей з повіту, знав всі потреби кожного села. Вторкався в розмови управителя маґазину з селянами й давав свої поради. Найбільш радів із того, як приносили йому паї з такого села, звідки нема ще членів. Тут вписує паї й рівночасно дає поради, як заложити в селі крамницю, який товар брати на початок, що брати доконче, щоб люди не жалувалися.

Давно вже марив у розмовах із доктором Заячківським про повітовий союз кооператив. Але відколи Заячківський закопався на селі, починав тратити надію, щоб зміг у недалекому часі здійснити цю мрію свого життя.

Мав багато віри в завзяття й енергію Заячківського, але не думав, щоб він хотів тепер вкладати в кооперативу стільки праці, скільки вимагає основання союзу кооператив. Боявся, щоб товариш не кинув гасла й потім не залишив його самого, безпомічного.

Та ось доктор побачив, що натягнув уже

доволі сильно струну цікавости своїх товаришів і мовить:

— Товариші. Скажіть мені одно: чи хочете бачити розвиток кооперативи, чи волілиб розділити між людей, ну, і між себе все, що придбали, й розійтися?

— А хіба ж инчого виходу немає?

— Немає. Коли не погодитеся зо мною, то ділімся!

— Та бо ви скажіть наперед, чого ви хочете?

— Хочу змінити статут кооперативи.

— Тільки всього?

— Це дуже багато... Хочу виплатити на основі дотеперішнього статуту те, що придбали до сьогодня, а все, що прийде від завтрішньої днини, вкладати вже у власне майно кооперативи. Хочу перевести статутово, що від вкладок платиться шість відсотків у рік, а від паїв сім відсотків — не більше! (Словом: один відсоток понад те, що від вкладок.)

— А де ж ви знайдете у членів на це згоду?

— То ще не все: хочу, щоб товар, який прийшов сьогодня, обчислити в інвентурі по ціні закупна з додатком транспорту. Нехай уже прихід од нього йде на розвиток кооперативи.

— Але ж це неможливе! — крикнув директор маґазину.

— Це, товаришу, можливе — о скільки ви це зрозумієте і о скільки схочете це перевести. Маємо ухвалу останніх зборів, щоб великі паї перенести на вкладки. Мусимо це зробити до зборів. На збори прийдуть усі члени з десять, ну, скажім, сто короновими паями. А кооператива прийде з товаром, який забезпечить їй тривку будуччину.

— Я не можу собі того помістити в голові, — мовить маґазинер.

— А ви, отче Орест? — питається Заячківський.

— Ну, а з тим союзом? — відповідає йому питанням Дужий.

— З союзом?... Це ваша річ. Скличте представників усіх сельських кооператив, повчіть їх, чого мають домагатися на зборах тридцятого цього місяця й зробите все.

— Кажіть ясніще! — просить Дужий.

— Поставимо як проґраму: зміну статуту, як це я вже сказав. Перетворимо нашу крамницю в окрему кооперативу й перенесемо до неї всіх міських членів. Наших членів з кожного села згуртуємо в окрему сельську кооперативу (байдуже з крамницею, чи без неї — з часом мусить бути в кожному селі кооперативна крамниця!) Після того відбудемо того ж таки дня перші основні збори повітового союзу кооператив, якому передамо все

майно нашого маґазину, вчисляючи в те й той півміліоновий, віднайдений сьогодня, ваґон. Це може не дуже зручно супроти великих наших пайщиків — у першій мірі супроти себе самих, але це доконче потрібне. Чи як кажете?

Мовчали. Не могли з легкої руки вирвати собі з кишені чималого маєтку.

— Я розумію вашу мовчанку. Отче Орест! Прошу від сьогодня перенести мій пай на вкладку. Як пай лишаю сто корон. Моя дружина теж сто корон. Прошу — маєте наші паєві книжки.

Поставив їх перед касієра. Дужий зрозумів значіння цього. Знав, що тепер Заячківський не спиниться ні перед чим. Збори скличе, відбуде. Переведе на них, що схоче. Три тисячі членів — проти двадцять вісьмох — ні вже тільки проти двадцять шістьох.

О, він знав його! Одна промова на зборах переверне всю роботу противників. Тим більш роботу, яка йде проти інтересу загалу.

— А може б, ну, нехай і так буде. Я теж перенесу свій пай на вкладку, — мовить Дужий. — Але може б бодай продати ще цей свіжий товар?

Заячківський похитав головою.

— Або бодай перевести через фактурову книгу й означити ціни...

— Ні, рішучо ні! Я знаю, що домагаюся

від вас завеликої жертви. Ви може б і виграли цю справу проти мене. Але тоді б край нашій приязні. Це моя рішуча умова для дальшої співпраці. А що до вас, панове товариші, то кращий розвиток кооперативи, чи там, скажім, союзу кооператив, забезпечить вам сторицею вашу дрібну втрату.

Вже не противилися. З прихильної мовчанки зрозумів згоду товаришів.

— Ото ж вписую: зміна статуту. Основання повітового союзу кооператив. Передача майна маґазину союзові. Згода?

Була мовчазна згода.

— А тепер жадаю від вас слова чести, що про нашу сьогодняшню розмову нічичирк!

Подали йому дружно руки.

— Нехай живе повітовий союз кооператив! — крикнув, зачиняючи книгу протоколів.

Повставали. Стояли спершу мовчки. Потім стали оглядати товари. Любувалися тою величчю, тим багатством, яке врятували таким дивним способом. Відбивали скриньки й не могли одірвати очей од того, що в них містилось.

Вже була дуже пізня година, а вони ще не думали розходитися.

Аж ось отець Дужий зловив обома руками Заячківського за рамена й промовив із захватом:

— А бодай вас, доктор! Яку чудову річ ви придумали!

— Правда?

У Заячківського тільки зморшка коло уст зарисувалася замість усміху.

— Тільки поміркувати, що це все наше, наше, наше! Кооперативне! Що того не будемо нікому звертати! Що все, що приробимо, стає підставою дальшого розвитку! Знаєте, доктор, я в захваті від вашого пляну!

— А я ні! — мовить маґазинєр. — Думав, що випродамо, зліквідуємо й „буваймо здорові!“ А то прийдеться загибати в кооперативі.

— Як добре піде, то ще й діти наших дітей будуть вкладати сюди свою працю! — мовить доктор.

— Дай, боже, щоб ваше слово сталося ділом! — побажав йому отець Дужий.

Отець Дужий не міг дати собі ради. Хоч в останньому часі кооператива не повинна була жалуватися на малий рух, все ж давно вже не було в них такої гамарні. Рівночасно зійшлися два транспорти: сіль і нафта. Староство розіслало повідомлення до всіх сел повіту. А що сьогодня четвер, торговий день, зїхалися люди звідусіль.

Кожному обчисли фактуру, відбери в кожного гроші, вислухай жалів ... Ані папіроски не було часу закурити, не то, щоб одітхнути лекше.

Вдобавку звістка про недалекі збори кооперативи і про союз кооператив привела до канцелярії, а по правді до Дужого, всіх зацікавлених цим питанням.

Він просто розщибається, залагоджуючи тисячні справи.

Помагає йому тільки книговодець. І то хіба в торгових справах. Писання фактур і вписування в книги побраних товарів не дає йому змоги відорватися від своєї роботи.

— Пане Іване, — звертається до нього Дужий. — Неможна б попросити маґазинєра?

— Дайте йому дихати, отче Орест. Він там коло соли трохи не розірветься.

— А директор крамниці?

— Нафту міряє.

— Що ви кажете? А що ж наші панни роблять?

— Одна коло соли, а дві лишилися в крамниці і не можуть обслужити всіх. Василь коло нафти. Кажу вам таке там пекло, що годі уявити собі. Я заглянув туди та й утік!

З подвірря залітав в-одно крик-гамір. То заїздять вози, то виїздять. То візники накликаються, кричать, кленуть. То гуркотить бочка, яку скотили з возу до цистерни, то гейкають та гопкають, коли повну бочку, та ще й залізну, ладують на віз.

— Заперти б бодай двері, щоб того всього не чути! — кричить Дужий.

Скількох господарів, що стояли біля нього, рушилося в напрямку до дверей. Та заперти їх не в силі, бо вже знадвору суне скількох нових інтересентів. Входять, здоровляться в голос, збільшають іще гамір.

— Прошу отця, що мені отець касієр порадять? — звертається до Дужого зза плечей инчих високий господарь.

— А що таке, пане Ковбуз?

— Та знову нашу кооперативу приділило староство до польської спілки. Пек їм, та осина!

— А що ж я вам, чоловіче добрий, пораджу сьогодня? Не бачите? Маю розірватися?

Випав із рівноваги й почав кричати.

— Та хоч би й хотів розірватися, чи я в силі все рівночасно полагодити.

— Та я то бачу, та й мовчу. Але вже далі вечір заходить.

— Чекайте ще, — мовить до нього вже лагідніще Дужий. — Пана доктора що йно не видно. Пішов до маґістрату. Вже повинен вертатися.

— Та я здибав пана доктора. Чому я, дурний, не зачіпив.

— А я вам винен? — мовить уже зовсім спокійно касієр.

Він тим часом залагоджував инчі справи, а для розваги перекидався словами з людьми. Хто мав із ним частіще до діла, знав, що він не від того, щоб підчас найгарячіщої роботи перекидатися з людьми словами, перечитися, лаятися, все для розривки й розваги. І ті, що ближче з ним знайомі, піддавали йому тему до розмови. Але й знали, коли кінчити. Як він уже замовкав, тоді й їм не було потреби обзиватися й не було б дуже порадно. Бо вмів і за карк ухопити.

— Та й я таке маю, — говорить инчий господарь, що стояв біля дверей. — Зо мною вже пан доктор ходили раз до староства.

Вже той раз переписали були нашу кооперативу сюди. А тепер сіль маємо тут, а за нафтою мусимо йти до польської спілки. То не може так бути!

— А я то не кажу, що так не може бути? — притакує йому Дужий. — Чому ж не порадите собі на це?

— Ми маємо тут свої паї, не треба нам грошей платити, ані кавції давати. А то йди до тих там, та й плати готівку, та й давай кавцію. То, то, то, то не можна так.

— Кому ви це говорите, чоловіче добрий? Мені? Хіба я того не знаю? Не ходили ми вже раз із вашою справою до староства? Не говорили ви там про те все? І що їм зробиш, як вони собі збиткують і вас і нас!

— То не може так бути! То вже таки недобре! Я не маю грошей сьогодня. Маю їхати без нафти?

— А чому ж не йдете до староства?

— Хіба я не був? Та той писарь викинув мене за двері. „Йди, каже, не мороч мені голови!“

— Я вам нічого не пораджу, мусите чекати на доктора.

— Коли ж бо то вечір уже! Я маю три милі додому.

— А в мене не вечір? А я ще маю засідання. Три, чотирі... пять... шість... Ви не могли вже назбірати більш подертих гро-

шей... — звертається до господаря, який платить за нафту.

— Та такі, прошу отця касієра, які мені дають, такі я вам приношу. Де вже тепер добрі гроші. То люди ховали, закопували, то воно гнило, мокло в землі, щурі їли. Де вже тепер новеньких грошей набереш...

— Маєте, маєте, йдіть, не балакайте багато.

— Та я хотів би розважити отця касієра, дай вам, боже, здоровля, скільки ви праці з нами маєте...

— Прийдіть на балачку завтра.

— Коли б то не треба було орати. Бувайте здорові. Та дай вам, боже, здоровлячка та й панування...

Взяв асиґнату, та посвідку заплачення грошей та пішов брати нафту.

Відразу наставилося скілька рук до касієра.

— А може б ви дали мені бодай закурити?

— Та вже будете, отче, курити разом з нами. Ми собі закуримо, як посідаємо на вози, а ви собі покурите, як будете попивати добре винце.

— А хто мені заплатить?

— Та вже могла б вам кооператива зробити вигоду за нинішню вашу роботу.

— А ви що сказали б на загальних зборах? Пани за наші гроші вино пють! Ади, як їх розсаджує людська кривда! Полускали б! Правда?...

— О ні, отче касієр! Проти вас ніхто не може злого слова сказати. Що б то ми, бідні, робили в такий тісний час без соли, без нафти, без сірників — як би не наша кооператива!

Дужий слухав і вже писав. Книговодець знав, який він завзятий курець і бачив, як страждає ця людина, коли мусить відмовити собі цієї дрібної приємности. Підсунув йому готові папіроски.

— О, бачите, отче касієр, як за вас дбають.

— А ви не могли б мене почастувати?

— Хіба ж би ви курили наш тютюн зпід стріхи?

— Мало накурився, як не було инчого?

Зпоза плечей людей чути якийсь голос:

— Я вам цілу папушку жовтого тютюнцю принесу, отче касієр, такого, як шафран, тільки ви заложіть у нас крамницю. Нехай би вже раз скінчилася наша кара божа. А то забере війт асиґнату на нафту із староства, розділить між своїх родичів, а люди мусять світити скипками. Як ще за прадідів світили!

— А хіба то в нас так не було, доки не завели в себе своєї крамниці? Дай, боже, здоровля панові докторові, приїхав до нас — люди не похочували, не похочували, а коли зважилися, то тепер усякий бачить, що то таке кооператива.

— Та й ми вже нарозумилися. Та коли ж бо то тепер тяжко й заложити.

— А що я вам казав? — питається Дужий. — Коли ж бо то ви мудрагелі.

— Та ми вже, прошу отця касієра, зібрали пятьдесят три паї.

— Таки зібрали? Нарешті вже зібрали! А дивися ти на них! Може й гроші принесли?

— Є.

— Пане Іване, відберіть од них паї, бо я не виправлю всіх людей, що мають брати ще товар.

В цій хвилині відчинилися двері й став у них доктор Заячківський.

— Чого ви, отче касієр, заперлися? Мало вам ще задухи? Хочете сильніще впріти?

— Ах, бог би вас любив, докторунцю, що ви вже прийшли. Мусите йти зараз до староства.

Почав вичислювати всі прогріхи староства. Три кооперативи приділили до польської спілки. Двом виставили замалу асиґнату. Присилали, щоб зараз сьогодня видати нафту міським купцям. Жадають ще сьогодня рахунку із свічок і кажуть, що відберуть доставу для повіту, як не дістануть його сьогодня.

— Здуріли? — дивується доктор.

— Сказилися. Та то ще не все. Означили на сірники ціну нижче фактури. І казали, що як сьогодня не зачнуть у місті продавати, то той другий ваґон кооперативи, що вже в дорозі, розділять самі між купців.

— Нічого вже більш не маєте?

— Ще вам мало?

— Та ні, отче Дужий, я так думаю собі, чи ви не придумали б для мене сьогодня ще якої роботи?

— Йдіть, доктор, та вертайтеся хутко, бо Лисовського що йно не видно.

— Чого ви дали собі скликати на сьогодня засідання?

— А хіба ж я вам не казав, що не міг спекатися? Каже, що їде незабаром і хоче мати доконче контракт.

— Я не прийду на засідання.

— Доктор, навіть не балакайте! Всіх запрошено — обидві дирекції. Мусите прийти. Ми без вас нічого не зробимо. Мусите прийти, доктор.

Встав із крісла. Почав примилюватися до Заячківського.

— Докторунцю! Вже на завтра дамо вам відпустку на цілий день. Наздогоните все, що сьогодня занедбаєте.

— Думаєте?

— Ви то вмієте.

Заячківський виймив папіросницю, почав подавати її Дужому, инчим товаришам — далі селянам.

— У пана доктора в-одно ціла гармонія! — промовив один селянин, беручи папіроску. Мав на думці папіроски, повкладані рядком у папіросницю.

— Дідич! — вкинув Дужий, посміхаючися.

— Та воно так! — підхопив той самий селянин.

— Ну, докторцю! Йдіть, ідіть до староства, і вертайтеся зараз таки на засідання. Я тим часом залагоджуся з людьми.

— Бодай вас, отче, як ви мені заїдете все впоперек.

Люди посміхалися. Вони знали, що доктор і панотець — це головна сила кооперативи. Не один з них чув, як вони перемовлялися, як дотинали один одному, але й бачили їх в-одно при спільній роботі кожного при своїй. Вірили в їх добру волю, в їх силу.

— Ну, доктор, беріть собі людей, нехай мені стане лекше.

— Та де вам лекше стане від того, отче касієр, ми й так до вас повернемося.

— Ніби я не знаю своєї біди. Ну хто має що до староства, йдіть з паном доктором.

Люди заворушилися. Вже завертали в двері.

— Та не дасте мені висапатися? — питається доктор. — Бодай викурю папіроску! — промовив, сідаючи в крісло касієра.

— Пане доктор! Пане доктор! Ніч заходить. Та нам ще стільки миль додому.

— А нехай та кооператива здорова буде, скільки вона мені здоровля забірає. Ходім.

Пішли. В кімнаті прояснилося. Дужий

одітхнув лекше, сів у крісло та й став затягатися роскішно димом папіроски.

— Прошу отця, а я що маю робити?

— З чим?

— Та чуєте, знову староста приписав сіль і нафту війтові. А ми вже рік цілий, як маємо свою крамницю.

Дужий ударив з усієї сили долонею в стіл. Аж підскочили на ньому олівці, пера. Ножиці задзвеніли.

— Знаєте, чоловіче, при вас можна із шкури вискочити. Адже ж пішов пан доктор до староства. Чому ж ви з ним не йшли?

— То й я?

— А я? — кричить Дужий. — Я маю йти за вас до староства? Хіба мені там чого треба?

Господарь уже не слухав далі. Вхопив за капелюх і побіг за доктором Заячківським.

— Може ще хто має справу в старостві?

— Та я маю, — відзивається непевно один селянин.

— Чому ж ви не пішли?

— Сам не знаю, що робити. За нафту маю йти до староства, а за сіль хотів би в вас заплатити. Люди аж пищать за сіллю. Сіль для нас важніще, ніж нафта.

— Йдіть, чоловіче, залагодьте собі справу в старостві. Йдіть разом з инчими. Сіль вам не втіче. І вночі вам видасться. Йдіть, щоб

усе за одним заходом залагодити. А то раз народ! За кожним ходи з окрема. Я вас не розумію.

— Ей, як би ви сиділи, отче, в нашій шкурі. Як би ви чули, що ми маємо від людей...

— Що ви будете мені байку баяти! Хіба я того всього не чув! Ідіть, бо не застанете вже доктора. А він не має коли вертатися за вашою справою.

Дивився, як чоловік побіг що-сили.

— Ну, нарешті... Хто ще платить за нафту?

— Я маю, прошу отця, за сіль платити.

Не знав, чи лаяти, чи сміятися. Думав краще не вибухати гнівом. Каже:

— Почекайте. Сіль можете забрати й уночі. З нафтою треба за-дня упоратися.

Почав перечислювати асиґнати, гроші, зиглибився в роботу, що й не бачив, як увійшов до канцелярії суддя Ломацький, голова „Бесіди".

— Чому ви, отче, не видали нафти нашому сторожові? — чує зненацька не дуже то ввічливий голос судді. В ньому почув Дужий нервове дріжання й, не відриваючи очей од паперу, промовив:

— Чому ваш сторож не приніс мені асиґнати із староства?

Писав далі, або вдавав, що пише, що занятий роботою.

— Що ви дурниці балакаєте, — продовжує тим самим тоном суддя. — На дурних пять літрів нафти я буду ходити по асиґнату до староства? Як я піду по асиґнату, то візьму відразу на пятьдесят літрів.

— Візьміть і на сто, то я вам видам, а без асиґнати не дам і одної. Ви знаєте, що я мушу вираховуватися в старостві з кожної літри нафти під загрозою втрати достави. Я не буду для приємнощів вашої „Бесіди“ ризикувати доброю славою й маєтком кооперативи!

— Ви говоріть такому, отче, що буде вас слухати! — кричить суддя. — Не дармо то на вас усі так відказують. Добре то каже доктор Лисовський, що не буде в нас добра, доки буде смердіти нам тут ваша кооператива. В Народній Спілці того б нам ніколи не зробили! Не розумію, щоб для „Бесіди“ не було пять літрів нафти?

— „Бесіда“ не є членом кооперативи, — мовить спокійно Дужий, не відриваючися від своєї роботи.

Ці слова вивели вже зовсім з рівноваги пана голову „Бесіди“. Він почав кричати, вимахуючи правою рукою.

— „Бесіда“ не є членом кооперативи? Так! „Бесіда“ не є членом кооперативи! І я не є членом кооперативи! І не буду ніколи членом вашої кооперативи. І сотному буду

заказувати, щоб не заходився з вами, коли не хоче каятися! Добре то Лисовський каже: „Вся біда в нас пішла від тої кооперативи!“ Що я скажу сьогодня членам „Бесіди“, як прийдуть на віста, і не буде чим засвітити?

Дужого в одну мить розібрав сміх, коли уявив собі картину, яка повинна розіграться сьогодня в „Бесіді“. То прийдуть люди з усіх кінців міста, вже по дорозі наберуть охоти до завзятущої гри. Тільки б сідати й зачинати, а тут — темно. „Грицихо! Лямпу давайте!“ „Нема, прошу панів, лямпи, й не буде!“ „Чому?“ „Бо нема нафти!“ Уявляє собі розчарування всіх тих завзятих робітників! Стануть кричати, чому не купила? Що це за такі порядки? Будуть відказувати на голову, господаря. Врешті почують: „Кооператива не дала нафти!“ Може уявити собі їх лють на кооперативу й на її директорів.

Посміхаючися, промовив:

— Скажете членам „Бесіди“, щоб кожний з них приніс собі у пляшині нафту з хати, із свого приділу, тоді будуть грати в карти.

Мимохіть почав попадати в обурення на дике жадання голови „Бесіди“.

— Я не маю для людей нафти до варстату, до стайні, люди худоби не можуть нагодувати. Ремісники не мають чим світити при роботі, а я журився б тим, чи ви маєте

чим світити при картах!... Шість, сім, вісім... Є всі гроші. Прошу асиґнату. — З останніми словами звернувся до господаря, який платив гроші. Для нього суддя вже не існував.

— Не дасте? — кричить подратований суддя.

— Ні, — урвав коротко й рішучо.

— Останній раз моя нога в вашій кооперативі. Згадаєте моє слово, як я не переверну вас із вашою кооперативою.

— Перевертати всякий вмів би! — злегковажив його слова Дужий. — Але збудувати...

— А я вам кажу, отче, що ви ще бога за ноги не вхопили!

— Ваша правда. Але й погрози таких членів кооперативи, як ви, не страшні ні мені, ні кооперативі.

— Побачимо.

— Побачимо, — сказав спокійно Дужий і навіть не кинув оком за суддею, який, не прощаючися, вийшов з канцелярії кооперативи й почав сваритися на подвіррі з управителем крамниці, що міряв людям нафту.

— Теєек... — процідив Дужий і почав далі вписувати до касової книги гроші.

Слухачі-селяне посміхалися. Ніхто з них не обізвався ані словом. Але з їх лиць видно було, що задоволені такою відправою для пана голови „Бесіди“.

Минали довгі хвилини на мовчазливій праці Дужого. Тільки як гроші перелічував, числив їх у голос. Тут і там кине коротке запитання. Ще коротша відповідь і тільки час до часу... „тек“... „аякже“... Мусів насилу панувати над собою, щоб не вибухнути... Бувало, що перечислював двічи гроші. Не все був певен, чи не помилився. Давив у душі гнів, злість. Відчував, що нанесено йому болючу образу. Одначе він не хотів при людях реаґувати. Бачив ясно, яке б то видовище мали селяне, що були при тому, коли б він був обізвався гострішим словом. Пішло б зараз широко по селах, як то пани посварилися за нафту. А так має те вдоволення, що вийшов переможцем.

Незабаром почали сходитися й ті господарі, що пішли з Заячківським до староства.

— А що полагодив пан доктор ваші справи?

— Ще б то ні! Такий смирний був пан писарь, аж смішно. О, пан доктор має тверде слово.

Вмішався другий:

— А я ще таки не бачив, щоб пан доктор не міг зробити того, що схоче.

— Таки ні. Скажіть мені, паночте, чому то так? Лисовський старий адвокат, а якийсь такий мякий. Як лоза.

— А доктор твердий?

— Твердий! — мовить з переконанням мужик. — Дуже твердий.

— У доктора тверде слово! — рішає Дужий. — А ще твердіще діло, — докидає.

— Ая... — вирвалося рівночасно з кількох уст.

В міру того, як сипалися з усіх сторін похвали для Заячківського, Дужий став підсміхатися. Злість, яка спалахнула була в його серці на суддю, почала притухати. Бачив, що не страшні йому вороги, коли такі в них приятелі. То вже пішло на таке, що не багато вдіє цей та той ображений добродій. То вже народ має сказати своє слово — а тому народові він оддає свою душу. І не тільки він. Ось, чує, як про Заячківського балакають. Нехай хто пробує подужатися з ним!

— Ой так, так! — вихопилося йому з уст.

І рівночасно подумав: уже не ті часи, пане голово „Бесіди"!...

Писав далі без віддиху квітки на нафту й посміхався задоволений.

*

Дужий кінчив уже діло з останніми людьми. Він уже й курив папіроску й балакав і жартував з інтересентами. Розпитував, як,

що... В-одно чув жалі на старосту, війта, на недбальство панотця.

Ей, коли б то у них такий панотець, як отець касієр.

Каже:

— Зледащів би на селі, як усі.

— Ні, що то, то вже ні. То вже таки на світ приходять одні роботящі, одні ледащі. Одні цікаві до всього, а инчі байдужі. Ви, отче, як би таки не мали в себе ніякої роботи, то йшли б до людей і помагали б робити. То сіно кидали б, то помагали б що майструвати. Ви таки урвалися б, як би й привязав вас коло лежаного хліба.

Дужому любо було слухати цих похвал. Що правда, він уважав їх заслуженими. Ніхто його не бачив, щоб марно проводив час.

Тут тільки одна хмарка перелетіла йому крізь чоло. Що собі там думають про нього в Станиславові? Як там дивляться на його роботу? Він, що правда, катехит. Має три школи. Пять годин що-дня вранці і тричі в тиждень сполудня по дві години. Поза тим увесь час у кооперативі.

Вранці о сьомій годині він уже тут — просто з церкви приходить до кооперативи. Тут і снідає, сидить тут до три чверти на восьму, або таки й до самої восьмої. Тільки що стане йому часу перелетіти за тих двітри хвилині до найближчої школи. По пер-

шій він просто із школи до кооперативи — сидить до другої. І ледви на годинку скочить до хати, ого, вже біжить сторож кооперативи Василь:

„Прлошу отця дирлехторя, вже заїхали підводи, мара б їх мордувала. Не дадуть навіть виспочиватися отцеві дирлехторові".

Говорить це поважно, з обуренням. Але під його вусом грається ледви замітна усмішка. Він має наказ від Дужого, щоб що-дня о третій годині приходив по нього, як тільки є яке діло до каси. А що кожного дня хтось прийде, а то й лишається дехто через полудне та дожидається його вже від другої години, — Василь що-дня приходить по „отця дирлехторя".

Цей наказ дав Дужий Василеві з огляду на свою дружину. Вона ніколи його не бачить. Як виходить після шостої вранці з хати, не вертається ніколи раніш як коло другої. І ледви пообідає — вже йде до кооперативи. А як піде о третій, то перед девятою нема його ніколи. Та як ще в добавку приходять транспорти, то він і до одинадцятої засиджується.

Та й ще й тоді ні мови з ним, ні розмови. Бере книжки в руки і переглядає лекції на найближчу днину.

Якийсь час, як почав працювати в кооперативі, дружина спокійно на це дивилася.

Потім стала нетерпеливитися. Коли схоплювався о третій до кооперативи, не пускала його.

„Напийся ще чаю. Ніхто там на тебе не жде!“

„Що ти кажеш! Я ще й не встигну розгорнутися, як уже мушу урядувати!“

„То нічого, підождуть трохи. Лишися!...“

Так його просила, так примилювалася, що він лишався вдома. І ввесь час журився, що там люди збавляють собі день через нього. Нарешті прийшов на добру думку. Наказав Василеві, щоб приходив по нього, як є яка робота. Василь спершу розумів це так, щоб іти аж тоді, як жде на нього хтось із „панів дирлехторів“. Жалував „отця дирлехторя“.

Але як Дужий посварив на нього раз, другий, що давав людям ждати, Василь не пропускав ні одної днини.

Навіть неділі не мав вільної. Відправить службу божу для дітей і вже йде до канцелярії кооперативи розплачуватися з візниками, що возили ввесь тиждень товар до кооперативи. І в неділю тут снідає. Ця робота забірає йому час до першої години. Але вже коло дванадцятої, по великій службі божій, приходить до канцелярії його дружина, приходять инчі пані, оглядають маґазин, розпитують — час минає весело, приємно.

І коли до війни не було одного дня, щоб

він не ходив із дружиною в гостину, або щоб сам кого не гостив, а ні, то щоб не пересиджував довгими вечорами на „Бесіді“, де звичайно гралося в карти до півночи, так тепер на гостину остає йому одним одна неділя, а до касина на забаву таки не ходить ніколи. Вважає себе членом „Бесіди“, ходить на вечірки, на загальні збори, платить вкладки за себе й за дружину — поза тим ніхто його там не бачить.

Захопила його кооператива між свої колеса й, здається, не випустить його до давнього способу життя. А що найважніще виповнила йому ту порожнечу, що оставалася йому в житті поза школою й поза ріднею. Він не то щоб не знав, що робити з часом — в нього не стає тепер часу прочитати яку нову книжку.

І вдобавку має безмежне вдовілля з своєї праці.

До приємніщих хвиль його життя належать ті, що в них він може побалакати собі свобідно з людьми про громадські та торговельні справи, послухати кооперативного досвіду на селі, справляти помилки, давати поради, повчити людей дещо з того, чого сам їйно що недавно вивчився теж неменче важким досвідом і чималими помилками.

От і тепер він розправляв свобідно й весело. Господарь, з яким він балакає, є з того

села, де він раз в часі літніх ферій заступав хворого пароха. Знав людей, відносини. Став розпитуватися про всяку дрібничку.

Аж ось чує, як счиняється на подвіррі крик.

Перш за все долетів до його уха голос Василя:

— А шлях би їх трафив, тих хлопів! Чи то я мало їм натовчуся: запряч один з другим за собою солому! Коли б то так, прошу пана посла, чоловік мав з чотирі руки та яких десятеро очей, то може б допильнував усього. А то я тут забавлюся коло нахти, щоб не витікала на землю, а він, ого! Затяв коні та й шукай вітра в полі! Я йому, псявірі, дам, як він мені ще раз приїде сюди за нахтою! Той бойко завалівський!... Я йому, лайдакові, покажу. Я його навчу!

Кричить, що трохи горло йому не трісне. Можна було мати враження, що допав когось, кого давно мав вилаяти.

А тепер чує Дужий новий голос:

— Що ви мені тумана пускаєте перед очі. Що мене якийсь хлоп обходить. Ви тут слуга кооперативи! Ви відповідаєте за ту нехарь, що скрізь на подвіррі Народнього Дому.

Ага! — подумав Дужий. — Зачинається! Лисовський зачинає прелюдію до засідання.

— То то й біда, що я тільки слуга й маю

забагато панів. Пан дирлехтор дідич кажуть, щоб я мав око на все, що діється в корпоративі й коло корпоративи, щоб хто чого не потяг. То в кожного хлопа такі довгі руки, най сі преч каже. Пан отець дирлехтор кажуть мені помагати помпувати нахту, та й пантрувати, щоб не чуріла на землю. Бо то як жива! Пан дирлехтор, що від маґазину, розривають мене раз до маґазину, раз до соли, а ще пан посол хотіли б, щоб я за кожним хлопом дивився, щоб не давав коням їсти! Та то вже як на ту біду зійшло, що люди заїздять до нас за сіллю та нахтою, то вже мусять давати коням їсти, бо не будуть стояти. А що там конина, як стоїть довго, мусить, перепрашаю пана посла, спаскудитися, то вже таке її право.

Дужий прикусив уста, щоб не бухнути сміхом. Він хоч не бачив Василя, але уявляв собі всю цю картину на подвіррі. Стоїть коло цистерни з нафтою Василь у розхрістаній сорочці, в штанях, підперезаних очкуром, замащений увесь у нафту і тим то таки добре страшний з лиця. Перед ним стоїть посол Лисовський, одягнений по-модному, в чорному сурдуті, в білих штанях, в півчеревичках. Стоїть перед Василем і скаче до нього. Лає його за непорядки, що мусять тут бути на подвіррі що-четверга. Не вперше лає Василя й не вперше Василь одгриза-

ється. Тільки що давніще оправдувався, що тільки що відїхали підводи, не було ще часу привести подвірря до ладу. Ще не видихався від важкої роботи. Та це не помагало. Лисовський доказував йому, що доки не позамітає подвірря, дотя він не по роботі. Лаяв його взагалі, що допускає до такої нехарі.

Та ось в останніх часах Василь змінив свою тактику. Коли Лисовський нападається на нього, він починає відказувати на селян. І чим більш кричить Лисовський, тим досадніще лає селян Василь.

Дужий мав нагоду бачити раз таку сцену. З одногу боку схвильоване, доведене до краю обурення, лице Лисовського, з другого боку спокійне, непорушне лице Василя. І ще тим замітне, що на словах лає селян, а очима посміхається.

Василь зрозумів, у чому річ. Він змірkував, які є відносини між дирекцією кооперативи і послом, знав, що чим сильніще буде відповідати на закиди, тим краще для нього в кооперативі. То нічого, що посол таки доведе до того, що цей або той пан „дирлехтор“ вийде з канцелярії й почне лаяти теж Василя за безладдя на подвіррі. Він тоді стає до ще гострішої сварки. А коли не може перекричати, кидає все і йде до хати. Пани „дирлехтори“ мусять тоді сами зачинювати

вікна, двері... Коли відходить чує: „О, бачите, пане посол, так завсігди! Посваріть на нього, то втіче. І роби сам!“ Він тоді тільки посміхався.

Василь чув свою силу в кооперативі і знав, як може найкраще помогти панам „дирлехторям“ проти пана посла.

Лисовський ніколи не міг договоритися з ним. Не добалакався й сьогодня. На останній арґумент, що „конина мусить...“, не мав що сказати. Повернувся плечима до Василя і пішов хуткою ходою до канцелярії кооперативи. За ним увійшов зараз Заячківський.

— Панове! Це не може бути далі! Ще раз кажу, годі так далі. Ви руйнуєте нас! Ви нас вбиваєте! Забрали нам силою Народній Дім, викинути нас звідси, зруйнували в середині, тепер ще й з надвору хочете доконати свого діла знищення. Щоб і сліду по нашій праці не осталося! Панове, так не може бути!

Доктор Лисовський бігав по кімнаті, тріскав рукою до руки, кричав піднесеним голосом. Ніхто з ним не вітався, ніхто не відповідав йому. До його вибухів уже мали час навикнути — не робили собі ніщо з того.

— Всюди кириня, всюди сміття, гній! Я не привик до того, я не можу згодитися на це. Ви мене в гріб заганяєте із своєю господаркою! Я свою душу вложив у Народній

Дім і мушу дивитися, як ви його руйнуєте. Це рабункова господарка! Це, це, це... Я не розумію, як ви маєте сумління руйнувати так чуже добро.

— Дозвольте, пане посол,— перебив йому Заячківський.

— Що ви мені скажете нового? Я вже чув, усе чув. Знаю всю вашу оборону. То не в словах річ. Ви йдіть подивіться, що діється на подвіррі. Скільки там сміття, гною, як там смердить. Хто вам дав дозвіл ставити на нашому подвіррі цистерну з нафтою? Нехай хто підпалить, піде з димом увесь наш маєток.

— І наш пішов би.

— Що ваш маєток? Ви сьогодня є, завтра вас може не бути.

— Вибачайте, ми відповідаємо за кооперативу і дбаємо за неї більш, ніж ви за свій Народній Дім...

Лисовський кинувся, роздратований.

— Ви дбаєте за кооперативу? То таке ваше дбання? Що ви зробили з Народнього Дому? Пощо нам тої кооперативи? Не досить з нас Народньої Спілки? Як би ви дбали за народнє добро, ви не розбивали б наших сил. Підперли б Народню Спілку. Вистарчить нам одна інституція! Завзялися повалити стару торговельну фірму. Але то вам не піде! Я виповідаю вам мешкання. Шукайте

собі инчого приміщення для своєї кооперативи, а мені лишіть мій Народній Дім.

— Він такий ваш, як і мій, бо я такий самий член його, як і ви. Але може б ми зачинали засідання? — запропонував Заячківський.

В канцелярії опорожнилося. За час нервової розмови Лисовського з членами дирекції кооперативи, вийшов той селянин, що його застав тут Лисовський і прийшли ще два члени дирекції Народнього Дому: суддя Ломацький, що сварився за нафту, і лікарь Мамалиґа.

Дужий засвітив лямпу й спустив стору та зачинив двері.

— Пан посол схочуть обняти провід...

— Не можу. Не хочу. Я такий подратований, що не можу зібрати своїх думок. Пане доктор Мамалиґа, проводіть ви, — звертається до лікаря Лисовський. — Та й, зрештою, до чого доведе наше спільне засідання? Пощо витрачувати дармо час! Ми не розуміємо одні одних і не порозуміємося ніколи. Краще ви собі пошукайте инчого приміщення й увільніть нас від свого товариства. Досить уже тої кирині, досить уже рабунку над народнім добром!

— Прошу о голос! — звертається Заячківський до лікаря Мамалиґи, голови засідання.

— Прошу, пане доктор.

— Панове дозволять, — мовить Заячківський, — що я застережуся проти нападів пана доктора Лисовського.

— Це не напади, це щира правда!

— Так, так! — притакує суддя Ломацький.

— За мною слово, панове, — нервується Заячківський.

— Прошу, прошу, пане доктор... — мовить голова. Він бачить, що в залі зависла буря. Хотів би злагодити її.

— Перш за все, — продовжує Заячківський, — пан доктор Лисовський не мав права і не повинен був так вибухнути, як він це зробив на подвіррі і тут при чужих людях. Це наш льокаль, пане доктор! — крикнув твердо. — Ми наймили його, заплатили згори, і відповідаємо за нього. А робити в ньому будемо те, що хочемо, що нам треба й що мусимо.

Лисовський кинувся, як опарений:

— Чуєте? Чуєте? Не нова ж це напасть? Не я тут господарь, тільки він тут господарь!

— Пане посол, прошу дозволити панові докторові Заячківському докінчити, — просить голова.

— Не можу! В мені буриться все! Я обурений до дна душі на тих панів. Зрабували нам Народній Дім, викинули з нього всі наші товариства, зруйнували все наше життя, а тепер іще мене, мене, що заложив його,

що поставив першу цеглину під нього, викидають звідси! Рабують мені мою дитину! І я маю дивитися спокійно на це й мовчати? Ні, я тут пан! Я тут пан! Я тут голова і господарь! Не дам знищити праці свого життя! Не дам зрабувати собі своєї дитини.

— Так ми ні до чого не договоримося, пане голово, — звертається спокійно до доктора Мамалиґи Заячківський.

— Панове, панове! — просить голова. — Та ж ми культурні люди, та ж ми інтеліґенція! Панове, прошу задержати спокій. Я вас дуже прошу. Що було, те минуло. Забудьмо. Подайте собі руку до згоди. І вас багато болить, і в вас не одно наболіло. Панове. Працюємо всі для громадського добра, не для себе. Знайдемо якийсь вихід. Я вас дуже прошу, панове, задержте рівновагу в своїх висловах. Пане доктор Заячківський, хочете ще далі говорити?

— Прошу, я можу продовжувати, — мовить Заячківський. — Але перш за все мушу застерегтися...

— Пане доктор, може б ви не застерігалися, — просить лікарь.

Це була спокійна, зрівноважена людина. Вихований у польському й так званому старорускому дусі, вважав перш за все на товариські форми. Дуже його не вдоволяли деякі манєри сьогочасного українського молодого

покоління. Тому й ставав осторонь від громадянського життя й давав себе втягти тільки там, де його дуже прохали й де знав, що не буде мати неприємнощів. Так і ввійшов він в дирекцію Народнього Дому, того мало-містечкового мамута. Чи міг він коли думати, щоб той мамут ожив, чи радше, щоб на його кістяку здвигнулося таке живе, енерґійне, безоглядне в своїй експанзивности, життя, як оця кооператива?...

Війна вигнала його з цього міста. Пішов, як військовий лікарь, світами. Коли його потім звільнено, як повітового лікаря, від військової служби й він вернувся до свого міста, не пізнав його. З одного боку руїна старого, добре знайомого йому життя, з другого нове життя, якого початків він не бачив, якого не розумів, яке трівожило його. Він дивився на нього спершу очима свого старого друга посла Лисовського. Як той, так і він осуджував нахабство молодої інституції, що, як мовив Лисовський, поставила собі завданням знищити Народню Спілку. Його боліло це. Він од молодих років був членом Народньої Спілки. Одушевлявся її розвитком, радів гарними звітами на загальних зборах. Був навіть опікуном складу Народньої Спілки в цьому містечку.

Але, колиз часом став ближче приглядатися до кооперативи, не міг не завважати,

яке велитенське зацікавлення цією новою інституцією проявлялося у селянського населення всього повіту. Почав заходити й до крамниці й до канцелярії та хоч не дійшов іще до зрозуміння її сили, не міг уже кидати на неї камінням. Бачив, що виростає якась сила, якої він іще не розуміє, але яка, на всякий спосіб, не є шкідлива. І легковажити її теж неможна.

Боліло його тільки безоглядне завойовування Народнього Дому кооперативою. Він, як член дирекції Народнього Дому, повинен був дбати про нього. А ось Народній Дім став з окремої самостійної інституції тільки мешканням кооперативи.

І безпощадність цих молодих людей не могла настроювати його прихильно до нової інституції. Але бачив одно: нові люди — нові думки, нові діла. І новий, чужий йому, спосіб ведення діл.

Поставив собі завданням примирити два світогляди: старого свого друга Лисовського й молодої, незнаної до недавна, але дуже вже сильної, людини — Заячківського.

Тому так дуже боявся всяких застережень цього останнього. Та не міг запобігти цьому.

— Певна річ, я не застерігався б, — мовить Заячківський, — коли б пан посол Лисовський не приневолював мене до того. На жаль, я також людина, в додатку голова коопера-

тиви. Не можу залишати закидів пана посла, немов би ми йшли пробоєм, розвивалися на рабунку.

— Але ж, пане доктор! — просить голова. — Хто ж посмів би вам робити такі закиди?

— Пан посол Лисовський не вперше їх нам робить. А коли таке говориться в очі, що ж то діється там, де ми не можемо відповісти? А що й инчі панове теж приблизно подібно про нас думають, я мушу раз на завсігди покласти край усіляким непорозумінням.

— Як вважаєте, пане доктор! — мовить зрезиґновано голова, — тільки щоб, замісць поладнати, ви не попсували справи.

— Нехай говорить! Нехай говорить! — кинув нервово, співучим голосом Лисовський. — Я цікавий, як він оправдає це, що вдерлися силою до Народнього Дому й не хочуть вступитися. Я їх викидаю! Прошу, я їх викидаю! А вони кажуть, що дощ падає!

— Пане доктор, гамуйтеся, бо я перестану панувати над собою! — промовив твердо й дуже рішуче Заячківський.

— Панове! До чого вся ця бесіда? Ви приневолите мене до того, що я закрию засідання.

Лисовський стрівожився. Він не міг довго довести до спільного засідання й до підписання контракту. Кооператива перевела з Народнім Домом передвступний договір, списали

головні постанови договору, заплатили чинш за рік згори, а контракту ще нема. Він рішився покінчити це діло сьогодня, а тут лікарь хоче забратися. Без нього не піде. Мовить поквапно:

— Ні, ні, доктор. Ви не підете. Ви не можете мене полишити. На вас одного моя надія. Ну, я вже буду слухати, що той пан схоче сказати на своє оправдання.

Заячківський посміхнувся ледви замітно. Вся його погорда до цього діда відбилася в тому легкому посміхові.

Почав оповідати, як заложили в часі московської окупації крамницю, як перемінили її в кооперативу. Як мали спершу малу крамничку в сусідстві Народнього Дому. Як відреставрували знищену жидівську крамницю й перенеслися до неї й як, в міру розвитку кооперативи й зацікавлення народу цією інституцією, в-одно трівожилися, що то станеться з нею, коли повернуться всі крамарі й вони не матимуть приміщення? Місто спалене, знищене. Що найменче двісті крамниць не матиме приміщення — а що ж вони тоді робитимуть?

І ось їх очі почали звертатися на Народній Дім.

В Народньому Домі було пятнадцять кімнат і велика заля. З того Народня Спілка займала чотирі кімнаті. Вони стояли тепер пусті,

бо склад Народньої Спілки зрабовано, управитель на війні, ніхто не дбав про те, щоб відчинити крамницю. Московські власти радили основникам кооперативи відразу уладити свою крамницю в льокалі Народньої Спілки. Та вони не пішли на те. Раз тому, що це однаково, що й приватна жидівська крамниця. А по друге могли б стягти на себе закид, що хотіли знищити Народню Спілку. Не мали таких бажань і мусіли берегтися всіляких закидів і навіть підозрінь у цьому напрямку.

Останні одинадцять кімнат і заля були заняті московським військом. Там уладжено етап і мешкання військового старшини.

Було це вчасти приватне мешкання людини, яка поїхала на війну, забрала дружину до рідні, полишаючи всі свої меблі на прислугу. Прислуга берегла, що берегла, врешті, як не стало з чого жити, пустилася на промисел. Уладила в гарно умебльованій хаті публичний дім. Доки користалися ним прохожі війська, доти ще сяк так усе йшло. Але як дізналася постійна команда про такий принадний льокаль, викинула прислугу й примістила там військового старшину. Потім мінялися мешканці, і команда почала в-одно виносити речі до инчих мешкань. Приміщено в одній кімнаті прапорщика, а в инчих кімнатах етап.

В дальших кімнатах була до війни „Бесіда“, касинове товариство для інтеліґенції і „Міщанська хата“. Коли з огляду на війну товариства завмерли, члени управи цих товариств розібрали поміж себе меблі з товариств, а кімнати стояли пусті.

Товклися тут солдати. Руйнували будинок, рубали в кімнатах грубі двометрові поліна грабини, привезеної з сусідніх лісів, випалювали підлоги, побили вікна й попалили рями, палили двері. Словом навели таке спустошення, що жаль було дивитися.

І ніякої на це ради. Ходив і Лисовський до команди і суддя Ломацький — не помагало. Сказали їм, що не мають де примістити етапу. Зрештою хата й так нікому непотрібна. Це не є приватна власність, тільки товариська, а що всі товариства перестали істнувати, це перейшло під управу держави, доки не настануть инчі часи.

Під загрозою переслідувань і вивезення мусіли обидва члени дирекції Народнього Дому примиритися з таким ходом подій і мовчали. Тим часом будинок перемінявся з кожним днем у що раз то більшу рудеру.

І ось серед того прийшло Заячківському на думку: а як би так перенести крамницю кооперативи до того приватного мешкання, відповідно його до того приладити й таким способом і рятувати Народній Дім і поставити

під кооперативу кріпкі основи через забезпечення за нею власного льокалю?

Обговорив цю справу з Лисовським і цей на радощах аж сплеснув у руки:

„Бог вам піддав, докторе, щасливу думку! Робіть, робіть, що можете, щоб забезпечити Народній Дім від руїни!“

— Так, чи ні, пане доктор? — звернувся до Лисовського.

— Так. Правда. Я хотів рятувати Народній Дім. Так. Так. Що правда, то правда! — притакує йому Лисовський. — Але ми инакше балакали, а ви инакше зробили.

— Я зробив усе, що міг, щоб викинути етап з Народнього Дому. І викинув. Наша кооператива мала вже свої симпатії й для неї я все зміг зробити.

— Але нащо ви зруйнували нам приватне мешкання? Пощо ви викинули стіну і з двох кімнат зробили велику залю? Пощо ви вибивали двері на вулицю? — докоряє його Лисовський.

— Пане доктор. Вернімся думкою до тих часів. Що ви сказали?

— Еее! Пане доктор! Пане доктор! Пане доктор! Ви знасилували старого. Ви покористувалися хвилиною його слабости. Мою дитину розшарпували, а ви прийшли до мене, як мій добродій, оборонець. І я пішов на всі ваші умови. Але чи ж міг я зміркувати,

що ви задумали? Я ж ніколи не міг думати, що ви такі сіти заставили на старого. Ви мене підійшли, перехитрили! Ви одною рукою рятували мою дитину, а другою вирівали мені її зпід серця... Де моя дитина? Де моя дитина? Де мій Народній Дім? Де моя „Бесіда", яку я заложив, якій я дав приміщення? Нащо ви її викинули на вулицю? Віддайте мені мій Народній Дім! — просився, як дитина.

— Пане доктор, — почав рішучо Заячківський. — Я не вмію говорити на вітер. Була в нас розмова про це, що кооператива винаймає цілий Народній Дім із залею, за виїмком того, що має Народня Спілка, і то на дванадцять років?

— Неправда, доктор, неправда! Ніколи не погоджуся на це! Неправда!

Тут вмішався вже голова засідання, доктор Мамалиґа, член дирекції Народнього Дому. Звернувся до Лисовського:

— Пане доктор, я дозволю собі звернути вашу увагу, що ми списали з панами з кооперативи передвступний договір, в якому винаймаємо їм увесь Народній Дім, як це каже пан доктор Заячківський, на цілих, що правда не дванадцять, але все ж таки на шість років.

— Дозволите, пане голово, — мовить ввічливо Заячківський, — звернути собі теж ува-

гу, що договір списаний таки на дванадцять років. Тільки на перших шість означена річна ціна найму, а на дальших шість років будемо умовлятися що до ціни, але що ми будемо мешкати тут дванадцять років — це не підпадає під сумнів.

— Правда, таки ваша правда, — мовить голова.

— Що ми зробили! Що ми зробили! — ловиться за голову Лисовський. — Де в мене була тоді голова? Що я наробив, що я пустив вас до свого Народнього Дому! Знаєте що, доктор! Купіть собі Народній Дім.

— Просимо. Можемо переговорити, — заявляє спокійно Заячківський.

— Ви купували б Народній Дім! — скочив Лисовський. — Ви купували б уже Народній Дім?

— Продавайте, — побачите!

— Ви дуже небезпечна людина, пане доктор. Я боюся вас! — жахнувся Лисовський. — Скажіть мені, нащо ви викинули ту стіну, нащо ви вибивали двері, пощо ви робите такі переміни? Нащо ви прогнали мою „Бесіду“ звідси?

— Пане доктор. Ви не дитина і я не дитина. Я знав, до чого стремлю, і ви мали теж голову на карку.

— То то й є, що я не знав, до чого ви стремите. І сьогодня ще не знаю. Але ні, вже знаю!

Вже знаю! Ви сами мені сьогодня сказали. Хочете купити Народній Дім. Хочете викинути мене з нього. Хочете потім викинути і знищити Народню Спілку. Ні, ні, доктор, того не буде! То хіба аж по моїй смерти. Доки я жию, ви Народнього Дому не купите. Мене тільки серце болить, що ви руйнуєте так мою дитину... Що наші товариства мусять скитатися по чужих хатах... А тут господарює такий мій смертельний ворог — кооператива!

— На це нема ради, — рішає Заячківський. — На це є договір. Ви знали, що робите. І то рішали спершу два, потім усі три панове члени дирекції Народнього Дому. Ви знаєте, що ми обовязані по дванадцяти роках привернути вам усе до первісного стану, як схочете. А ні, то як ми собі купимо дім, ви можете тут примістити аптику.

Почувши останні слова, Лисовський розплющив широко очі та став дивитися ними на Заячківського. Він не міг спершу обхопити мізком значіння всього того, що сказав перед хвилиною цей його противник. Але й знав, що сказав велике слово.

Так! Аптика! Не треба буде нищити Народньої Спілки, можна буде брати високий чинш і не треба буде терпіти кооперативи з її нахабством, її нехарю. Так: аптика — велике слово!

— Чудова ідея! — крикнув одушевлений. — Знаєте, доктор. Шукайте собі хати. Я вам поможу. Маєте мою руку, що я вам поможу. Це справді чудовий льокаль на аптику.

Заячківський посміхався. Він знав, що тепер не буде мати хвилини спокійної. Лисовський порушить землю й небо, щоб вишукати для кооперативи приміщення. А тут уже переговорюватиме з власником аптики, яка згоріла враз із камяницею, чи не схотів би взяти в нього Народнього Дому на приміщення для аптики. Вчепився того, як дитина, і вже не зараз відстане.

Дрібниця, — подумав. — Нехай старий марить!

— Ще одно, доктор! — мовить Лисовський, звертаючися солодко до Заячківського. — Коли вже так, що ви хочете купити собі хату, то може б ми пішли обидва на уступки. Нехай поки-що лишається ваша кооператива в передній частині Народнього Дому. Навіть потім, як будете випроваджуватися, не потребуєте замуровувати дверей. Аптикар напевно візьме вашу крамницю на аптику. А ви зробіть мені уступку. Відступіть мені пять кімнат і залю на „Бесіду“. Добре, доктор? Згода! Ну, згода! — вже сам рішив і простяг рішучо праву руку до Заячківського, долонею догори.

Заячківський наставленої руки не приняв,

своєї не простягав. Промовив спокійно й холодно:

— Ні, пане доктор, нам треба поки-що всього льокалю. Тридцятого цього місяця в нас загальні збори. Перетворюємо кооперативу в повітовий союз кооператив. Тих кімнат, що ви хочете на „Бесіду“, нам треба на маґазини „Повітового Союзу Кооператив“.

Поклав сильний натиск на три останні слова.

Для доктора Лисовського був це над міру важкий удар. Його лице сполотніло.

Сидів мовчки, не міг добути слова з грудей.

На лані торохтіла молотилка. Увихалося біля неї скілька десятків людей: чоловіків, жінок, дітей. Ті на стозі збіжжя: спускають снопи; ті понижче переводять їх через молотилку, инчі вибірають солому, вяжуть; вона вже їде шнуром на стіг соломи. А там роїться коло молотилки. Одні вибірають зерно, инчі збірають його в мішки, ще инчі таскають набік, до гурту, в якому поскладані рядочком мішки із збіжжям.

Край лану показалася постать доктора Заячківського. Побачили її. Хтось промовив:

— Іде наш пан доктор.

Ті, що чули ці слова, повернули голови в напрямку до нього.

— Який був, такий і остався. Не пізнати в ньому дідича.

— Ая...

— То ніби, кажете, недобре?

— Та чому недобре. Якось лекше людям... Робиш на лані, та й ні раз не знаєш того, що робиш у дідича.

— Ба, робив би ти, чоловіче, і в дідича, тільки не так, як тепер. Стояв би над тобою окоман. Та не спускав би з тебе свого ока.

А то й окомана нема й дідича не видно й робота робиться. А як приходить дідич, то хіба найменче, щоб доглядати.

— А чого ж йому мене доглядати? Хіба я на день згоджений?

— Ну, то не кажи!

Тим часом і Заячківський уже наблизився. Привітався вже здалеку з людьми.

— Дай, боже, доброго здоровля панові.

Підійшов до молотилки. Приглядався хвилину, як сиплеться зерно.

— А що? Оплатиться робота, чи шкода було зачинати? — питається.

— Не так погано. То тільки так здавалося.

— Повернеться за роботу?

— Ей, що пан кажуть! Як на цей рік, то навіть дуже добре. То показувало куди гірше. Але то земелька, святилася б. Такого поля пошукати!

— Богові дякувати. Відколи почали молотити, в мене трохи на душі лекше стало. А то я вже думав, що треба буде пропадати. Бачилося, що й на насіння готово не стати. Як кажете?

— Буде, пане доктор, буде все добре! То тільки так показувало на пні. Таке було маціцьке, мізерне, що то й очей не було до чого привести. Але то завсігди так. Як прийде колосок до колоска, то таки натря-

сається щось того зерна. То, правда, стіг невеликий, але бо й соломи в ньому небагато. Дивіться, пане доктор, скільки ми вже перемолотили, та й що там тої соломи? Жменька!

Заячківський пішов сюди, туди, став перечислювати мішки, почав щось обмірковувати й на душі в нього випогодилося. Вчора таки добре того збіжжя привезли до шпихліря, сьогодня теж уже буде чимало.

Стало йому відрадніще. Бачить уже, що не буде пропадати. Може ще й урятується. На всякий спосіб буде що вкинути в землю, ще й лишиться дещо на продаж. А ціна садить угору. Вже не дають йому пройти дороги. Вже дещо й довгів збувся за матеріял, що його набрав у Жидів у місті. Коли тут і там обчислився, прийшлося йому кинути по скілька мішків збіжжя й вже не має клопоту на голові. Сьогодня вже собі забрали.

Аж лекше відітхнув на саму згадку, що бодай ті дрібнички, що то найбільш йому дошкулювали, облітають з голови.

Почув потребу висловити свої радощі. Питається жартовливо:

— Що ж, панове господарі, як же ж вам працюється?

— Добре, прошу пана доктора, — почулося і звідси й звідти.

— А знають пан доктор, — звертається до нього Кабан, — якось дивно нам і смішно. Робимо на лані, та й ні раз того не відчуваєш, що то на лані робота. Зовсім, як би в себе вдома.

— Ну?... Чому як то так?... — посміхнувся доктор.

— Нема наставників, ніхто на тебе не гулюкає, ніхто тобі в пальці та за пазуху не зазирає, чи не вкрав чого.

Доктор зморщив брови. В одну мить видалося йому щось тут не в ладі. Чогось не доглянув. Згадав... Питається:

— Як то? Нема наставників? А яка в нас була згода? Сами маєте назначувати собі провідців. Хто в вас сьогодня отаман?

— Еее! Такі наставники! Та сьогодня ніби я й Іван Чумак та й вашого Петра поклали в отамани.

— Якого мого Петра? — не може спамятатися в одній хвилині доктор.

— Та вашого наймита Петра.

Заячківський, як був схмарив чоло, так тепер відразу бухнув сміхом. Це було таке неймовірне, що не міг відразу згадати, котрий то Петро.

— Петре! — крикнув. — Ходи но сюди!

— Що пан доктор скажуть? — питається Петро. Він підбігає, скільки сили, та здіймає здалеку шапку. Лице в нього поважне, на

чолі поперечна зморшка, перегородила його, трохи не сполучилася з носом.

— Що ти тут робиш? — питається Заячківський.

Петро воркнув своїм звичаєм:

— Та пан доктор післали мене на сьогодня до машини. Ні?... А вчора ввечері пан доктор не казали? Забули? — оправдується Петро.

Він бачить, що доктор ні раз не пригадує собі того. Йому й ніяково стало й злість його взяла на доктора й на себе. Тим часом Заячківський, як би пригадуючи собі щось, почав сміятися далі щиро.

— Та я не забув. Я післав тебе до машини, то правда. А ти що тут робиш коло машини?

Петро посміхнувся. Він похопився. Зрозумів, чого хочуть од нього. Йому стало встидно.

— Та то вони сміх з мене зробили, бодай їм бог того не памятав! Не казав я вам, вражі сини, що пан доктор буде сміятися з мене. Ге?... Не казав!... Не просився?... Ая, у них випросишся!... Що не відпекуюся від тих збиточників, ні й ні. Гаспиди прокляті! Що я вам казав?... А вони: мусите, — кажуть, — бути в нас сьогодня за ряндцу. Треба мені було того? Тьфу, бодай ви попилися! Зробили з старого чоловіка сміх, та

й не знаю, де тепер сховатися від пана доктора.

— Тепер нема ради, Петре! Мусите нам поставити могорич, коли хочете, щоб ми попилися!

— Ая, ая, Петре! Буде могорич, пане ржондца! — жартували.

— Як я вам заготовлю могорич з тих коняків, що бабраюся в них увесь свій вік! Що то, кажуть, молоде — дурне! А то коли б молоде! Та то якісь господарі, та й що їм у голові!

Заячківський посміхався в-одно. Врешті каже:

— Ну, нічого! Що доброго, пане ржондца? — мовить доктор, простягаючи до Петра руку.

Як не схопиться сміх із дужих хлопських грудей. Як не покотиться ланами. Що жило аж заходиться від реготу. І чим більш ніяковіє Петро, тим дужче заходяться видці. А вже найдужче молодиці й дівчата.

Заячківський запанував над своїм зворушенням. Питається зовсім поважно:

— Чому ж не хочете подати мені руки, пане ржондца?

А регіт зривається наново. В-одно дужчий.

— Та бо пан доктор ще більший сміх з мене роблять. Ігі! Бо бігме піду зараз до хати. Плюну на всю ту роботу!

— Ну, ну, Петре! Не бачиш, що я жартую?

Тепер уже такий час настав, що, ади, які молодиці та дівчата в тебе працюють, а ти їх ржондца!

Посипалися насміхи від молодиць.

— Та коли б хоч такий, щоб можна за ним зривати собі очі, а то пожалься, боже, старий дідуган!

А тихцем додала:

— Коли б такий, як пан доктор!

Сміялися потайки, спозираючи на доктора зпід ока.

— А ти, Ганничко, не боїшся чоловіка, що хочеш за ржондцами заглядати?

Ганниця стрілила вогнями своїх очей, а зпоза коралів її уст посипалися білі перли.

— А йому що до того. Або то й для нього не стане. А як би цікавий хлопець навинувся...

— Ну, ну, вважай! Бо як завтра поставлять молодого наставника, то чоловік кости порахує.

— Або я йому! — блискала білими зубами молодиця. На її лиці грався свавільний сміх.

— Таке то за ту війну, пане доктор! — мовить молодий чоловік.— Полишали ми своїх жінок, то вони нам тепер показують роги! Не буде добра від тої війни.

— Гей, які мені хоробрі! Вилегувалися в окопах, та й боки собі відлежували від лінощів. А ти, бабо, ори, коси, молоти, податок

плати, шарварок роби, з підводами їдь, щоб там твій лежень міг спокійно вилежуватися в теплому рові на Італії.

— Не штука тобі, Ганно, говорити, як твій вернувся здоровий. А що ти казала, як не було про нього чутки?

— Або то мало було хлопців? Та й не треба було зубів скалити. Сами липнули до мене! — мовить Ганна, показуючи в-одно шнурочки перел між коралевими устами.

— А куди не рушилася, то слізьми заливалась! — зраджують її таємницю.

— За гарними хлопцями, що в-одно мінялися.

Товаришка обняла її за шию.

— Не бачили ми тебе! Яка тепер гожа! Чуєте, Дмитре, як вибріхується.

— Ну, ну! Вже я з нею порахуюся! Прийде на все свій час.

— Уже й так мається під вечір...

Тим часом доктор пішов від молотилки в напрямку до лану, що притикав до двору. Дивився, як сумує цей лан, і хмара смутку насунулася на його чоло.

У нього була одна велика жура. Не міг договоритися із спільниками. Відколи пішов на згоду з людьми, не тільки Сапрун пірвав із ним усякі звязки, але й одсунулися від нього й селяне спільники. Сапруна не бачив давно. Він десь пропав — не знати, що

придумує, над чим промишляє. Токар і ті два спільники минали його. Якось раз зустрівся з Токарем і питається, коли будуть ділитися землею. Почув неввічливо:

„Не знати ще, як то буде!“

„Чому не знати?

„Та якось нема часу подумати. То так усе поколотилося.“

„Ви ж уже рішили...“

„Так. То правда. Але то треба буде ще раз зійтися нам усім. То неможна, щоб одні так, а одні сяк... Мусимо ще підождати...“

„Про мене!“— сказав і розпрощався.

Але це йому не вподобалося. Тут щось не так. Треба б орати, далі вже й сіяти. Неможна так залишати землі. Мусить якось зговоритися із спільниками. Пішов іще раз до Токаря.

„Що ж буде, пане Токар?“

„А бог його святий знає, що буде в нас, пане доктор!“

Висловив Токареві свою журбу. Не буде ж безконечно ждати. Токар же ж сам казав, що хоче обробити свою пайку. Пора й йому подумати, як би його поле не стояло пустопаш.

Та Токар викручувався. То ще не знати, чи буде чим обсівати. Ще може свого не вдасть обробити. Насіння ледви чи стане. Та й робітника нема.

Заячківський знетерпеливився. Сказав

йому просто в очі, що не вірить у правду його слів. Коли він матиме насіння, то що ж Токар! Та й за робітників не трудно. От він...

Токар мовчав.

Чим більше Заячківський переконував, тим більш уперто мовчав Токар.

„Ну, як буде?“ — питається знетерпеливлений.

„Нехай пан доктор виділять собі пяту пайку та нехай засівають,“ — бовкнув понуро Токар.

„Добре вам казати: пяту пайку. Треба ж якось погодитися — котру?“

„Та я вам скажу, пане доктор, просто. Виберіть собі на цей рік, котру хочете. Продавати й так не продаємо. Бо й купця нема. Що вже обробите, то буде оброблене. А нарік, дасть бог дочекати, поміркуємо, обдивимося, переміряємо, та й може якось погодимося.“

Заячківського не вдовольняла ця відповідь.

„Що ж ви так якось остигли до цієї землі, пане Токар?“

„Та... годі було й не остигати.“

„Не розумію вас.“

„Хочуть пан доктор знати? Ви сами попсували справу.“

„Я? Чим?“ — здивувався доктор.

„Як то чим? А тою спілкою з людьми! Хіба направили?“

„Якою спілкою?“

„Та тою вашою.“

„Якою спілкою?“ — денервується Заячківський. Він про ніяку спілку не знає.

„А хіба ж пан доктор не полагодилися з людьми так, що будуть косити за третій сніп. Та й що все збіжжя піде до одної стирти, та й спілкою молотитимете, а потім поділитеся зерном і соломою?... Хіба ж це вже не спілка?“

Заячківському прояснилося в голові. Так це то та спілка? От що їх перегородило!

У нього справді була така умова з людьми. Коли приїхав до хати по тій першій спільній нараді всіх спільників у Токаря, зараз пішов до Тимофія й довго радилися. Тимофій хотів стати йому до помочи. Взявся скликати на другий вечір нараду з людьми. Поки ще прийшов Заячківський, Тимофій перебалакав з людьми по душі. Дораджував їм, щоб не дуже вже гостро говорили з доктором. Він добрий чоловік. Можна з ним усе зробити. Краще по-добру, ніж на удри. Настроїв людей прихильно до доктора.

Коли прийшов Заячківський, побачив погідливий вираз на лицях зібраних косарів. Відразу став балакати з ними на свій спосіб.

„Що ж, панове, взяли ви мене під ноги!“

„Ніхто вас, пане доктор, не бере під ноги та й не хоче брати, — мовить Кабан. — Ми за своє стоїмо.“

„Ая, мусимо постояти. Бо гірко нам“,—чує.

„Ну, та й я йду на ваші жадання. Даю вам те, що обіцяв. Третій сніп.“

Мовчанка. Люди дивляться один на одного.

Потім Кабан почав говорити в імени громади:

„Нам таки дуже дивно було, що пан доктор, такий, як ви є, та й переміняє своє слово. Та й ми завзялися. Не хотіли вже инакше, як за половину...“

„Що ви говорите такі дурниці!“ — перебив йому Тимофій.

„Ви, Тимофію, не мішайтеся між нас! Ви косити не будете, не вам з паном доктором робити згоду.“

„Та я тільки хотів сказати вам, — мовить Тимофій, — що треба бути людьми.“

„З людьми і ми люди. Коли пан доктор до нас, як до людей, то й ми так само: будемо, пане доктор, косити за третій сніп. По старій згоді“.

„Дякую вам, панове!“ — мовить доктор і простягає руку до Кабана.

Кабан збентежився. Як довго йшла суперечка між селом і дідичем, він був речником людей і вважав, щоб не збитися з дороги. Він заступався не тільки за свою справу, але ще більш за громадську. Почував усю велику силу свого завдання. Але з хвилею, як замісць дідича став промовляти до нього пан доктор Заячківський, який ще й дякує

йому, і подає йому руку, він почув ту велику віддаль між собою й доктором. І збентежився. Нічого навіть не сказав на слова подяки. Приняв мовчки подану руку й не знав, що робити.

Минулася їм хвилина на мовчанці. Перебив її доктор:

„Розуміється, що все инче теж остається по-старому. Я маю вам доставити збіжжя своїми кіньми.“

„Дякуємо панові докторові!“ — почулося в одну мить з усіх боків.

Хотіли зробити й йому якусь чемність. Запанувала між ними дружня атмосфера. Почулося тепло у відносинах.

Почали балакати про це, про те, зійшли на кооперативу й серед тої загальної розмови на спілкові теми доктор каже:

„А може б ми завели й у себе спілковий спосіб? Звезу я вам збіжжя — не матиму до чого ставати з молотилкою, а ви будете молотити ціпами. Може б ми погодилися так: ви собі рахуйте, що хто заробив. Звеземо все збіжжя до одного стога. Я дам молотилку, ви робітника. Змолотимо раздва та й потім поділимося зерном і соломою. Я візьму дві третині всього — на вагу. А ви поділите останню третину між себе, що хто заробив.“

Довго йшла про це розмова. Не могли

розібратися, як то вийде. Знали відразу, що їх доктор не скривдить. Це найкращий рахунок: вага покаже третину. Тільки не знали, як поміж собою поділитися. Та й ще боялися, щоб їм староство не забрало, коли змолотять відразу. Доктор заспокоїв їх що до цього. Раз, що зможе їх викручувати в старостві. А по-друге це ж самі комірники, що то поля або не мають, або як і мають, то дуже мало. В кого є поле, той зерно кине в землю, а останнє ледви на прожиток стане. Та й хто до комірника піде за збіжжям. Це пусті побоювання.

Тут обізвався й Тимофій. У нього велике слово в громаді. Він уже може забезпечити їх, що з того їм не буде ніякої біди. А хто має забагато — й сьогодня може запродати купцям. Коли б тільки було що!

Почав давати їм ради, як мають ділитися, щоб усякий дістав свою пайку.

Балакали поза північ. Врешті погодилися. Стають косити від завтра. Будуть спілкою молотити й потім поділяться.

Розставалися, як друзі.

А тепер нежданно побачив, як ця спілка стрівожила Токаря, Леся, Юрка, ну й, само собою розуміється — Сапруна.

Пробував іще раз зговоритися з ними. Балакав уже з усіми трьома селянами-спільниками — стало на тому, що може орати,

скільки хоче, й де хоче. Як там не було б, вони в цьому році не будуть орати. Немає в них сили. Побачуть, як нарік буде.

Заячківський давно вже продумує, як би то забратися до господарки. Моторовий плуг зможе дістати. Зорав би, скільки б забажав. І знає, що орати буде поле коло двору. Те, що на очах у нього. Це такий гарний шматок, що кращого годі шукати. Соняшний, затишний. Од першого дня він звернув на нього свої очі. Як уже стануть ділитися, то щоб там ні було, він не випустить його із своїх рук. А щоб уже ніякого сумніву не було що до цього, загосподарює його під цю осінь.

І тут уривалася в нього нитка гарних соняшних почувань. Зачиналася журба, що й цього року вже мучила його, а як буде нарік, чи не гірше, ще — не знає.

І ось в такі хвилі чогось в-одно ставала йому перед очі та спільна їх робота. Як то воно складно зачалося. Як люди не довго надумувалися. Не знав іще, як воно вийде, коли стануть свій намір переводити в діло. Чи не візьме їх злість, чи не прийде в них до колотнечі.

Прийшов перший день спільної молотьби й, на диво, більш, ніж того міг сподіватися, проявлялися на лицях у спільників радощі. Вчора говорили про новину. Як то вони збу-

ваються важкої зімової праці — вимахування ціпом. Дивувалися, чому в них давно вже не зродилася така думка. Деякі жалувалися в жарті, що не буде в них роботи. Сьогодня почув задоволення. Те, що привезли або принесли додому, видавалося їм достаточною заплатою. Говорили з ним по-дружньому. Не було того напруження, яке відчувалося тоді, коли торгувалися за третій сніп.

Якось так дивно скоро забулося те ворогування, що стіною лежало поміж ним, доктором, і людьми. Вже те, що ніхто не кличе його дідичем, тільки доктором, вказує, що переламано перший лід.

Заячківський, скільки разів згадає ті перші неприємні хвилини спільної праці, стільки разів стрепенеться. І ось, коли йому вже пора зачинати братися до праці на другий рік, найбільш його застрашує: а що принесе йому цей рік? Чи нову гризню? Чи пірвуться в нього всі ті гарні взаємини, що вже зачали кільчитися і пускати перші гони? Чи не звялить їх холод зненависти й злости?

Хотів би зговоритися з людьми вже заздалегідь. Бажав би, щоб з хвилею, як стане відвертати перші скиби чорної землі, витало над ними сонце згоди й порозуміння між ним і людьми. Щоб кожна нова відгорнена скиба не їдю затроювала душі в селян, але

щоб і вони слідкували за нею, щоб і вони раділи тим, що праця йде вперед! Щоб як він, так і вони очима своїми благословили роботу, надіючися од неї добра для себе.

А то так важко, так дуже важко. Їх шляхи розійшлися. Він бачив уже в цьому році, скільки то болів розлилося в їх душах. Сказали йому ясно в очі, що він забрав у них їх землю. Всю надію покладали на те, що заберуть собі ту земельку, що її своїм потом обливали. Яка заїлість була в них проти нього. Яке завзяття! Заправили в нього третього снопа. Знали, як його вдарити. Та й не тільки подратувати — хотіли його знищити. Хотіли, щоб пропала вся його надія. Ану ж одпекається?

А коли пішов на згоду з ними, заспокоїлося в селі трохи. Знайшов тоді відповідну хвилину і розяснив їм, що коли б земля продавалася з вільної руки, розібрали б її, бодай ту, що найкраща, ті, що й так землі в них чимало. Ні?... Не так?... У кого гроші, той купив би! А комірники — ті остались би без землі. Неправда?... За яке ставали б до купівлі?...

Питав їх про гроші: одного, другого, третього. Похнюпили голови. Поставив їм ще раз перед очі питання, чи можна купувати землю без грошей? Ні?... Зрозуміли, що без грошей даремна надія. Тоді в багатьох

прояснилося, що тут нічого ще не сталося лихого. Що на всякий спосіб справа стоїть не гірше, тільки ліпше, ніж була за старого дідича. Бо той міг продати своїм людям, тим, що платили б готівкою добрі гроші. Але й міг був продати сусіднім селам. Міг навіть спроваджувати чужих людей. Хіба ж так дідичі не роблять?... Чи сяк, чи так — земля для них, для тих бідніщих, пропала б. А він, — мовить, — поки-що не продає. Зробив для них усе, що можна було зробити. Зробив навіть більше, ніж могли б сами сподіватися. Хіба могли дістати більше, як те, що дістали? Як третій сніп? — питається.

Мусіли признати, що ні. В очах перехрещувалися останні стріли зловіщих блисків із проблисками розваги.

А тепер він пустився на бистру воду. Каже: як настане такий час, що стануть забірати скрізь у дідичів землю — певна річ, що й його земля піде до поділу. Хто тому дав би стрим. Будуть ділити всі, стане ділити й він. За гроші — чи без грошей. То покажеться в будучому. А до того часу їх земля переховається в його руках як раз для тих, що повинні б її дістати. Не відірве від неї ніхто ні шматочка. Як кажуть?...

Говорив і сміявся в душі. Бачив, що люди вірили й не вірили. Мовчали й нічого не казали. Тільки не знав, як вони це роз-

жовували, коли його біля них не було. Ох, як радо хотів би прислухатися до їх потайних розмов!

Але незабаром побачив вислід. Люди почали заходити до нього. Розпитувалися про всілячину. Закидали що раз частіще про те, як там у Росії. Чули, що на Україну повертаються поміщики. Чи правда то? Читав хтось, що пани дуже збиткують народ за грабіж землі, дворів та панського маєтку. І Німці їм помагають. Зрозумів із цих розмов, що взяла в них верх — обережність. Потвердив усе, як справді було. Люди крутили головами... Зітхали, обдурені в своїх надіях.

І диво. Що раз менче чув тепер ненависне йому під цю пору слово „дідич“. Вертався для людей „пан доктор“. І з ним верталося довірря, яке було в людей до нього ще до війни.

Одного боявся: щоб новий рік не приніс йому нового розчарування. Щоб люди не схотіли робити нової згоди. Побачать — погнувся торік — ану, може б спробувати, може ще більш погнеться? Виграють — не виграють, але спробують. Ану ж дістануть за половину? Могло таке піти між народом. А хіба ж цього року не завзялися вже були якийсь час? Ось, чого він боявся! Ось, що відбірало йому спокій. Хвилювало привернену рівновагу!

Як забезпечитися? Може б видвигнути спільну працю? Може б те, що вийшло в них наприкінці, поставити в основу господарки? Правда—вони цього року не вкладали нічого в оранку, в засіви, — зачинали спілку від кісьби. Тепер треба б заставити їх до праці від першої скиби, випореної плугом. Відразу загатити всяку охоту до змагань.

Так. Але, чи це ще не передвчасне? Вони пішли на спілку, але ще не бачили висліду. Ще їх заробітчина — в спільній стирті. Треба б підождати, аж уже побачить усякий з них, що придбав у цьому році. В такому поганому...

І ждав і ждав. І в-одно пильніще прислухався до голосу села, не так села, як тої його частини, що взялася була його підтинати: тої сельської голоти. В-одно більш задовольняло його те, що доходило до його відома.

А тепер, коли вже перші зерна збіжжя у кожного з них у коморі, він сказав собі: можна вже зачинати. І треба.

Сьогодняшній настрій видавався йому зовсім відповідний.

Завернув до молотилки. Прикликав трьох провідників, узяв їх набік, показав їм той лан коло двору, й почав радитися:

Як думають? Яке це поле? Була б на ньому пшениця?

Посміхалися. Він того не знає?... Як можна таке питатися?... Та ж то неможна собі кращого поля бажати під пшеницю. То як випаде добрий рік, то таки ніде не буде буйнішої пшеничкі, ситішого колосу, дорідніщого зерна.

Очі в них світилися. Так горіли.

То, як стане наливатися зерно, — чує, — то таки видно на очах, як воно бере масну поживу з цеї землички. То така пишна пшенична земля, що пари їй шукати!

Заячківський почув як раз те, чого йому бажалося. Не треба, — думає, — відкладати. Куй залізо, поки гаряче! Зрозумів, що роздув пожар.

Мовить:

— Думаю засіяти ввесь лан пшеницею. Маю дістати дорідне насіння. Вже воно в дорозі. Кажу тільки пшеницю тут сіяти.

— Гріх би був, пане доктор, збавляти таку землю на що инче! — захоплюється Кабан.

У його голосі вчувався глибокий жаль.

— Добре, — каже доктор. — А тепер ще одно: пристане з вас хто до спілки зо мною до цього лану?

Дивилися на нього блудними неясними очима. Не розуміли його. Це ж його земля, його насіння... Яка ж тут спілка?... Таке читав у виразі їх очей. Блудних. Туманних.

— До якої спілки, пане доктор? — питається нарешті Кабан. Ніяково було йому, що мовчить так довго. Та й бажав собі розяснити. Дивився на доктора, прижмурюючи очі.

Заячківський аж тепер побачив, що те все дурниця. Він, як часто в нього буває, захопиться якоюсь ідеєю, кидає собі в стремлінні до неї колоди під ноги і потім змагається із ними. Ось так і тепер. Чогось йому вбачалося, що треба б зацікавити гурток людей своєю працею. Хотів поділитися з кимсь — в цьому випадку з селянами — своєю працею, своїм тягарем — ну, і своїм прибутком. Здавалося йому, що коли пожертвує частиною прибутку, лекше йому буде двигати ярмо, яким починала ставати для нього земля. Та ось, коли вже кинув карти, побачив, що фальшиво заграв. Сам Кабан розяснив йому, що не бачить ніякої підстави до спілки.

Доктор вагався хвилину. Чи завертати, чи йти далі тим шляхом, на який пустився? І нежданно стало перед ним питання: а може він дурницю робить?... Але в ту ж мить побачив і те ясно, що свідомо, самохіть розпалив огонь заздрости в цих людей, з якими взявся говорити про той пшеничний ланок, грався з ними. А в них уже очі жевріли, коли стали балакати про той ланок,

коли згадали пшеничку, яка тут вродить. Бачить ясно, як то вони, бувало, слідкували за нею, як пестили її очима, коли вона наливалася життєвими соками! Тепер нехай тільки зявиться на цьому лані моторовий плуг, яку то силу заздрости він зродить під цими стріхами в селі, скільки то їди він увіллє в жили цих людей, що вже сяктак почали заспокоюватися. Почував те, що піде нова хвиля неохоти до нього, спалахне полумя зненависти, зачнеться наново боротьба...

Не було для нього вибору. Тільки один шлях оставався.

— Знаєте, я собі так думаю: як то воно добре склалося нам цього року. Чи не збалакатись би мені з гуртком людей, які відразу умовились би зо мною на роботу на другий рік. Я даю землю, плуг, сіварку, насіння — ви даєте роботу.

Слухали цього сумні, понурі.

— Та то ще хто знає, хто буде давати роботу. То такий тяжкий час, що бог його святий знає, хто діждеться ще нового збіжжя. От, як покличуть, — кидай хату й поле та йди на песю маму!

Відповідь була гірка. Промовляв із неї прокліn цієї землі. Та він уже не залишав своєї думки.

— Хто піде, а хтось таки останеться.

Підете може ви, а може й я піду. Хто то ще знає. А як уже звяжемося докупи, то лекше буде й вам і мені.

Дивилися без виразу перед себе. Шукали порятунку в його словах.

— Та то правда.

Кабан не міг зміркувати, чого від нього хочуть.

— Як би так обдумати, — мовить далі доктор, — скільки то господарів треба б звязати з цим ланом, щоб впору його зібрати, та й ми б відразу погодилися: такий і такий сніп...

— Чи конче відразу?

— Сами кажете: такий час. Краще, щоб усякий знав — росте пшеничка — та й росте там і моя пайка. То вже й дозирав би її, й пильнував би. І скільки б раз не глянув на неї, душа в нього раділа б. Буде, мовляв, людям, буде й мені. Подумайте, Герасиме, покличуть на війну, знаєш, небоже, що ти лишив для жінки шматочок пшеничного поля. Вижне й буде чим діточок нагодувати.

— То правда. Нема що казати.

— Ну, як думаєте?

— Треба б обміркувати... Пан доктор добре кажуть: на душі було б у чоловіка лекше... Але то треба ще послухати, що люди скажуть.

— У мене вже з неділі буде плуг на лані.

— Ой, пора б, пора, пане доктор... Ов, а то чи не Зільбергерц, старий дідич, до пана доктора в гості?

— Думайте, пане Кабан, над цим, про що ми тепер балакали. То для обох сторін незгірше.

— Та вже ж... Будемо балакати.

Заячківський розпрощався з людьми. Він бачив уже добру хвилину, що їде до нього Зільбергерц. Він зовсім певно до нього заїде. Хотів іти до хати. Аж ось бачить, що спинилася повозка й висідає з неї Зільбергерц. Йде енергійною ходою напроти Заячківського.

Павло не знав, що це? Давно вже не бачилися. І якось дивно йому було, що не навідується до нього цей його віритель, і лячно. Правда, тепер він міг знати, що грошей не дістане, бо Заячківський їх не має і мати ще не може. Але все ж таки, чому його так залишив? Чи ж би справді таке безкрає довірря мав до нього, або такий був байдужий до тих скількох сот тисяч? А може їздив куди? Павло не дивився за ним, не шукав його. Відколи розійшлися, радий був, що не зустрічаються. Бо й пощо? Що міг би йому сказати?

Цікавий був, що його пригнало тепер до нього? Чи не сподіється, що він продав уже збіжжя й зможе, коли не ввесь довг віддати, то бодай частину? Ой, дуже мусів

би розчаруватися. Після перших слів покаже йому на стирту збіжжя: дивися — молотять. Чи можна мати гроші, коли ще збіжжя в стирті? Боявся, що не задовольнить це Зільбергерца. Ну, як там буде, так буде, але мусить ще підождати. А може вже дізнався, що сьогодня вже одвезено від нього скілька мішків. Може стрівожився?

Від якогось часу, як уже поладнав справу косовиці, як збіжжя знайшлося вже в стирті, почував дивний спокій у своїй душі. Такі далекі були від нього всі його клопоти. Як би відійшли в далину. Як би вже проминули, залишили його в спокою. Могло б здаватися, що мулили досі його душу не ті матеріяльні клопоти, не та невдача з засівами, з якими тратив усю надію на щасливе поладнання своїх матеріяльних справ. В останніх часах здавалося йому, що причиною найбільшої його журби була розрада з селянами. Ось, як наладнав із ними сяктак відносини (по правді скорився неублаганій конечности), здавалось йому, що вже немає в нього над головою того лиха, що нависло було й погрожувало провалити його в пропасть матеріяльної й моральної руїни.

Та нежданa поява Зільбергерца роздерла наново рану його серця й мізку. В одній хвилині почорніло йому перед очима. Почувалося йому, що наближається якесь ве-

лике лихо. І оце йде той, хто має йому завдати болючий удар. Зільбергерц — це ж символ його горя. Він запутав його в свої сіти, обмотав його цілою низкою боргів, яких він не в силі тепер сплатити. Коли продавав йому засіви, так солодко прибалакував, такі рожеві картини перед ним розмальовував, що годі було вагатися. Довів його до того, що Павло затратив спроможність критично розбіратися в обговорюваному питанні. Дивився на все крізь очі Зільбергерца. З часом, в міру того, як починала випалювати засіви засуха, Зільбергерц ставав в-одно більш мовчазливий, врешті покористувався доброю нагодою, що не міг довести до згоди між селянами й Заячківським і — втік. Одно: Павло бачив ту ріжницю в поводженню Зільбергерца з ним від початку до кінця — що-раз холодніще ставилися один до одного, що-раз більш неприємно їм було зустрічатися. І то холод почувався від Зільбергерца в міру того, як заводила надія на щасливе й мирне поладнання справи.

Чого ж він сьогодня зявився? Чи вже по його душу? По спокій його життя? Бо грошей він не дістане! Га, нехай йому загрозить судом — однаково! Ніщо з того не вийде.

Чи зробить так?

Замало його Заячківський знає. Але з того, як виростала між ними помалу стіна, що

врешті розрізнила їх, додумується, що може це скінчитися навіть найгіршим. Тут нема сантиментів. Гроші й кінець! Для Зільбергерца — ясне діло.

Дивився на нього ввесь час і хотів вичитати в його поставі, рухах, в його розмахові рук свою долю. Але чим більш приглядався до нього, тим менче його розумів. Те, що бачив, таке дивне було йому. Він перш за все не повинен був зсідати з повозки. Повинен був не бачити його, поїхати до хати й там дожидатися. А коли вже мусів його побачити й не міг не спинити коней, повинен був сидіти в повозці, або хоч би й злізти — міг би зробити два-три кроки й ждати. О! вони це вміють! Звідкиж у нього цей розмах? Що ця людина хоче показати йому своєю енерґійною ходою? Чи може думає так само, як прийшов, розпрощатися, коли дізнається про неуспіх своєї поїздки? А може?... Може з тою самою силою, що йде до нього, нападеться на нього, коли почує, що даремні були його зусилля, даремна їзда, нічого, як не було, так і немає. Може він додумується відповіди Заячківського й уже заздалегідь набірається розмаху до суперечки? До загроз судовою дорогою?

Побачимо! — подумав і в ту ж мить почув голос Зільбергерца.

— Доброго здоровля, пане дідич! Молотите? А чи не заскоро?

Що? Заскоро? — подумав Заячківський і здивувався. А як же ж він в силі віддати довг, поки не змолотить. Так це не справа грошей привела його сюди? То — що ж?...

Дивується. Каже:

— Хочу вже знати, на чому стою.

— Тепер краще мати зерно в стирті, ніж у шпихлірі.

— А хто ж би його маринував у шпихлірі? Одно піде з рук до рук, друге до землі.

Хотів забезпечитися про всяке. Каже:

— І з вами, пане Зільбергерц, пора б мені вже зачинати розраховуватися.

— О, о, о! — простягнув до нього обидві руки Зільбергерц. — Така дрібничка й ви цим клопочетеся! Але, хто ж бачив, пане доктор! Смішне! Коли ви мене мали на увазі, то лишіть. Я до вас по гроші не прийду. Того ви могли бути певні. Що більше: коли б ви сами хотіли платити, але я бачив би, що це із шкодою для вашого господарства, будьте певні, пане доктор, я не приняв би від вас. Ви не належите до слабих фірм, до яких не мається довірря. Пан доктор Заячківський може дозволити собі залагодити справу Зільбергерца аж на самому останку.

При тому вимахував коло свого лиця двома пальцями лівої руки, сплетеними в характеристичне для його раси коло.

Заячківський подав йому руку й дивився на нього з зачудуванням. Раніш він майже ніколи не чув од нього таких слів. Навпаки де-коли доводилося йому читати в його очах журбу, як то буде, що засіви не дописали. Що ж це таке? Щось тут затаєно! Побачить.

Зільбергерц стиснув йому дуже гарячо долоню.

— Як же ж даєте собі раду, пане доктор? Ов, не пізнати по вас за перші місяці впливу сельського повітря. Щось ви, пане дідич, не хочете скинути з себе докторської блідої шкури й надягти здоровий господарський вигляд. То мені не подобається. Не добре справуєтеся.

— Не такий час, пане дідич, — мовить Заячківський, — щоб мати добрий вигляд. Журба, журба... одна за одною...

— Ей, лишіть журбу! Коли ви вже раз пішли на цей новий шлях, то вже не вилізете ніколи з журби. Не дурний вигадав: малі діти — малий клопіт. А я кажу за ним: малі діла — малий клопіт, великі діла — велика журба. Тільки, що при великих ділах, та, хоч би й найбільша, журба стає дуже малою. Чоловік звикає до того, що з журби не ви-

лізе ніколи й починає її легко брати. Це щось таке, пане доктор, мізерне в порівнанні з величиною всіх діл, усіх справ, що можна це зовсім легко брати. Знайдеш в-одно затишне місце, в якому забезпечишся перед своєю журбою. Байдужий зможеш стати на неї. Так, пане дідич! Але то приходить помалу, з часом. Треба врости в нові діла. Тоді вже почуєте себе на місці.

Заячківський почав почувати злість до цієї людини. Як легко він брав життя!... А може так тільки удавав? А може приготовлював його до якогось нового удару? І сама поява його й уся його балачка, і той дивний настрій почали бентежити Павла.

— Що ж чувати нового, пане дідич? — питається знову Зільбергерц. — Не орете ще нічого? Правда, я чув, що ви вже замовили плуг. А де думаєте перш усього орати? Чи я вас добре розумію?

Заячківський показав рукою лан перед собою.

— Ах, цей? Правда? Правда?... Золото — не лан! Мусіли вам уже люди сказати, яка тут буває пшеничка. А який ситий! Я просто любувався в ньому. Як вам нарік стрілить пшениця, то й за восьмий сніп будуть збірати.

— Ого! Не в мене.

— Чого ж так песимістично!

— Як люди раз засмакували, вже не підуть инакше. Треба шукати за новими основами господарки.

— Може й ваша правда! Недармо то на вас так відказують усі сусіди дідичі.

— Невже?

— А ви як хотіли? Хіба то можна безкарно заводити таку ціну, як ви це зробили? Вони, що правда, не дали, але мають пекло в селах. А в вас, бачу, трохи не рай. Так там весело коло стирти. То поїхали б ви до своїх сусідів, який там сум на полях. Я вам кажу, пане доктор, ви зробите переворот у нашому житті.

— І зломлю карк в оцьому перевороті? — кинув питання Заячківський. Так для спроби...

— Ні, ви може один вийдете переможцем.

— А ви що казали мені, як люди зажадали в мене третього снопа? Не казали, що не могли б дати?

— Я?... Що я... Хто сьогодня бере таких, як я, під увагу! Ви не міряйте мене з собою. Я старий чоловік. Чи радше сказати: чоловік старого часу. Я бачив, до чого воно йде і тому втік, щоб не повалитися під ударами нових змагань. Пішов туди, де ще можна якийсь час инакше жити. Трошки лекше. До промислу. А ви — я це бачу — знайдете новий, властивий для цього часу

шлях. Тільки своєю працею ви доведете до матеріяльної, а ще важніще — до моральної руїни своїх товаришів, дідичів-сусідів. Те, що для вас новим шляхом стане, те мусить стати могилою для людей старого часу. Розумієте мене, пане доктор?

Заячківський рад би був почути дещо більше про те, що про нього думають. Та якось не хотів розпитуватися. Він уявляв собі, яка то зліть мусить бути у тих, що то привикли були за марний гріш добувати великі прибутки.

І дивно. Як був перед хвилиною попав у пригноблення, так тепер почув велику полекшу на серці. Просто здавалося йому, що розспівалася його душа. Отже подвійно скористав: залагодився з людьми із своєго села й вказав новий шлях... Був гордий на себе. Те, що вийшло в нього з твердої конечности, являлося йому тепер як заповіт нового щастя. Побачив очима душі, що довкола, куди тільки долетить звістка про його згоду з робітниками, аж тепер зачнуться гіркі дні боротьби між селом і двором, а він, що вже переміг себе, проводитиме спокійно життя, дивитиметься ясно в будущину.

О! Тепер він уже ні раз не жалує, що перед хвилиною кинув нове зерно на ту чорну хлопську ріллю. Він того певен, що там тепер Кабан обмірковує з товаришами

ту нову спілку, до якої запрошує їх дідич. І того він певен, що вони не відкажуться від тієї спілки. Це запорука, що нарік не будуть торгуватися, переторговуватися. А як чутка про це піде по селах, яку бурю вона мусить счинити скрізь. Що то йно тоді стануть балакати! Як то сусідні дідичі зможуть відмовитися від вирівнання ціни?

Щось таке дивне зароджувалося в його душі, що потрясало ним до глибини. Але він іще не зміг зясувати собі того. Почував тільки, що наростають йому крила до бистрого льоту.

Іде з Зільбергерцем до його повозки, слухає його балачки, але майже не може вловити ходу думок. Такий розсіяний. Схвильований.

Уже сіли до повозки й їдуть. А він іще не запанував над своїм зворушенням.

Аж ось, коли доїхали до ґуральні, Зільбергерц казав спинити коні. Зіскочив з повозки й просить Заячківського, щоб пройшовся з ним.

— Та вже їдьмо до хати, пане Зільбергерц.

— Ні, пане доктор, я маю тут до вас діло.

— Тут?... — здивувався Заячківський.

— Дозвольте... перейдемося, може дещо зорудуємо. Я люблю лагодити інтерес коротко, хутко.

— Щось так, як і я.

— Я це знаю.

Заячківський скочив на землю. Пішов за Зільбергерцем.

— Я таки справді не до вас, пане доктор, тільки до вашої ґуральні.

Заячківський не розумів, про що йде:

— А що ж вона? Руїна! — мовить з неохотою.

Зільбергерц посміхнувся. Відчув свою перевагу над цією людиною. Був радий з того.

— Так скажете ви, людина нового часу. Так, пане доктор. І це зовсім слушно. Для вас це—руїна. А для мене ваша ґуральня — копальня золота.

І змінивши тон в якийсь гіркий, плаксивий, мовить.

— Ей, коли б я був, пане доктор, знав те, що тепер знаю, не був би я з вами говорив. Коли б я тоді, як продавав вам маєток, мав у руках те, що тепер маю, не були б ви, пане доктор, тут сиділи. Так, так, пане доктор. Не знаємо ніколи заздалегідь про своє щастя.

— Що ж ви такі таємничі сьогодня, пане Зільбергерц?

— Пропало! — зітхнув Зільбергерц. — Чоловік не передумав усього як слід. Та вже, шкода говорити. Тепер будемо балакати про те, що можна ще зробити.

Увійшли до ґуральні. У Зільбергерца заіскрилися очі. Він почав роздивлятися на всі боки. В-одно прицмокував язиком.

— Так. Я не помилявся. Добра ще в мене память. Не бачив я її вже скілька місяців. Ще як у вас був! Уже більш, як два місяці. Та й то не дуже й тоді я заглядав сюди. Що я мав тут шукати? А дивіться — памятаю все. Добре я обчислював. Ні дрібочки не помилився.

— Кажіть, пане Зільбергерц, ближче. Ви справді починаєте інтриґувати мене.

— Знаєте, пане доктор, який я дурень, який я дурень! Я дивився на це теж, як на руїну! Я, Жид, Зільбергерц!... А воно... Ну, побачимо...

— Та ж це руїна, пане! Що ж це більш?

Зільбергерц спинився. Трохи не присів.

— Продайте мені цю руїну! — простягнув до доктора руку. — Або свій пай у цій руїні. Нууу?...

Заячківський подивився на нього зпід ока. Каже:

— Копальню золота? Продавати?... Ні...

Похитав головою.

Зільбергерц скривив лице.

— Я знаю, що ви твердий чоловік, пане доктор. З вами не договоримося. Не бійтеся, я знаю, що роблю. Вас не піддуриш! Тому я хочу працювати з вами на спілку. Скажіть, пане доктор, слово, і сьогодня йде телеґрама до Львова, а взавтра виїздить усе, що треба, щоб цю руїну перемінити в копальню золота! Нууу?...

— І що ж кому з того, коли спірту не можна гнати?

— Я знав, пане доктор! Я знав, що ви так скажете. Ото й увесь секрет, що ви маєте ґуральню й вам не можна. А мені можна, але, на жаль, я не маю ґуральні. Готово!...

— Невже ж? — трохи не підскочив доктор на радощах.

Уже й не таївся й не вважав цього за потрібне. Очі в нього зажевріли. Він зрозумів одразу все. І той бадьорий настрій у Зільбергерца, коли йшов до нього, як вискочив із повозки, і те легковаження боргу Заячківського і всю їх розмову. Відразу все йому розяснилося. Аж одітхнув лекше. Якось бадьоро. Якось надійно.

Отже ґуральня? Отже є дозвіл гнати спірт?... А в нього стільки картоплі! Все є! Все є!

В голові почало йому шуміти. Значиться, повертається все справді на новий шлях. Знайшовся рятунок. Тому то Зільбергерц такий спокійний за свої гроші.

Пане Зільбергерц! — співала його душа. Був би його вицілував на радощах.

Був такий щасливий, що боявся, щоб не зрадитися, щоб не програти тепер, у найважніщому моменті, в переговорах із Зільбергерцем. Він же ж має його в руці. Що варто все те, всі надії без дозволу, який є в руках у Зільбергерца?

І в ту ж мить почув, як потемніло йому в очах. Нагадав собі, на жаль, аж тепер нагадав собі, що він не є власником цієї ґуральні. Він є пятим пайщиком спілки. В найліпшому разі дістане одну пяту пайку з прибутку. Почув жаль до тих, що з ними звязала його доля: до своїх спільників. А що, як тепер схочуть ставити й до нього умови? Як Сапрун забажає помститися? Як скажуть йому: ні нам — ні тобі?

Висловив прибитим голосом усі свої сумніви Зільбергерцеві. Було йому все байдуже. Пощо вже таїтися?

Та в відповідь почув сміх із його горла. Відчув у ньому насміх із себе. Цинічний насміх. Такий, яким уміє тільки Жид сміятися з ґоя.

— Не забувайте, пане доктор, що я належу до людей старого часу. Я вам це казав. Може ні?... Я знаю, що й у вас є дещо з того самого покрою. І тому я прийшов до вас на останку. Бо я знаю, що з вами буде твердий горіх. Пане доктор! Сапрун дав свою згоду за спірт. Всі три инчі ваші спільники задовольнилися тим, що кожний з них дістане десять тисяч корон! Мужики, правда, пане доктор? Ну, і, розуміється, відновленням ґуральні. Що?... Ну? Що ви на це? Що варт у вас Зільбергерц? Нууу?...

Заячківський за той час запанував уже

над своїм зворушенням. Каже зовсім спокійно:

— Що я на це? Я, бачите, пробував вас. Бо я не міг собі уявити, щоб ви бралися до діла, не передбачуючи всіх труднощів.

Зільбергерц засміявся йому в очі. Засміявся дзвінким реготом. Зрозумів велику неправду в його словах. Але знав, що ще не покінчив свого діла. То з Заячківським справа. А це гідний грач!

Каже:

— Я, пане доктор, найбільш боявся Сапруна! Він недобрий до інтересу. Я дуже не хотів би мати з ним діла. Але я, признаюся вам, мав щастя. Вибрав, як то кажуть, щасливу годину. Доктор Сапрун вмішався тепер у якийсь великий лісовий інтерес. Купують... Ну, на міліони. А мають заробити... він іще напевно того не обчислив.

Говорив далі з крайнім насміхом:

— Доктор Сапрун іще напевно не обчислив, скільки він має заробити. Що йому якась там ґуральня в Стінці. Розумієте мене? Не повірите, як він мене злегка брав! Доктор Сапрун, доктор Сапрун — в справі ґуральні — він собі кпив з мене! Знаєте? „Дасте, — каже, — спірту“... Навіть не знав, скільки жадати! Доктор Сапрун не знав, скільки він має спірту взяти! Таке це було для нього несподіване й таке далеке від його думок.

Бачите, яке я мав щастя? Досить, що ми сторгувалися — ось тут договір. Про мужиків уже й не говорю! Тумани, дурні! Їм село купувати?... Одним словом, можемо цілий рік господарювати, а по році маємо право, як схочемо, продовжити собі односторонньою заявою договір ще на два роки. Їх згода на це вже є. Хіба, що продали б маєток. А по трьох роках відбудована ґуральня з усіми машинами стає власністю вашої спілки. Ну? Зробив я все? правда?... А тепер, яка згода між нами?

— А як ви думаєте? — питається його Заячківський.

Зільбергерц набрав розмаху до торгу.

— Я знайшов збут на спірт і дістав дозвіл на виріб.

— Знаю.

— Я згодив машини.

— І це знаю.

— Я увільнив вас на три роки від спільників...

— І за це хочете?

Зільбергерцеві не подобалися ці тверді, короткі слова Заячківського. Подивився на нього, прижмурюючи очі.

— Тільки половину прибутку. Багато?

— Багато, — мовить доктор. — Але що всякий патент, в даному разі ідея, платиться, — я погоджуюся.

Простягнув до Зільбергерца руку. Чимало здивувався, коли Зільбергерц, стискаючи руку Заячківського, трохи не кинувся йому в обійми.

— Ви знаєте, пане доктор, який ви зробили інтерес?

— Почую від вас.

— Сьогодня скажу вам одно: за рік ґуральня сплатить мені ввесь ваш борг. Досить?

— Побачимо, — промовив спокійно Заячківський.

— А тепер мені квапиться. Даруйте, що до вас не вступаю — мушу бути зараз у місті. Сьогодня дожидаються у Львові телеґрами.

Прощався дуже щиро, сідаючи до повозки.

Заячківський стояв як приголомшений. Впало це щастя на нього так несподівано, що не міг запанувати над розбурханими нервами.

Стояв так довгу хвилину й дивився вслід за Зільбергерцевою повозкою. Стояв без думки. Почув нагло приплив надмірної енерґії, чуття в його душі так розбурхалися, що мусів заспокоїтися на вільному повітрі. Боявся йти до хати. Завернув іще раз в напрямку до молотилки.

Ледви тільки розвиднілося, як доктор Лисовський підвівся з ліжка, закинув на себе ранішній одяг і пішов до городу.

Не спав майже всю ніч. Від довшого часу взялася його безсонниця. Читає з вечора до пізньої години, бо заснути не в силі. Коло першої години після півночи гасить світло і ніби то спить, ніби дрімає, ніби марить. По його голові пересуваються тисячі плянів, обсідає його ціла зграя думок, які снуються по мізкові пошматованими фраґментами й доводять його до безсилля.

Коли так лежить годину, дві, коли чує кожний удар годинника, має вражіння, що дізнає якоїсь втрати. Що тратить — зміркувати не може. Але за кожним ударом години здавлює його за серце. Жалко йому, що так марнує час. Хоче вловити ті думки, що їх надумав — самі ледви шматочки думок може тут і там позбірати. Досада його береться. Світить лямпу, намагається читати. І знову після якогось часу бачить, що в його голові не осталось нічого з того, що він перечитав. Сам не знає, коли гасить ізнов світло. Його безсилля доходить до вершка. Тепер уже не

досаду почуває — розпуку. Бачить, що не може ні спати, ні читати, ні думати; взагалі почуває себе поза простором і часом. Лежить так без руху й думки. Де-коли здрімне й умить прокидається.

Має тоді враження відродження давноминулих споминів. То він у парляменті в Відні. Виголошує одну з більш квітистих і палких своїх промов. Або знову він на багатотисячному вічу. Реферує про закордонну політику. Широко, з могутнім розмахом. Переходить на внутрішню, згадає про цісаря, як він журиться долею його народу. Чує оплески. Кінчить промову й — прокидається.

Бувають такі ночі, що йому все його життя пересувається поперед очі. Бачить себе молодим академіком, розентузіязмованим славянофілом. Звертає свої очі на могутню Росію, яка прийде, прийде напевно й упімнеться в змиршавілої Австрії про Галичину. Коли то вже раз буде? Коли те щастя усміхнеться до них? Переживає ті довгі-предовгі дискусії, в яких розглядаються всі можливости цього сподівання: коли це станеться? Серед яких обставин? Що доведе до конфлікту?

Тепер уже відповіди на це питання не шукає. Він і тоді не міг знайти її. Це все, що в них балакалося, був, як він це пізніще називав: молодечий романтизм. Інстинктовий поклін перед могутньою силою. Віра в ту

чарівну силу, що не може примиритися спокійно з тим, щоб ниділа, занепадала частина руської землі під чужим ярмом. Але роки минали — життя не змінялося. Та чарівна сила мовчала, а тут і його самого й його товаришів захоплювало нове життя в свої обійми. Треба було або змагатися в імя й з надією на ту якусь далеку мрію, або миритися з життям. Мрію залишити мрією — для инчих, для молодого покоління.

Він не здавав так легко позиції. Ввійшов у життя, але не примирився з гнобителями свого народу. Несподівано розкрився перед ним шлях до широкої праці. Він попадає послом у сойм.

Перескакує думкою на свої молодечі змагання з представниками тих же гнобителів свого народу, з польською шляхтою. Це були гарні часи. Він працював тут як адвокат, народ горнувся до нього, — він знав кожному щось нового сказати, оповідав про свої змагання з польськими панами за кращу долю народу — в львівському соймі. Кидав на всі боки обіцянками, що вже не довге панування польської шляхти. Скорше, чи пізніще, вони, посли зломлять у соймі панську буту.

Ей, коли б то! Коли б уже раз! — чув зітхання.

Радів з усієї душі. Дивилися на нього, як на образ.

Показував людям іще більш принадну картину, як то він постояв би за народні права, коли б йому пощастило проскочити послом до віденського парляменту. Поїхав би там, разказав би всім народам: і Німцям і Чехам і полудневим Словянам, які то знущання терпить його бідний народ од польських панів, як то вони всілякими виборчими штучками не допускали наших правдивих народніх послів до парляменту. Як то наш нарід не міг провести своїх щирих заступників до Відня, щоб там пожалувалися на нашу кривду й просили найясніщого татка, щоб заступився за свій вірний народ! О, коли б він таки нарешті дістався до того Відня, до парляменту, він пішов би до нашого найясніщого татка, впав би перед ним на коліна і просив би його: Тату наш, найясніщий монархо, зглянься на свої діти. У них єдина надія на тебе, що ти відбереш у тих наших панів право шахрувати при виборах, що не дозволиш їм вибірати хрунів до повітової ради! Що „матечкам“ закажеш ганьбити наші діти в своїй школі! Так би його просив, так би розповів йому, що крізь його уста промовляє до найясніщого цісаря ввесь його народ, який вибрав його послом, і вислав його перед престол монарха, щоб він заступився за своїх замучених людей. Просив би для них цісарської ласки.

Від тих його розмов скрізь як би запалив по селах. Ні про що не було там балачки, як про те, що незабаром будуть вибірати посла до парляменту. Ніхто їх так не заступатиме перед цісарем, як доктор Лисовський. Він такий гладкий пан, такий лепський. Не те, що той завірений теперішній посол дідич. Що він там, хіба може заходитися коло того, щоб іще більш прибрати людей до рук. А цей! Тільки послухати, як він говорить!

Це були найкращі хвилини в його житті.

А потім, як він їхав на вибори, які товпи народу його провожали! Здавалося — ніяка сила не поважиться його провалити!

А як проголосили, що послом вибрано Поляка, що то тоді діялося! Як люди клялися, присягалися, до церкви хотіли йти присягати, що вони на свого доктора Лисовського віддали голоси і їх голоси десь пощезали з виборчої урни... „Вкрали! Вкрали!“ — гомонів народ.

Коли бачив розпуку народу, було це для нього достаточною заплатою. Нічого більш не бажав собі. Такі гарячі серця до його особи били під тими сірими сердаками, що це був більший моральний успіх у його житті, ніж той, коли його після двох каденцій таки вибрано послом до парляменту. Бо тоді, після невдачі, ввесь повіт був душею з ним. Кожна найменча дитина знала про

Лисовського. Ото, як би він був їх заступником перед найясніщим татком, тото раз життя зачалось би для них.

А потім, як він уже поїхав послом у Відень, зачалися дні великої його журби й клопотів. Скільки то він народові не наобіцявся! І то в яких загальних словах!

Усе зміниться, все зміниться, все зробиться, — казав, було. — Підождіть, прийде слушний час, поїду до Відня — я вам концесії вироблю, і рибу в Дністрі будете ловити й пани повідчиняють для наших сел свої ліси. Будуть і ліси й пасовиська... І сина пустять вам з війська на свята. Пустять, пустять, мамуню... Що? соли нема? Буде гуска соли по два нові. Будете кричати: досить, бабо, не соли, бо пересолюєш!... Що? шандарь лазить до жінки? Я йому! Я його!... На шарварок?... Панських гайдуків та форналів будемо гнати, не господарів! Пани попсували дороги, нехай направляють... Буде їм, буде! Побачите!

То не було такої речі, якої б був не пообіцяв. Не завагався притакнути навіть найбільш безглуздому бажанню. Він навіть не слухав, не чув того всього, про що з ним балакали. Повторяв механічно всілякі жалі чоловіків, жінок, старих бабусь і все їм обіцяв зробити, залагодити, виєднати, не думаючи навіть про це, чого слухає. У його мізку

зливалися всі ці народні бажання в одну сіру замазану картину народнього болю, гніту, народнього страждання. І він почував на собі моральний обовязок виступити в обороні гнобленого народу. Заступитися за нього. Так. Скільки сил — заступитися за свій обездолений народ!

Перейнявся великим завданням витягти свій народ із злиднів. Став месією свого народу, який має прийти перед культурний світ, перед народи Австрії і всього світу й сказати: дивіться, як нужденно живе, як страждає, як мучиться мій бідний народ! Вважав себе пророком свого народу, що має віщувати йому кращу долю.

А тепер, як став послом, як приїхав у той Відень і хотів набратися розмаху, щоб кинути в очі всім катам свого народу слова правди, — побачив, що не має що сказати. Скрізь чує: факти, давай факти! Звідки ж їх, до біса, набрати? То балакалося багато, але щоб то все могло памятатися? Смішне! Чоловік може приймати до своєї свідомости помалу, одно за одним. А тут балакає, що хто хоче, і ти маєш те все затямити.

„Матеріяли! Пишіть по матеріяли! Нехай вам присилають!“

Справді, це наймудріше. Хотів уже розписати листи. Навіть понаписував деякі. Тільки ще не адресував. В одну мить як би

вимело з його голови всі імена й назвища. Снуються перед його очима всілякі постаті, тих найкращих, найбільш запальних промовців, тих найрухливіщих людей, що з ними зустрічався коли не що неділі в своїй канцелярії, то на селах на вічах, на зборах... Вони ж аґітували за ним, вони були вибірцями, вони везли й пильнували вибірців, щоб не схрупили... Як живих їх бачить перед очима... О, той високий чорнявий хлоп, з близною поздовж лиця... Або той меткий, проворний, як вюн, такий руденький, о, бачить його, як сьогодня... очі в нього, як вогники... Як він називається?... Кликали його, здається, Іван, або... ні, то не той Іван... він... буде... Грицько, або може Микита... Але як він на призвище називається?... Шкода й думати! Він навіть не знав ніколи його назвища! А того чорнявого — то й з імени не знає. Він кликав його в-одно: оцей чорнявенький господарь. Коли б бодай знав, з котрого села.

Він знав їх чимало з назвища й імени, але тільки із свого містечка й то самих неписьменних. Що йому з них? Правда є в них учитель, що заходив до нього. Сміливий називається, тільки дуже він уже таки несміливий. Та й сам він боїться, щоб не пошкодити йому, коли дізнаються, що він збірає для посла матеріяли.

Заходив у голову, що робити?

Аж ось несподівано виручили його таки сами вибірці. Дістав одного дня три листи. Один в справі кари за спаш. Другий — жалоба на здекутника, що взяв кожух за податок. Третій — прохання, щоб виробив допомогу погорільцеві.

Мало. Але все ж таки зачинається. Матеріяли приходять сами. Відповів зараз на всі три листи й просив, щоб присилали „матеріяли“ своєї біди й кривди.

Відповів ще на дальших десять-двадцять листів, позбірав із них усю гірку долю свого повіту. Але коли приготовлював собі промову, щось важко було повязати всі ці дрібнички. А коли похвалився товаришеві своїми матеріялами, його висміяли.

„Це ж не є ніякі факти! Нехай не робить сміху з себе й з них. То треба поїхати в повіт — зібрати: хто, що, де, котрого дня, назвища свідків і т. п.“.

Він же ж просто з повіту їде! — подумав.

Не вважав на слова товариша. Проголосив першу свою квітисту промову, заправлену горем свого народу, натикану свідками його нещастя, тими „фактами“ з листів. Душу в неї вложив. Жаль тільки, що перед порожніми лавками її проголошував. І серед насміху та дотинків „польського Кола“. Товариші ні це, ні те... Ґратулювали... Часописі

писали про рішучу розправу посла Лисовського з польською шляхтою. Післав їм свою промову. Навіть наводи виїмки.

Але тепер настали для нього гіркі дні. Почта приносила йому що-дня безліч листів. А в них море горя, безодню розпуки народу. Спершу читав усі, робив собі виписки й відписував на них, та просив в-одно про матеріяли. Далі перестав прохати про нові матеріяли. Тільки відписував, заспокоював, обіцяв... Врешті перестав відписувати. Пізніще вже тільки читав. Вкінці й на це не ставало в нього сили й охоти. Розривав лист, читав підпис, перекидав оком, щоб зорієнтуватися, в якій справі, і ховав до своєї шкуряної торби, та вдома викидав на купу подібних листів.

З часом найбільш томили його листи, в яких прохачі жалувалися, що вже третій-четвертий лист пишуть і відповіди не мають. Тоді вже мусів відповідати скількома словами. Розуміється, зовсім справедливо міг сказати, що ніяких давніщих листів не дістав, бо й справді ні раз не пригадує собі, щоб читав коли лист у подібній справі від людини, що так називається. Певно в них на почті крадуть. Зараз внесе інтерпеляцію.

„Інтерпеляція“ — це останній його рятунок. Зрозумів, що ним можна викрутитися перед вибірцями. Був якийсь час одним

з найпильніщих інтерпеляторів у парляменті. І про всі свої інтерпеляції писав зараз у часописах. Збірав відповідні числа часописів і йно так їхав на віча.

Мав іще один великий клопіт: коли вертався додому, зараз зявлялися в нього всілякі інтересенти. Всякий хотів почути, що з його справою? Він про ніяку справу не знав. Казав своїм звичаєм: робиться, вніс інтерпеляцію. Були такі, що задовольнялися цим, були й такі, що хотіли щось ближче почути про хід своєї справи. Оце було найгірше з усього його послування. Дуже не любив, коли почали притискати його до стіни. І тоді впав на знамениту ідею:

„Люди! Не можу ж я всім вам поодиноко давати відповідь. Скличте збори в своєму селі, я приїду до вас!“

І мусів їхати. Що упертіщі, то й коні прислали. Їхав. Але тепер уже він хотів запанувати над зборами, за ніяку ціну не смів допустити до того, щоб народ вхопив його під ноги.

Зачинав від опису Відня, камяниць, городів. Описував парлямент, сипав назвищами послів, партій ріжних народів. Перечислював приятелів і ворогів свого народу. Розповідав про діяльність послів українського народу, про кращі промови свої й

инчих послів. Використовував кожну нагоду, щоб протягати свою промову в безконечність. Бували такі, що знали Відень іще з своїх військових часів. Зараз починав їх розпитувати, як він тоді виглядав, за їх часів, розповідав, що тепер змінилося... То знову хтось знає із зборів у Львові якогось посла, знову про це розмова. Широка, безконечна.

Але кінець кінців таки приходило до запитів. Він хутко справлявся з ними й став розпитуватися про народні кривди. Тут уже зачиналися балачки без кінця. Бо чи була яка людина, що не мала б болю на дні своєї душі? І хто ж більш відповідний слухач для її жалів, як не „свій посол!“ Хто зможе знайти кращий лік на всі рани серця, всі болі?... А посол слухав, слухав. Дещо записував собі. Инче казав собі описати в листах. Розповісти широко на письмі... Кидав оком на годинник. Завсігди мав іще вступити до якогось села по дорозі. Але панотець, що був з послом на зборах, таки вблагав його, щоб пішов іще до нього на вечерю. Перепросив людей, що пан посол дуже втомлений. Мусить квапитися. А не будуть же ж його в голоді виправляти із свого села. І люди розступалися й посол виходив з панотцем із зборів. Ще дуже часто відспівали „много літ“ панові послові за його важку

працю, дякували йому за його журбу про долю народу.

Не може спокійно згадувати цих перших своїх хвиль послування. Скільки то треба було сили волі, скільки бистроти духа, щоб викрутитися з найбільш прикрих ситуацій. То стояли проти себе дві сили: з одного боку він, самітний, слабосилий, немічний посол, з другого боку його народ. Та широка, велика маса, якій він стільки всякого наобіцявся, не думаючи про те, що треба буде додержувати обітниць. Він навіть не тямив тих своїх обіцянок. Говорилося — от як балакається. Від нього жадали — він заспокоював: усе зробиться. Чи міг він думати про те, чого бажає собі ця бездольна маса? Думав, що коли що-то зробить для неї, вона ждатиме на дальші успіхи спокійно. Куди там! Такі нетерплячі!... Що він міг їм порадити?... Почував спершу велику свою провину перед ними. Потім став минати їх, боятися їх, врешті зненавидів ту чорну масу за її нахабство, за ту безоглядність...

Краплистий піт вкриває його чоло на саму згадку, скільки то принижень у власній душі він мусів переживати!...

Чим довше затягалася його посольська праця, тим більш замітна ставала нерівність між його словами й ділами. Тим важче було йому давати відповіди на те, чому не міня-

ється в них на селах життя, чому не настає новий лад, чому не перестають винищувати їх давні порядки. Тепер уже посол чим раз менче показувався в своєму місті. Впадав до хати тільки, як вогню вхопити. Потайки приїздив, нікого про це не повідомлював, коли зявлялися в канцелярії лиця більш йому вже знайомі, більш для нього небезпечні, тоді він мав пильне діло в суді. Мусів зараз виходити — конціпієнт діставав доручення залагодитися з людьми.

Уже й на збори не було так солодко їхати. А що годі було не являтися перед вибірцями, посол уладжував перед новими виборами скілька великих повітових віч.

Там то вже він панував над слухачами. Додумався, що найлекше для нього питання й найменш небезпечне — закордонна політика. Його промова, що тривала біля двох годин, це була широка балачка про все й про ніщо. Про все він у ній міг і повинен був говорити: і про Німеччину й Італію, про Росію й про инчі европейські держави. Про союзи держав, про їх спільні й суперечні інтереси. Сходив обовязково на кольоніяльне питання, перейшов і на Америку, куди тікає наш бідний народ од нужди-горя в рідній землі. Промовляв трохи не з сльозами в очах.

У мізках слухачів витворювалася велика, безкрая, туманна картина політичного світо-

вого життя, тут і там зарисовувалися на ній назвища монархів всіляких держав: то старенького нашого найясніщого монарха Франц-Йосифа, що то ні про що, біднятко, не думає, як тільки, щоб помогти своєму руському народові в його важкому горю. Але від тої журби його життя відводить його в-одно заплутане світове положення. Він мусить, біднятко, дбати, щоб вороги, що напосілися на нашу державу, не напали на неї та не розшарпали її. Там знову инчі імена його союзників і противників. Потім переходить злегка на національну ворожнечу між Чехами й Німцями, Поляками й Українцями, і заявляє, що та боротьба між народами знов не дає нашому найясніщому монархові, що то не одну сльозу вже пролив над гіркою долею нашого народу, щоб він міг завести в нашому краї рай на землі. Але колись таки мусить правда виплисти на верх, як олива! Ми мусимо бути ще колись панами в своїй хаті!

„Дай, боже, дочекатися!“ — схоплюється з уст слухачів, зачарованих словами посла.

„Дай, боже!“ — кінчить свою промову посол.

Потім уже хтось із місцевих людей балакає на тему наших злиднів. За ввесь час його промови чути зітхання на залі. То знов оклики одобрення підбадьорювали промовця,

або зриваються голоси протесту й обурення проти гнобителів. Кінчилася промова завзивом і проханням до пана посла, щоб брав далі в опіку й оборону свій народ, як і досі робив це з великим успіхом і ще більшим пожертвуванням. Пан посол обіцяв, просив присилати йому до Відня матеріяли для використання в парляменті. Роздавав свою промову, надруковану в стеноґрафічних протоколах. Завзивав народ до видержання на становищі боротьби. Промовець взивав посла й клюб, щоб далі були в опозиції до уряду, доки він не здійснить усіх справедливих потреб нашого народу.

Потім бував довгий і нудний економічний реферат, з якого половина слухачів утікала. А врешті мав бути ще освітній реферат. Його звичайно відкладали, бо вже й смерклося і не було вже до кого говорити.

Тим часом і пан посол уже вечеряли в пан-отця й торочили перед, заслуханими в його слова, господинею й доньками, нитку високої закордонної політики.

Ах, яке це страшне, яке це болюче — все те обдурювання людей! — мигнуло йому в голові.

Сьогодня він почував себе дуже недобре. Не міг позбутися песимізму. З його грудей вихопився несвідомо оклик признання до провини:

— Яке це страшне! Коли цьому кінець прийде?

І схилив голову в глибокій задумі і в ще глибшій покорі духа. Не буде кінця тому! Він зачав свою працю на хибних основах, не може тепер одсунути від себе фатальних наслідків. Не буде ніколи кінця його журбам, його стражданням, доки він буде послувати.

Чому? Чому? — стогне душею.

І в ту ж мить налітають на його голову хижі думки:

Чого стільки обіцював? Пощо обдурював народ, коли знав, що виконати того всього не в силі? Як можна було кидати між людей безтямні, безглузді обіцянки, коли міг знати, що виконання деяких взагалі неможливе, а здійснення инчих не тільки від нього залежить. Взагалі не від нього залежить. Міг уже тоді знати, що це божевільні обіцянки. Коли дещо з того й могло б здійснитися, то тільки при повному перестрої громадянства — так бодай вірить дехто. А він? Чи помагав він бодай пробувати зачинати працю коло того перестрою громадянства? Ніколи! Правда? А як він взагалі міг поважитися сипати так з легкої руки обіцянки, яких узагалі неможна здійснити? Пощо це було робити? Чи посмів би зробити таке посол або кандидат на посла инчої нації, більш виробленої парляментарно? Чи не прогнали б

його з віча або зборів, коли б він пустився на бистру воду й торочив такі нісенітниці, як він це робив? Чи може вибрали б його послом? Ніколи! Ніхто не мав би до нього ні дрібки пошани, не то як до будучого посла — навіть як до людини.

Розяснилося йому все його життя, крихкі основи його праці, брехня завязку його громадянської й посольської діяльности. Так ясно йому стало в голові, що трохи не погнувся від того тверезого погляду на своє життя й діяльність. Стояв у важкій задумі прибитий розсвітленням розбільної правди. Читав у ній невблаганий присуд на довічне горювання тут на землі. Доки послом буде, й після того. Бо ті обдурені, заведені в своїх сподіванках, не схочуть примиритися з тим, що надармо ждали все життя. Прийдуть і будуть домагатися. Будуть переслідувати його до кінця днів його життя.

І ось, як сумне, прибите було його лице, як голова похилилась була під вагою думок, так несподівано зявляється на лиці в нього вираз насміху — голову йому випростовує почуття перемоги хвилевої слабости.

— А то ніщо не варто, що я давав їм надію? Що могли, сподіваючися на успіхи моєї праці, тягти своє гірке ярмо? Що не попадали в розпуку?

Цей насміх над собою й над тими, що

звязалися з ним своєю долею, переходить помалу в щирий сміх. Лице розяснюється, випогоджується. В виразі очей горить тріюмф.

Так! Знайшов, знайшов те, що було найбільш для нього неясне. Що найбільш його боліло. Відгадав загадку своїх успіхів і невдач, звязаних з тими успіхами. Тепер він уже инакше дивитиметься людям в очі. Не багато йому на них залежить, а хоче мати врешті спокій. Нехай приходять. Нехай питаються його: де ті обіцянки? Який взагалі успіх його посольської праці?

Скаже їм просто в очі: ввесь успіх його праці в тому, що вони взагалі живуть, що не попали в розпуку! А що, як би він їм був перед роками сказав: ніколи того не буде! Чи могли б вони двигати своє життєве ярмо, знаючи, що ніколи його не скинуть? Людина мусить мати якусь дрібочку надії. Тоді й найважче горе лекше стане. Бо колись воно повинно таки скінчитися. А нехай тої надії не стане...

Як би так матері сказав, що всі її пять синів підуть на війну й усі пять в одному дні поляжуть у наступі на баґнети — яке б те життя її було, коли вона їх колисала, коли пестила-ростила, коли малими доглядала, коли в життя їх випровожала?...

А ось пішли й полягли. Але вона ще й тепер не вірить у те. Ану ж котрий по-

пався, хоч ранений, у полон та й вернеться зовсім несподівано? Тепер, коли вже всі про це знають, що так сталося, вона одна, мати, не вірить у це. Вона одна, їх мати, живе надією — що не сьогодня — завтра, як не всі, то два-три, то один, а таки повернеться до неї. І не смій одбірати в неї цю надію! Бо не знаєш, що станеться з її життям!

То правда, то правда! Та мати живе в брехні своїх сподіванок і ніхто її не займає. Знають, що вона зійшла вже з розуму. Кому це вадить, що живе між людьми ця, нешкідлива для оточення, божевільна людина? Кому треба її смерти через розвіювання її надій, її сподіванок?

А хіба ж можна рівняти з цією божевільною людиною здоровий народ, який тільки тим одним хворий, що непомірно страждає? Що не знайшов ліку на свої страждання?

Та й кому цікаво розбивати хоробливі мрії нещасної матері?... А нехай він у народ свій кине цей цинічний насміх, що тільки мріями його піддержував, не знайдуться опікуни, що розшифрують ці його слова, що помсту обуреного, обдурюваного народу накличуть на його голову?...

Зрозумів, як небезпечно грається. І дуже принизився його бадьорий настрій. Щезла в душі вся самопевність. Настала бездонна пустка.

Почав проситися: пощо його те все так мучить? Чому він не в силі знайти спокою? Коли він зможе заснути спокійно й переспати бодай одну ніч без тої шаленої втоми? Коли? Коли?

За яку кару снуються по його голові всі ці пережиті картини, ті великі й малі події? Пощо зринають перед його душею ті хвилини, підйому духа повні, й гірких розчарувань? Чому він мусить вставати що-дня зболілий духом і тілом? Правда, не раз він схоплюється вранці дуже бадьорий. Але то дуже рідко буває. Хіба, що брали верх тієї ночи спомини ясні, розмаху повні, ті, де він був владником душі народніх мас, — ось тоді він почуває молодечу силу в собі. Обороняється перед гіркими споминами. Вони перелітають йому теж крізь голову, але він дуже легко справляється з ними.

Як він любується в цих великих поривах! Як дорожить ними! Як береже згадку про них! Уявляє собі, що він — творець життя свого повіту. Все, що тут є — це його діло. Він поклав основи під Народній Дім, він заложив повітову касу, він був на основинах першої читальні в повіті. А скільки їх уже є? Далі в кожному селі буде читальня. І то йому завдячують вони свій розвиток, бо він зробив перший початок, заснував першу читальню. Він іще має дуже багато зробити.

Коли б тільки війна скінчилася. Дістануть автономію в Східній Галичині. Візьмуть у свої руки повітову раду. Його виберуть маршалком. Що? Чи треба більше?... Буде в громадській раді... А той його вплив у повітовій шкільній раді, де він, як маршалок, матиме голос! Не будуть то всі вчителі й учительки забігати в нього ласки? Ну, ну! Ну, ну! Покаже він не одному ще, як то не треба було його не шанувати.

Відчуває, що вже старіється. Томить його послування. Ще погодився б бути послом до сойму. Все ж то таки Львів не Відень! А мрією його життя засісти на маршалківському кріслі, на місці того ненависного шляхцюри! То амбітна штука! Не може йому забути того, як він тоді поїхав замісць нього послом до парляменту. Ну, ну! Ну, ну! Діждеться він іще, що тепер, коли буде автономія, викине його й з маршалківського крісла! Викине! Викине!

— Ех, тоді будеш скромненький, пане маршалку!

Коли б то вернулася йому давня його сила! Він ще чимало зробив би для повіту. Зачувати, що будуть управильнювати плавбу на Дністрі. Можна б мати в сусідстві пристань... Гей! Яке то поле до праці... Скільки то добра можна б іще зробити для свого народу!

Він передумує те все по ночах і уявляє собі, що чимало вже зроблено, або можна б зробити, щоб тільки владу дістати в руки. Справді: скільки то не в силі зробити такий маршалок! А що на ділі робить? Дорогу поведе до свого села...

Ходить по городі, підливає квіти й ще не може вирватися із зачарованого кола своїх думок. Коли б уже скорше! Коли б не затягалася так ця війна! Він має враження, що Австрія як не що, то напевно дістане Бесарабію й буде мати доступ до Чорного моря. Без того вся східня політика Австрії ні до чого. А яке це значіння матиме для них, для Покуття...

— Прошу пана посла, пані просять на сніданок, — почув Лисовський голос старої господині.

— Вже?... Йду, йду! Скажіть пані, що вже йду.

— Пані дуже просять, щоб пан зараз ішли.

— Що ви? Впилися, чи що?... Що ви мені таке говорите! Йду, йду!

Сиділи за сніданком. Він нервово пив чай і в-одно спозирав у вікно. Це вивело його дружину з рівноваги.

— Дожидаєшся кого, що навіть чаю не можеш випити спокійно?

— Але ж прошу тебе, прошу тебе. Я не-

вольник у хаті. Навіть не можу крізь вікно виглянути.

— Дивися, скільки хочеш. Тільки, як уже снідаєш, то лиши всякі инчі думки. Що з тобою діється? Знову сьогодня не спав усю ніч.

— Чого ти хочеш од мене? Чи я тобі може сон збавляю?

— Ти сам того не знаєш, що з тобою діється. Не спить, зітхає, обертається на цей то на той бік. Читає поза північ і ще темно на дворі, як він уже на ногах. Ти хворий. Ти дуже хворий. Мусиш піти до лікаря. Довго так не потягнеш.

— Лиши мене в спокою, прошу тебе, лиши мене. Я знаю, що роблю. Що ти вмовляєш у мене хворобу. Навіть чаю не можу спокійно випити. Не сплю, не сплю по ночах. Мені вже не треба спати.

— Що? Не треба тобі спати? Що ти кажеш?

— Мені вже не багато лишається до життя. Я вдень не маю часу оглянутися поза себе. Не маю змоги приглянутися до свого життя, сконцентруватися. А вночі стає мені все таке ясне, я так тверезо розбіраюся в найважчих питаннях. Все, що прожив, стає мені перед очима. Що зробив, показується мені у властивому світлі. І що найважніще, розяснюються перед моєю душею

найтрудніщі загадки, прояснюються найтемніщі шляхи — я знаходжу вихід із найбільш заплутаної ситуації. Я живу вночі інтензивніще, ніж у день, живу повним духовим життям.

— Чоловіче! Вночі всякий спить, не працює.

— Що ти розумієш! Як ти можеш зрозуміти стан моєї душі!... Як би не те, що я маю змогу надумати дещо вночі, я не міг би нічого зробити. Для тебе взагалі таємницею моє духове життя. Я не вимагаю від тебе нічого, тільки ти лиши мене так, як мені добре. Не завидуй мені. Не збавляй мене спокою. Не журися мною, прошу тебе, не журися мною. Це єдине моє щастя, що я можу жити повним життям тоді, коли инчі люди завмірають. Ті неспані ночі — це найбільше моє щастя! Розумієш ти мене?

— Неправда! Неправда!

— Ну, ясно, що не розумієш!

— Кажу тобі ще раз, що те все — неправда. Це твоє нещастя. Це твоя загибіль. Тебе заїдає жура! Ті молодики тебе в гріб заганяють. Що я маю з тобою робити? Як я маю рятувати тебе! Такий патріот, такий діяч, такий світоч своєго громадянства й такі молодики за ніщо його не мають. До чого то йде? Чим це закінчиться? В гріб тебе загонять.

Говорила вже крізь сльози з патосом у голосі.

— Прошу тебе, лиши мене. Ніхто мене не заганяє в гріб. Що мені можуть дітваки зробити? Я тільки не хочу робити їм ганьби, а то б вони... Вибачай... уже якісь люди прийшли до мене.

— Та посидь іще хвилинку спокійно. Бодай поснідай... Посидь іще хвилиночку.

— Не можу. Не можу. Прийшли люди.

Він дуже зрадів, що міг вийти. Боявся, що ось зараз жалі дружини перейдуть у плач і йому доведеться розважати її. Не міг дивитися на її сльози. Радніщий був, щоб уже сама виплакалася.

*

В канцелярії ждав на нього Токар, Лесьо й Юрко.

— Просимо, просимо ближче, панове! Що ж вас так рано привело до мене?

— Та біда наша, пане посол, привела нас до вас, — мовить Токар.

— Сідайте, панове! Місця доволі. Сідайте. Я зараз буду на ваші послуги. Чи не запізно прийшли? Гааа?... — промовив, заглядаючи Токареві в очі. — Як добро вас розпірало, то не знали старого посла? Правда?

А як біда заглянула в очі — нагадали собі давнього приятеля? Так? Правда? Добрі ви собі! Всі ви однакові! Усі!

— Ей, пане посол, хоч ви нас не збиткуйте своїми словами, коли нас доля позбиткувала! — мовить, ледви усміхаючися, Лесьо.

— Шукали нових богів, Лесю? І знайшли, знайшли! Чую — знайшли з ними велике щастя. Тільки, щоб не згубили. Вважайте! Вважайте, щоб не згубили!

— Та вже, відай, таки, що згубили! — врубав Лесьо.

— Ніколи не може бути запізно! На це є адвокати, щоб шукали способів рятунку. Що ж доброго, панове?

— Та як вам, пане посол, казати? Біда, та й стільки всього, — каже Токар. — Закопали силу грошей у землю та й, хто знає, чи буде що з того.

— Ви про Стінку? Ага... Нарешті дістаю добрих клієнтів: дідичів. То все були хлопи — то за межу, то за образу гонору, то якесь побиття... А вже найчастіще політичні. Староста, шандарь, війт... Борони від криміналу, розуміється, задурно. Ну, що ж?... Виборця треба боронити. Аж ось приходять дідичі! Слухаю панів дідичів.

— Біда, пане посол, з такими дідичами, — мовить Токар. Він розуміється на тому,

до чого веде ця балачка. Та вже нехай тільки викрутить од халепи! Каже: — Ви, пане посол, порятуйте нас, то ми вже по-дідичівськи з вами забалакаємо.

— Оце раз слово! Я й не сумніваюся, що з дідичами справа. Ну, що ж у вас на душі, панове?

— Порадьте нам, пане посол, як би то ми могли визволитися від пана доктора Заячківського?

Лисовський знав од першого погляду, що про це буде в них розмова. Та не міг збагнути, чого саме хочуть. Став розпитуватися.

Купили спілкою село. Думали, що будуть парцелювати. Не пішло. Хотіли поділитися землею й господарювати. Та доктор таке завів у селі, що вже ні гадки знайти там робітника.

То мусять шукати деинде.

Не піде. Казали, що не пустять чужих.

Що? На це суд. Кримінал.

Куди там виграє з людьми в суді! Як народ завізьметься, то й свого давнього поля не зможуть обробити. То чиста бунтація!

Треба йти до староства.

Вони й прийшли за порадою до пана посла. Може б їм помогли!

Посол задумався. Що йому робити? Яку дати їм раду? Староство може й помогло б

обсіяти в цьому році. Але ж чи встрявати йому в таку історію?

— Ви тепер приходите до мене? — крикнув що сили. — Тепер, як уже ні в кут, ні в двері? А як вязалися з тими молодими панами, то мене не було? Забули, що треба б порадитися в свого посла?

— Та нас, пане посол, так щось затуманило, що ми й сами не знали, що робимо!

— Затуманило вас? А зо мною ви від сьогодня знайомі? Мали ви коли зо мною таку справу? Завів я вас коли на бездоріжжя? Га? Кажіть... Але то зявилася нова звізда, блиснула перед вами й ви погналися за нею. Думали, що справді звізда. А то блудний вогник, панове! Заблимав вам на багні та й завів вас на середину багновища. А тепер ти, старий после, витягай? А як і я з вами піду в багно? Як ви й мене за собою потягнете? Га?... Що буде?...

— Пане посол, — обізвався вперше Юрко. — То таки не був блудний огник. То таки було наше щастя. Кажіть, що хочете! Пан доктор Заячківський довів нас до маєтку, мене, Леся, й ще инчих. Тільки наш дурний розум загнав нас у біду. Пощо нам було того села? Скортіло, а тепер доводиться каятись.

— Як вас пан доктор довів до маєтку,— мовить Лисовський зміненим голосом, дуже

холодним, — то не маєте чого жалітися, коли з доктором стратите той свій маєток. Я вам нічого не можу порадити.

— Пане посол. Не лишайте нас! — просить Токар.

— Пан доктор дав вам гроші, пан доктор бере в вас гроші назад. Що я маю між вас мішатися? Пощо?... Яке мені діло до ваших порахунків із паном Заячківським. Ви думаєте, що це вже кінець? А в кооперативі маєте гроші? Правда? А ви думаєте, що не поставите й на них хрестика?

— Та що там у кооперативі... Тих десять тисяч? Не варто й плюнути! — мовить Токар.

— Так? Десять тисяч у вас, пане Токар, то не варто й плюнути! Пхі. Куди мені з вами рівнятися! Яку я вам можу пораду дати!

— Та ми прийшли, прошу пана посла, порадитися, чи не можна б знайти такого параґрафу на тих робітників із Стінки, щоб вони не сміли брати третього снопа.

Лисовський почав реготатися горляним давленим сміхом.

— На добру волю й злагоду ви хочете параґрафу? Нема на це ніякого параґрафу.

— Але ж це бунтація! Люди заворушилися скрізь по всіх селах. Уже не хочуть і чути про инакшу платню. І в нас уже не підуть копати бараболі нижче третього

кірця. То не сміх, пане посол, але пропаде вся бараболя! Ніхто не викопає цього року. І все останеться в землі.

Лисовський задумався. Він знайшов в останніх словах Токаря зачіпний пункт. Міг би справді заступитися за їх справу й не підкопувати себе.

— Ваша правда! Так! Ваша правда! — мовить. — На це може бути параґраф. Людська праця не сміє пропадати. Так, є такий параґраф, що не можна змарнувати в землі хліба. Але то дуже багато з цим тяганини.

Посміхнувся на свій лад.

Токареві аж на душі лекше стало від останніх слів Лисовського. Він мовить:

— Бо я вже гадав таке: нехай собі пан доктор перепише наші довгі та нехай нам поверне наші гроші й ми будемо розвязуватися.

Почувши про Заячківського, Лисовський скипів знову гнівом. А всю свою злість хотів кинути на голови оцих спільників свого противника.

— Багачі. Дідичі. Прийшло то легким способом до маєтку, та й не вміє його шанувати! — мовить неначе до себе. — Я йому давно віщую поганий кінець. Було б мені тільки шкода, як би й ви панове господарі, провалилися з ним! Він береться світ перевертати! Не штука то, як люди дають гроші.

Ану зроби що без грошей. Кооперативу закладає. Ая?... Люди дають свій кріваво запрацьований гріш, а він за це село купує. Ану, нехай би так сказали на зборах кооперативи: поверни нам наші паї! Що він тоді зробить? Що він тоді зробить, той пан? Не заберуть йому й його села? Не піде світами голий, як прийшов? Я тридцять років працюю тут у повіті — і що маю? Але хіба я закладав коли які кооперативи? Хіба я брав коли людські гроші на те, щоб собі село купувати? Мудрагелі! Молодики! Вони старого за дурня мають! Ану, чи сказали коли: ходи з нами — заробимо вкупі! Ні, там де заробити — там він є, а старого посла — знищити! Зруйнувати його працю! Побачите, що діждетеся ще такого, що людям буде забагато усіх тих спілок, кооператив, тих докторів, дідичів. Спитаються врешті: де наші гроші? Може б ви вже раз дали нам рахунок з того, як ви господарили? Може б не тільки для вас високі платні директорські, панове, і села, але може б і нам було щось з тої кооперативи? Га? А ні, то на біса нам роздору в нашій хаті. Хіба не вистарчить нам Народня Спілка? Га? Що? Питаюся вас, панове! Замало нам Народньої Спілки для повіту?

Дідичі мовчали. Вони, хоч мали велику злість у душі на Заячківського, не могли

погодитися на слова Лисовського. Вони найліпше знають, що то дала їм кооператива. Але й Лисовському мусіли притакувати, бодай похитуючи головами.

— Ні, ні, мої панове! Я вам не можу нічого порадити. Ви закладали кооперативу — мене не радилися. Купували в спілці село — мене не питалися про раду. Доки буде мені сидіти в Народньому Домі кооператива, доти я не буду витягати з біди тих, кого та кооператива топить у багновищі. Мусить раз бути лад між нами! Хочете мати з молодими докторами справу — нехай вони ведуть вас, як знають. Я вам нічого не пораджу.

— Та ми прийшли до пана посла...

— А тридцятого підете на збори кооперативи й там будете йти проти мене! Ні, ні! Побачу, що буде на зборах кооперативи. Хто мій друг, а хто ворог... Приятелів буду витягати з біди, вороги нехай шукають собі инчих богів...

*

Доходили до Ярів. З битого гостинця завернули на польову доріжку. Перед ними витяглися довгим шнурочком хати горішнього кута Ярів.

— О, цим то але! Бачиш, Лесю? Кінець їх городів зачинається наш лан, — промовив

Токар, показуючи на село Яри, що повище їх городів простягався стінецький лан.

— А вони ніби не закусили на нього зубів? Їм тут ближче до цього лану, як нашим із Стінки.

— Шкода мені цього лану, дуже мені його шкода, — мовить Токар. — Як би ми його продали, я плакав би за ним. Ще не переорав ані разу плугом, а вже він мені вріс у серце. А що ж то, як би так уже заходився коло нього! Ой, свята землиця!

— Бодай тому докторові бог того не памятав, як він нас скалічив!

— Біда його притисла, Лесю, та й пішов на безголовя! Треба було йому помогти.

— Тепер ви то кажете, пане Токар? Шкода балачки. Тепер уже, щоб тільки могли ми спекатися біди...

— А я все ще гадаю, що нам Лисовський поможе викрутитися.

— Надійтеся на Лисовського, та й дочекаємося ще гіршого.

Увійшли вже в село й наближалися до хати Сушкевича.

Застали його вдома. Почав жалуватися перед ними на старого війта з долішнього кута.

Село Яри простяглося більш як на пів милі здовж яру, понад невеличкою річкою. Було це дуже старе село. Мешканці його

ділилися на дві части, на селян і на шляхту, яка виводила свій початок од татарських поселенців. І між чоловіками й між жінками було ще й тепер багато чисто татарських лиць: широких, костистих, із плоскими носами, косими очима.

Село ділилося на два кути: долішній — головний осідок, і горішній — нову частину села, яка наближалася майже до містечка. Між обома кутами йшла завзята ворожнеча від дуже давнього часу. В селі було дві церкви, кожна для свого кута. Були дві читальні, теж кожна для свого кута окремо. Ворожнеча між кутами була така велика, що навіть до церкви на чужому куті не ходили, не то щоб до читальні. Кожна з них мала своїх членів, кожна жила окремим життям.

І тільки, як на сміх, сполучували обидві частині села два будинки: в долішньому куті був громадський уряд, у горішньому велика восьми-клясова школа. Для цих було карою божою, що мусіли лагодити свої громадські справи в громадському уряді в долішньому куті. Від непамятних часів змагалися, щоб вибрати війтом господаря із свого кута, але їм ніколи не щастило. І від непамятних часів розводили свої жалі, що їх долішній кут кривдить. А ті з долішнього кута відказували на те, що мусять посилати свої діти по болоті до школи.

За часів московської окупації незгода між обома кутами ще більш загострилася. Бо горішній кут давав, так бодай говорили, забагато підвод, мусів давати забагато людей на шарварки: відгортати сніг, лагодити дороги, рубати дрова в лісі. Війт „хрунь“ (инакше його ніколи не називали), дбає про людей із свого кута та всі тягарі скидає на менчий горішній кут.

Дійшло до того, що мешканці горішнього кута просили московські власти, щоб поділили їх село. Довший час їм не щастило, але, як настали часи революції, і прийшов український комісар, вони зійшлися на збори і постановили відділитися від старого села. Назвали своє село „Горішні Яри“. Вибрали собі війта і громадську раду і повідомили про це комісаря. Комісар радився з місцевими людьми, що робити, розпитував сюдитуди, але коли дізнався про ту завзяту ворожнечу, передав до Чернівців всю цю справу. Від того часу були вже два села.

Тепер „Долішні Яри“ осталися без школи. Рада в раду — відновили Народній Дім, знищений безупинними постоями військ, вставили до вікон рями, привезли з Коломиї скло і завели в себе школу на разі дво-клясову.

Аж ось прийшли знов австрійські власти. Злучили назад, як було раніш, два села в одно. Тим часом тих скілька місяців окре-

мої господарки поставили між обома частинами погряничний мур, якого наказ старости: „щоб усе вернуло до давнього ладу“, не зміг уже розвалити. Той, хто був війтом у Горішніх Ярах, Сушкевич, хоч тепер для староства був собі звичайним громадянином, для своїх людей з Ярів був далі війтом. Члени громадської ради Горішніх Ярів — хоч не мали в громаді Ярів ніякого голосу, для мешканців з свого кута Ярів були далі радними. З цим уже зжився народ і наказ старости не міг цього скасувати, тим більш, що люди жили під впливом чару української влади — своєї. Ніхто не тратив надії, що не сьогодня, то завтра — вернеться сюди Україна і село поділиться знову. Вони вже мають на цей випадок своїх людей. Тим більше, що таки одно осталося так, як було за часів окупації. Староста й окружна шкільна рада зрозуміли, що малим дітям справді задалеко ходити до школи, а раз громада відступає на школу дві залі в Народньому Домі і то безплатно і то забезпечені в лавки, годі забороняти їм уладити там двоклясову школу. Люди дивилися на це, як на завдаток того, що таки вернуться добрі українські часи. Бо чого ж би староста лишав дві школи в селі?

Та хоч це скріпляло їх надію на будуче, тепер таки Долішні Яри мали ще й ту перевагу, що не потребували посилати своїх дітей

на „друге“ село. І звідси ще більша злість брала Горішньо-Ярівських.

Та й ще одну перевагу мали Долішні Яри над своїм противником. Староство знало тільки одно село: Яри і знало їх війта Долинюка. А що староство приділювало тепер нафту, сіль, свічки, мило, сірники, навіть дрова, шкіру і т. п. для кожного села, для Ярів передавало всі товари до громадського уряду і Долинюк господарював ними так, як домагався того від нього інтерес Долішніх Ярів. Не помагало те, що в Горішніх Ярах була крамниця кооперативи ще від часів московської окупації. Вона повстала ураз із міською кооперативою, як її посестра і заспокоювала потреби громадян свого села. Числила вона двіста членів, але тільки з горішнього кута. А вже та обставина, що в Горішніх Ярах була кооператива, яка стояла в дуже тісному звязку з міською, не давала змоги заложити кооперативи в Долішніх Ярах. Тим більше, що в Долішніх Ярах був рух взагалі проти кооперативи.

Тут у Долішніх Ярах мешкала рідня директора одного складу Народньої Спілки, який завдно мав надію, що скорше чи пізніще переселиться до цього містечка, і стане тут директором складу Народньої Спілки. Як раз тому, що він був з цього повіту, саме з Ярів, дирекція Народньої Спілки не хотіла

перенести його до його рідного повіту. Але він не тратив надії. В-одно мав гадку, що таки незабаром працюватиме близь свого рідного села. Почувши, що повстала кооператива, яка могла б підкосити Народню Спілку, він усіми способами намагався підставити їй ногу. Вписався в її члени, щоб знати, що в ній діється, вписав кількох із своєї рідні в члени, але не допустив до того, щоб зорґанізувалася крамниця кооперативи в Долішніх Ярах.

Коли доктор Заячківський звернувся до староства з проханням, щоб приділили товари для Ярів до кооперативи і староство в першій хвилі згодилося на це, Долинюк привів під староство трохи не ввесь свій долішній кут, і пішов з кількома старшими господарями в депутації до старости з протестом та жаданням, щоб далі розділювано сіль і нафту та все инче тільки через громадський уряд.

„Адже ж у вас є кооператива? Ні?...“

„Яка кооператива! То собі така дерунська крамниця“.

„Але ж пан доктор Заячківський казав, що кооператива має двіста членів“.

„Може й має, але тільки з одного кута. Пане старосто, прошу подивитися! Пів села прийшло. Ніхто з них не є членом кооперативи. І ніхто з них не має довірря до тої

крамниці. Ми не хочемо там купувати! Ми просимо, щоб пан староста далі приділював товари до громадського уряду".

Староста розпитав людей. Спитав доктора Заячківського, чи справді в кооперативі є членами тільки люди з горішнього кута. Заячківський потвердив. Тоді староста переміннив свою постанову: казав передавати приділові товари для села до громадського уряду.

Тепер пішла ще більша колотнеча між людьми. Хто був кривдний, жалувався, що надармо вплатив уділ до кооперативи. Війт має все, а в їх крамниці пусто. Сушкевич ходив в-одно до дирекції кооперативи в місті, казав, що люди не дають йому дихати. Ходив до староства — все надармо. Староста сказав: погодіться на одно. Або впишіться всі до кооперативи, або згодіться на громадський уряд. Нарешті каже: заложіть дві кооперативи!

Добре то казати. Пробував і він і Заячківський говорити з людьми з долішнього кута на цю тему — не йшло.

„То все в руках війта, — кажуть йому. — Але і війт і ще більше батько директора Народньої Спілки не допускають до того".

„Нема поза ними людей?"

„А хто ж піде тепер проти війта! Та ж то війна! Сушкевич який старий, уже йому пятьдесят минуло, а війт завзявся й таки хотів

його післати до війська. Сушкевич аж з метрикою ходив до асентерунку!“

Не було ради. Неможна було ніяк знайти способу на розвязку цього питання. А в селі кипіло й кипіло.

От, хоч би й сьогодня: Сушкевич йно що вернувся з громадського уряду. Вже йому дороги люди не давали перейти. Ділили в громаді нафту й трохи не половина його кута осталася без нафти. І то на біду майже всі члени кооперативи. Ходив Сушкевич до громадського уряду.

„Чому ви так скривдили наш кут!“

„То ваші пани з кооперативи скривдили вас!“

„А що мене обходять пани з кооперативи? Ви ділите нафту!“

„Але вони нам міряли! Вже другий раз нас обікрали. Або дають погану міру, або бочка тече, досить, що вже того разу не стало мені нафти, а як я дав людям тепер за той раз і за цей, то знову здорово не стає“.

„Що ви мені байки балакаєте! Вам староство дає приділ для всього села! Де наша нафта?“

„Як ви будете війтом, то подбаєте, щоб з порожньої бочки наточили всім людям нафти!“

Стали перечитися, лаятися. Нічого не помогло. Сушкевич сказав, що піде завтра

із списом людей до старости. Війт заявив, що піде теж до старости з жалобою на кооперативу, що їх уже вдруге обдурила. Буде просити, щоб їм видавали нафту з польської спілки.

Тепер Сушкевич став розводити перед Токарем свої жалі з того приводу. Токар, що слухав, то слухав, далі каже:

— Я до вас, пане Сушкевич, з великим ділом. Купуйте Стінку.

Сушкевич подивився на нього непевно. Стінка давно в нього в думці. Твердо засіла йому в голову. Чи раз заходив до дідича. Хотів купувати частину, ту, що притикає до Ярів. Не могли зговоритися. Потім дізнався, що спілка Заячківського купила. Що то було в них тоді колотнечі. Знали, що новий дідич господарює. Почали тратити надію. Аж ось тепер знову виринає несподівано ця справа.

— Чому ж ви продаєте?

— Не по душі. Забагато вкусили.

— Я думаю, що на вашу кишеню не забагато.

— На кишеню може й ні, але на руки. Купуйте дві пайки з пяти. А може ще й доктор Сапрун схоче продати...

— А дві?

— Заячківський хоче господарювати, а Юрко перейшов на його бік. Ну, подумайте!...

Не будемо правити багато. Повернете нам наші гроші й відсотки. Та й ще трохи за нашу втрату. Погодимося.

Сушкевич спамятався.

— Дві-три пайки? То значить потрохи з усіх ланів? Ну, той лан, що коло нас, то добре. Та й ще один-два. Але то є лани під Потоками! Що ми з ними робитимемо?

— Відступите стінецьким. Вважайте пане Сушкевич: остання нагода! Можете взяти все село в свої руки. Як зробите людям вигоду, то вам того ніхто не забуде. Ви то розумієте!

Але Сушкевич уже того не слухав. Як Токар згадав про стінецьких, він нагадав собі погрози тих селян, що то вони робили б на той випадок, як би їм хто відбірав їх землю. То може піти така війна, що світ іще такої не бачив. Боявся братися за це діло. Мовить:

— То так, пане Токар. Ви перебалакайте із стінецькими. Нехай вони купують на спілку з нами.

— Я вже з ними балакати не буду. Яка то з ними може бути розмова! Вони вже взяли в руки доктора, та й нічого їм більш не треба. Купуйте сами. А не хочете цілих пайок, ми продамо вам свої паї на ланах від вашого села. Але то вже буде мати инакшу ціну.

Сушкевич передумував це на всі способи.

— А що ж доктор?

— Він також довго не вдержиться.

— Чували? Закладає повітовий союз кооператив.

— Чи одно б він зачинав! Але відай з того союза нічого не буде. Казав Лисовський, що кооператива має пропадати. Ну, будемо сватами що до нашої землі? Подумайте.

Сушкевич думав і то дуже важко думав. Йому чогось здавалося, що найбільша перепона до купна землі — це Заячківський. Як раз тепер йому це прийшло до голови. Коли б його там не було, поділились би землею й вони й стінецькі й усім би стало. А доки сидітиме тут доктор, він нікого не пустить на свої лани. То ніби спілка. Але доктор сидить там, і хоч ці тут продають, він має також своє слово. От, як би його тут не було!

Так, але чи сила в них викинути його звідци? Треба б так зробити, щоб забрався з повіту. Де він тут уже не пустив коріння? А вже найдужче держиться за кооперативу. Вона викинула його високо вгору. Вона посадила його в Стінці.

А як би справді так перевернути йому його кооперативу? Може б це був перший крок. А як би він побачив, що й у Стінці не вдержиться, чи не схотів би продати?

От, як би доктора тут не було, вернулось би все до давнього. І стінецькі бачили б, що сами не вкусять усього села.

Так. Треба зробити все, щоб доктора позбутися. Найважче зробити початок. А початок аж сам напрошується, сам напихається їм у руки. За скілька днів збори кооперативи. А що як прийде їх двіста членів і розібють усе? Що він тоді скаже? Нехай не стане йому кооперативи, зараз мякше буде балакати.

Вже знав, що має робити на зборах.

Спитав іще Токаря:

— Що то казав Лисовський за кооперативу?

— Казав, що вона мусить пропадати.

— Вона може й пропаде!

— Ой, коли б! Зараз би лекше стало!

— Побачимо.

Коли незабаром прощалися, Сушкевич відпровадив їх до дороги. Йому вже не сходить з голови та кооператива. Покличе всіх членів на збори. Чи має їм казати? Не буде! Не так ще давно, як заохочував їх, як стягав од них паї, тепер не мав би очей перевертати свої слова. Але скаже їм, що буде дбати, щоб кооператива забезпечила для них приділи. Будуть голосувати так, як він. А вже на зборах зміркує, що має говорити й за чим голосувати.

Союз кооператив — ну, нехай він повстане,

тоді його вже ніяка сила не знищить. І Заячківський не вибереться вже з повіту. Треба добре вважати, як і з чим виступити, щоб добре вдарити. Двіста голосів — то сила! Можна чимало ними зробити. З инчих сел буде по кілька. Правда, проти них — місцеві. Але й вони вже поділилися. Треба зібрати всі сили, щоб, коли вдарити, то добре! Щоб розлетілося все від одного маху.

У його голові світала вже думка, як то вони розпаюють між себе ці два лани, що за їх городами. Гроші є. Люди аж рвуться. Піде легко, що аж не спамятається. І це він принесе такий дарунок для свого села.

Завтра піде до Лисовського. Може дізнається ще дещо нового. Тепер усе може придатися.

*

Коні доходили до кінця загону. Було це вже під самим верхом убочі. На шиях у коней понапружувалися жили від натуги. Коли вже вийшли на доріжку й дотягли плуг до самого краю загону, спинилися сами від себе. Знали, що тепер можуть висапатися хвилинку, поки їх господарь не упорається з плугом, не закине його на доріжку та не скаже їм своїм лагідним, добрячим голосом, що вже годі довше гаяти час.

Повіяв на них на верху вітерець і вони повернули свої ніздрі в той бік, звідки їх лехтав вітер. Храпи в них розширилися. Почувалося велике вдовілля від того холодку, що проганяв утому з їх зіпрілого тіла.

Та яке ж проявилося в них зачудування, коли замісць, щоб, своїм звичаєм, цмокнути на них, та завернути їх на той край загону, господарь підійшов до них, узяв підручного за уздечку й повів їх у напрямку до воза. Плуг підскакував за ними. Щось таке легке почувалося в них на душі. То ще сонце де-де! Високо на небі, а вони вже до воза. Невже ж?

Ні. Таки справді. Їх перепрягають від плуга до воза. Бачать, як господарь піднімає плуг і закидає його на віз. Потім колісниці. Далі став — і роззирається на ріллі. Неначе б сам собі не вірив, що він уже скінчив на сьогодня роботу. І обидва коники повернули, як на команду, свої голови до того недооранога загона й дивувалися й собі. Та ось уже господарь сідає на віз і поганяє їх. Тепер уже їм не до того було. Тепер перед ними шлях додому.

Тим часом господарь ще не раз обернувся позад себе, неначе б з дива не міг теж вийти, як то можна залишати так працю на середині. Як би до вечора поорав, напевно доорав би був сьогодня цей загін.

А завтра можна було б засіяти, заволочити й спокій душі.

Розважував себе, що не багато вже осталося. Коли завтра зарання візьметься за роботу, то повинен упоратися зо всим сяк чи так теж за завтрашній день. Ба, але то непевний час. Ану ж наднесе за ніч дощові хмари й завтра стане накрапати дощ та не дасть йому докінчити роботи? А як вдарила б зараз слота? Не було б то сьогодня доорати?...

Та вмить почув злість у серці.

Куди було орати, як там уже коло громадського уряду дожидаються його люди. То не жарти. Сьогодня дають сіль. Нехай хто не дістане — пропаде вся його праця. І так уже збавили собі огірки. Мало хто наквасив. Тепер іще, як буде пропадати капуста... Йому наказували, щоб прийшов доконче зараз сполудня. Війт оголосив, що сполудня ділитиме сіль. А що то вже не раз так було, що одні діставали, а для инчих не ставало, на цей раз усі до нього: „Пане Сушкевич! Не лишайте нас без допомоги! Як війт схоче нас збиткувати — заступіться за нас.“

Не штука то їм: „Пане Сушкевич!...“ Але хіба ж він може вже витримати в тій безупинній боротьбі з війтом? І коли тому прийде край та кінець? Ой не було то, як

за московських часів та ще й за українських! Чи було в них коли краще, як тоді? Від коли Яри Ярами, ніхто не памятає таких спокійних часів, як тоді були, таких згідливих часів у селі. Він собі був війтом чи там комісарем, Долинюк собі, один другому не переходив дороги. Було для всіх місця доволі.

Зїздив із горба на доріжку, що вела в село. Перед ним простелився вид на село. Кинув мимохіттю очима в напрямку до громадського уряду, побачив, що там уже повно жінок. Мав враження, що махають до нього руками. Чи ж би пізнали його? Е, ні, то так привижується. Але треба квапитися.

Незабаром заїхав на подвірря. Випряг коні, пустив їх на вулицю з такою думкою: нехай пасуться попід плотами... Пішов польовими доріжками до громадського уряду. По обох боках стежечки віяло до нього з піль сумом. Тужили поля самітні, опущені. Від коли то вже зібрали з них збіжжя, і ніхто не дбає про них, не квапиться підкидати. Зелені перії вкрили ниви, стерня сховалася вже в зелені трав, і не видно ніде плуга, як би забули люди за свої поля й за роботу на них.

А якось тут прийшов наказ, щоб хто живе й у кого є плуг, виїздив на панське орати. Приїде військо й покличе людей.

Пішла селами чутка, що вже тут і там позаводили панщину. Ну, вони сказали своєму дідичеві: „Май, пане, гадку! Війна не потягне вже довго. Хочеш, щоб виорали тобі на останній раз, то заводи панщину!“ Він настрашився. Плохий дідич. Такий собі добродушний. Досить було йому сказати, як він затріпав руками й ногами, що не хоче їх роботи, щоб тільки не було в них незгоди. Казав, що спровадить собі паровий плуг із Стінки. Як тільки доктор виоре своє, він тоді буде орати машиновим плугом у себе. Тоді йому буде треба трохи людей, але він попросить Сушкевича, то люди підуть по добрій волі. Плохий Єврей. Боїться. Може й минеться їм те лихо, що облетіло всі села. Може не буде в них панщини.

Чого там такий крик коло громади? Чи ж би той драбуга знов обділив своє село, а наше лишилося без соли? Прискорив ходу. Трохи не біг. Тим більше, що його здалеку побачили й стали накликати, щоб ішов хутчій. Не міг ні раз розібратися в цих криках.

Аж ось чує: нема соли. Що? Нема? Вже й соли нема для них? Хотів кинутися на Долинюка.

— Що з сіллю? — питається.

— Нема. Не дало староство.

— Чого ж ви заповідали, як не знали, чи дістанете сьогодня? Люди збавляють собі

час. Я й сам орав і їхав за тою сіллю в село — напусто.

— Казали, що дадуть сьогодня асиґнату. Приїзжу по асиґнату — нема. Що таке? Ба, то не тільки для нас нема, то й для Потоків нема й для Берегів і скільки там не було — нема й нема! „Чому нема?“ „Не даєте грошей державі, держава не має для вас соли. І нафти більш для вас не буде.“ Що таке? — думаю. Питаюся. Кажу, що люди платять податки. Ні. То не за податки. То за воєнну позичку. Каже комісар: „Не платите на воєнну позичку — нема соли ні нафти!“ Я питаюся, чого хочуть од нас, каже: „Кожне село має заплатити сто тисяч корон на нову воєнну позичку. А до того часу не буде ні соли ні нафти.“

Після цих слів Долинюка счинився страшний гомін. Стали всі нарікати. Одні на війта, одні на кооперативу. Хто на Сушкевича, що не піде до старости, хто на Долинюка, що запродав панам село. Звідки набрати тих грошей? Звідки село візьме сто тисяч на воєнну позичку?

До Сушкевича підступають жінки:

— Скажіть мені, та скажіть мені, пане Сушкевич! Що мені робити, та що мені робити з моїми небожатами? Старого мені забрали, та мені забрали просто з поля від плуга. Пішов у те польське свято, бодай

воно нікому не приснилося, та пішов на польське свято орати, та й тільки я його й бачила. Шандарь привів його з кіньми до хати, та й таки зараз погнав до міста та до війська. А я нещасна осталася з дрібними дитинятами та з дрібними сиротятами, головонько моя бідненька, журонько моя гіренька! Яку я собі порадоньку маю дати? Робота за тими дітьми ні за мною ні передо мною. Їсти нема їм що дати. Огірків не наквасила — думала, що капустоньки їм придбаю на зімоньку. А то ні кришечки соли, ні крапелиночки суровиці. Хіба йди пішки до Шешор або до Косова за коновочкою суровиці...

Сушкевич слухає жалів цієї жінки. Що він їй скаже? Що він їй може порадити? Хіба на його слова буде хто вважати?

От таке то. Придбали люди трохи гроша — можна б було розмахнутися. Вже таки надумав, що піде торгувати поле — а тут маєш, хто знає, чи не треба буде останній сотик витрясати із скрині, щоб купити собі за ту позичку сіль та нафту. Хотів іти до Лисовського радитися, як би то піти проти Заячківського. А тепер, хто знає, чи не треба буде йти до Заячківського, проситися, чи нема в них де трохи соли з давніщих часів, щоб відпустили до крамниці. Або бери який корець зерна та вези до Косова або й до

Калуша, щоб привезти в село трохи тої соли. Бо гріх, що буде марнуватися людська праця.

Підходить до Долинюка. Починає балакати з ним. Уже давно не говорили один з одним по людськи. Тепер і цей і той відчували, що падає на село велике нещастя. Почали радитися, як би то відвернути його, або бодай пересунути.

Плили поздовж високих берегів ріки. Вїхали в ту полосу Дністра, де обидва його береги стрімкі, високі. Корабель плив серединою ріки. Сиділи в сонці й не могли налюбуватися красою краєвидів, що в-одно розкривалися перед їх очима.

Куди не повертали очей, не могли одірвати їх од роскішних картин. Лівий беріг Дністра приковував до себе їх погляд скельними покладами, що зарисовувалися перед їх очима раз грубшими, раз тончими верствами, чарували їх грою барв — сивої, жовтої, червоної, там сталевої, там знов цеглястої, там сірої-чорної — як писані взори найбільш мальовничих картин.

Заячківський прислухався мимохіть до розмов, що їх викликали в видців оці скелі Дністрового берега. Були вони всілякі. Цей радник двору, ґеольоґ, дошукувався в них затаєних скарбів минулого життя. В-одно прохав, щоб спинилися на хвилину. Він відчалить од корабля на човні й постукає трохи своїм молотком. Він певен у тому, що не треба буде довго шукати й зможе привезти неоцінені скарби для своїх ґеольоґічних до-

слідів. Він іде о заклад, що в онтих пісковиках мусить бути стільки всяких скаменілостей, що тільки йди й бери. Дивився крізь далековид — присягався, що бачить найвиразніще в світі скамянілі мушлі. Що їм шкодить спинитися тут замісць деинде. Його запевняли, що такого добра скрізь, де б не причалили до берега. Та поки-що годі їм зупинятися. Це не є ціллю їх проїздки.

Найбільш противився цьому комерційний радник. Він розмірковував і в голові і в голос, скільки то камяних ломів найкращого каміння на хідники можна б вивезти звідси. Йому не треба було аж руками наглядно роздивлятися в цих скарбах. Він бачив здалеку ті поклади скель і це йому вповні вистарчало. Його роботу вже давно зроблено. В часі довгої позиції над Дністром працювали тут принагідно спеціялісти, які попалися в військовий мундур і в воєнні окопи над Дністром. Не маючи довший час инчого діла, як оборону своїх позицій, вони не могли пройти мимоходом попри скарби, зачаровані в цій землі. Робили розсліди, виготовлювали меморіяли й предкладали їх у Відні фаховим колам. Оце й їде тепер комісія для провірки цих меморіялів. Пощо йому, думає комерційний радник, роздивлятися ближче над якістю й вартістю цих скель. Усе в нього в меморіялах, що їх тримає перед собою на колінах.

Його завдання — обхопити оком знавця скількість багатства, провірити правдивість висновків, що їх зроблено вже в віденських фахових колах. І при всьому своєму скептицизмі він вчарований тим, що побачив. Це переходить усі його сподівання. Коли переглядали в канцеляріях матеріяли меморіялів, він радив як найбільшу обережність. Тепер бачить, що все те, що писано й говорено, тільки мала частина дійсности. Він захоплений цією справою. Чудово, чудово... То раз земля, то раз багата країна...

Найбільш захоплювався журналіст. Він, хоч віденець, хоч має під носом красу й велич своїх Альп, не бачив світу поза свій Вінервальд. Правда, у Вінервальді він знає кожну стежечку, кожний плайок, кожну гостинницю на його верхах. Від ранньої весни до пізньої осени не було такої неділі, щоб він не виїздив трамваєм (що раз то инчим) до кінцевої станції, щоб звідтам у веселому товаристві з наплечником, у якому було все — від хліба й мяса, до солодких вин,—не мандрувати при згуках свобідних пісень, ґітари або мандоліни, крізь ліси свого коханого Вінервальду. Але й на тому кінець. Життя плило йому так дивно, що не міг зважитися на дальші прогульки в Альпи. Його найбільшою мрією було видряпатися колись на Ракс. Але поки що це тільки в мріях оставалося. Раз тому,

що мав страха перед тим небезпечним „клєттерн“. А ще й тому, що коли приходило літо й у ньому його місячна відпустка, він використовував її на їзду до Абації, Венеції, Риму. Часами їздив на Північне або Східне море. Бував у Кіль, купався в морі, запускався на вітрильному човні далеко на спокійні хвилі. Любувався красою моря, його силою, величчю. Свого німецького моря. Хоч знову як патріот Австрієць, не бачив кращого моря, як море в Абації, Льоврані... А як патріот віденець, не бачив більшої краси в світі понад свій Вінервальд.

Несподівано висилає його редакція на прогулянку кораблем на Дністрі. Він скривився. Куди?... До Галичини? До беренлянду? Що ж він там цікавого може побачити? Звернули йому увагу, що це той край, де довгий час був фронт над Дністром. Кажуть, що там дуже цікаві окопи. Камяні замки-палати повиковувано в Дністрових скелях. Це як не як, а все ж таки дещо зацікавило його. Хоч по правді залізницею їхав дуже знуджений, доки не сіли на корабель у Нижневі. І тут в-одну мить зміняється його настрій. Чи то той бенкет, від якого зачинали свою проїздку, чи справді краса Дністрових берегів, чи врешті журналістична його вдача зацікавлюватися всим новим і невиданим — досить, що було щось, що змінило з корінем

його погляд на характер цієї проїздки. Як за ввесь час їзди залізницею не мав слів погорди до цього беренлянду, так тепер охав і ахав, коли перед його очима виринав який новий краєвид, що простелявся перед ними на кожному закруті ріки.

Його цікавив, що правда, як і всіх, лівий беріг ріки красою й багатством своїх скель, але правий приковував його очі до себе своїми лісами, своїми хатами на убочах Дністрових гір у віночках садків. Він заявив, що правий беріг Дністра промовляє йому більш до душі своєю поезією життя, ніж та мертва поезія скельних скамянілостей.

Але тільки впав із його уст такий осуд, як зовсім несподівано краєвид міняється. Скельні ломи перекидаються з лівого на правий беріг, творять у ньому півколо, що у його стіп пересувається бистро течія ріки, а на лівому березі хвилюється лагідно поверхня землі, застелена розлогими нивами, уквітчана подільськими селами, на яких не слідно дивним дивом війни. Бодай вони з корабля не можуть доглянути.

Тут Лисовський показує журналістові на горішні шари скель і в них на довге пасмо, що виріжнюється на тлі гармонійних верств камяного берега. Це австрійські окопи, викопані в скелях. Приглядаються до них. Подивляють мистецтво воєнної техніки. Попадають

у захват від практичного пристосування здобутків австрійської й німецької науки. Німецьку причиняють тільки після замітки Лисовського на цю тему. Так. Правда, правда. Тут і Німці були. Хоч сапери — ні, це не Німці, це таки робота Австрійців.

— А тепер, пане доктор, я вам щось покажу, чого ви може й не ждали, а може й ждали, та не думаєте, що воно так виглядає! — звертається до журналіста Лисовський.

— Прошу! Дуже цікавий, пане посол! Взагалі мушу признатися, що вся та проїздка переходить найсміливіщі сподівання. А вже найважніще, що стоїть у можливо найбільшому контрасті до того, чого я побоювався.

— Чого ви побоювалися? — питається Лисовський.

— Нудьги... — заявляє журналіст.

— Ха, ха, ха! Нудьги? У нас? У Галичині? Ви, пане доктор, справді думали, що ми беренлянд? Наш край і найбагатший і найгарніщий з усього, що є в монархії. Тільки ще не прийшов його час! Але я можу сміливо сказати, що оця наша спільна поїздка — це перший крок до зацікавлення західньоавстрійських культурних промислових і торговельних кол східньою частиною нашої монархії. І я можу з гордощами сказати, що не був голосом вопіющого в пустині мій голос в австрійському парляменті. Я в-одно казав:

панове посли — Дністер, панове міністри — Дністер! Ви собі, біднятка, голови сушите, як забезпечити собі вихід у Чорне море через Балкан, ви крутите карки на тих балканських межиусобицях, а тут розкритий перед вами шлях, аж проситься, тільки руку простягніть по нього і від Галича до Ґалацу, від Галича до Галича простеляється перед вами шлях нашого Ярослава Осмомисла! Напрошується до вас сам! Беріть і прилучіть його до Австрії. Сами знайдете шлях у Чорне море й наша Галичина не буде так задихатися, коли повернеться назад до неї стара галицька земля!

Почав розяснювати панам послам австрійського парляменту, комерційним радникам і радникам двору, інженірам та журналістам ту давню сторінку історії Галичини, коли то землі галицького князя простягалися від Попраду і Ряшева до устя Дністра й Дунаю. До Олеші на Дністрі й до Ґаляцу (Галича) над Дунаєм. Стара галицька держава оперлася об Татри й Карпати та об Чорне море!... Вони розплющували широко очі. Для них це було не зрозуміле. Вони нічого про це не чували. І ось коли инчі тільки охали із зачудування, журналістові перш за всіх розяснюється в голові.

— Це ж зовсім ясно, що ми маємо право до цеї землі. На тих самих основах, на яких

ми прилучили до нашої монархії Галичину, ми можемо зажадати тепер Бесарабії по Чорне море. І як то в нас можуть того не знати, що наші претензії на Галичину не кінчаться на Збручі й на Окопах?

— Розуміється, що не кінчаться на Окопах! — підхоплює з захватом слова журналіста Лисовський. — Тепер прийшов час, що ми можемо упімнутися за свої права!

— Хто „ми“, пане посол? — вмішався до розмови Заячківський.

Лисовський зацокався. Але виручив його вже журналіст.

— Österreich. Selbstverständlich — Österreich. Österreichische Regierung.

— Розуміється, що Австрія! — повторив за ним Лисовський.

— А що ж на це скаже Україна? — посміхнувся Заячківський.

— Україна? Ви вірите, що Україна буде мати стільки сили, щоб задержати всі землі в руках? У неї була б вічна колотнеча з Румунією за Бесарабію. Що ж кращого, як увільнити її від того тягару через прилучення Бесарабії до Галичини. Сильна Австрія й сильна в Австрії Галичина в східніх межах Ярослава Осмомисла будуть тільки вигідними союзниками для України!

Заячківський замовк після цих слів. Тим більше, що як раз тепер почав Лисовський

показувати своїм товаришам із парляменту знищене містечко над Дністром. Не хотіли повірити, щоб це були звалища колишнього містечка. Чи справді аж такі спустошення поробила тут війна? Адже ж тут не осталося ні однієї хати цілої. Як? І тут живуть люди?

Мучаться, біднятка, — була відповідь.

Чому ж ніхто не заопікується ними?

Понакривали звалища дошками, щоб їм не затікала вода до хати й так сидять там.

Видно не прийшов іще час на відбудову. Але чого ж їх пускали до цих руїн?

Годі було їх вдержати в таборах. Лисовський сам просив, щоб їх пустили домів. Уже якось вони перебються через цю зіму. То, біднятка, стужилися за своєю землею. Тепер держава повинна їх як найскорше зарятувати. Бо взімку померзнуть з холоду, погинуть з голоду.

Заячківський спершу мусів слухати цих розмов, потім перейшов на той бік корабля, сів укутку та й почав придивлятися до цих руїн і звалищ. Дивився на ті хати, що ближче ріки. Цілі вкриті від землі до даху дірами од куль. Аж сірі від них. Він знає, що мешканці цього села були довший час в австрійському вогні. Як заскочила їх позиційна війна, так сиділи в своїх хатах, не сміли показуватися ввесь день на двір, бо ставали зараз ціллю австрійських куль. Не

сміли світити вночі, бо зараз у їх освітлені вікна сипався град крісових куль з того боку, від Австрії, і Москалі арештували їх за те, що давали світлом сиґнали Австрійцям. Цілими днями люди мучилися, заперті в хатах. Худоба ревіла голодна. Годували її вночі. Вночі могли принести собі води, приготовити страву. Вночі збірали збіжжя з поля. І то тільки в темні ночі. Бо як приходили місячні ночі, то й тоді зачиналася забавка австрійських жовнярів. Стріляли до тіней, що блукалися по той бік ріки. І тільки час до часу крик розпуки був відповіддю на ті стріли. В окопах вибухав регіт вдоволення: поночі — й таки поцілили.

Потім заскочили в те містечко Австрійці. Захопили його й виперли з перших позицій Москалів. Людей з містечка одних перевішали, инчих взяли до копання окопів під свистом ворожих куль, ще инчих послали до бараків. В одних сорочках, голих і босих. Тепер ті люди повернулися назад до своїх звалищ.

Корабель перелетів попри містечко й розмови членів комісії перемінилися. Та Заячківський не брав у них уже участи. Сидів окремо, почував себе чужим у цьому товаристві. Не міг цього показувати, але й годі було це затаювати.

Чого він сюди попався? Чи тут йому місце? Що він тут має робити?... Такі пи-

тання в-одно мучили його. Не міг дарувати собі, як легко попався на вудочку, закинену Лисовським. Звичайно роздумує глибше над усим, що робить. А тут якась сила увігнала його в халепу. Бо з тої всієї поїздки може нічого не вийти — й тоді нехай би там! Але може дійсно вона поведе дальшу акцію — чого ж йому було пхатися сюди? Представник населення! Та нехай би собі Лисовський сам був представляв населення, як посол, пощо ж ще й йому встрявати в те? Він же ж не так уявляв собі всю цю справу!

Не може дарувати собі, як він зараз на перший поклик Лисовського дав свою згоду. Дістає записку: „Зайдіть до мене. Побалакаємо в справі поїздки до Окопів.“ Що? хто? як? Не думаючи довго, їде до Лисовського. Дізнається: австрійський уряд висилає на основі його промови в парляменті комісію для досліду придатности Дністра до корабельної плавби. Почав викладати йому, яке то велике зацікавлення викликала його промова у всіх колах.

„Котра? — питається Заячківський. — Чи та, що ви дарували в ній Австрії Бесарабію і береги Чорного моря?“

„Які ж бо ви зїдливі, доктор!“

Розводив перед ним дальші свої пляни, але вже був більш обережний. Вказав йому на всі можливі користи зацікавлення уряду

плавбою по Дністрі. Їх місто мало б дістати корабельну пристань. Яке це значіння могло б мати для дальшого розвитку міста!

Не міг цього заперечити. Це справді ідея, яку годі відкидати.

Тим часом Лисовський вичислював йому всі порти над Дністром, розводився над товарами вивозу й ввозу, що їх доконувано б водяним шляхом. Згадав про намірену будову каналу Дністер-Висла. Сполучив у картинах своєї уяви Чорне море з Балтійським. І все те за його почином. Все те при їх спільній праці.

„Ви шукали, доктор, спільної мови зо мною? Я вам заєдно кажу: ви дуже експанзивна вдача. Задихаєтеся на малому шматкові землі. І других здушуєте. Унеможливлюєте їм життя. І ось я даю вам вихід із вашого тісного кола. Ваша пшениця попливе на ваших власних кораблях до морського порту. Я певен того, доктор, що як тільки вирішиться справа корабельної плавби на Дністрі, ви зараз купите до свого села ще й Потоки — бо в Потоках буде наша пристань. Я хотів би так встати з гробу за пятьдесят років, щоб бачити, як виглядатиме фірма „Заячківський і Сини“. Торговельна, корабельна, фабрична, рільнича, лісова й що там іще не проковтне той велит-фірма „Заячківський і Сини!“

Заячківський слухав того всього, посмі-

хався, але не перечив. Уважав це приємним для себе жартом. Навіть дивувався, звідки в Лисовського стільки гумору набралося? І то не того зїдливого — але тонкого, поданого в гарній формі, з високим жестом. Розумів це так, що Лисовський зрадів початковим здійснюванням своєї ідеї й хотів і другій людині зробити приємність. Запрошував його до цієї їзди. Заячківський не похочував. Не знав, що він там мав би робити? „Добре їсти й пити, приємно забавлятися!“ — була відповідь. Дістав письмо з запросинами до участи в комісії. І в цьому письмі доручили йому запросити двох представників місцевого населення. Він написав уже до сусіднього повіту, щоб голова повітової орґанізації приїхав до Заліщик. А оце його просить. Чому як раз його?... Це вже його секрет. Доконче сказати?... То будуть представники великого капіталу. Вони не зацікавлені політиками. Для них інтересно б познайомитися з нашими капіталістами. Що ж?... Він дідич! Це теж щось значить! Хто ж більш зацікавлений у плавбі на Дністрі, як не дідичі. Розуміється, вони не потребують знати...

Перестав говорити, бо бачив, як Заячківський зморщив чоло.

Так, хіба може знайти кращого представника громадянства й капіталу?

Далі вже розмова перескочила на инчі

теми. З хвилею заведення корабельної плавби настане заінтересування промисловців силою води Дністра. Піде електрифікація промислових підприємств. Яких?... Правда, правда... Так, так, повстануть промислові підприємства. Нехай і так! Використання течії Дністра для витворювання електрики, це нова ера в економічному розвиткові нашого краю. Розуміється, що така дрібничка, як електричне освітлення всіх міст між Дністром і Прутом і в такій же віддалі на північ од Дністра — це само собою зрозуміле! Або хоч би електричний трамвай з їх міста до пристані.

Стояв перед Заячківським у позі сьогочасного Перікля, що сполучує новочасні покутські Атени з пристанню Піреєм-Потоками. І хоч був трохи смішний у своєму захваті, не міг Заячківський сказати, щоб у тих його тирадах у честь нового життя на землях Покуття й Поділля він не віднаходив відгуків своїх думок, тих великих думок свого будучого. І тому, хоч як не похочував їхати з Лисовським, хоч уважав, що така спільна поїздка може ослабити силу його удару, приготованого для Лисовського, все ж таки остаточно рішився дати свою згоду. Думав: коли справді побачить, що Лисовський не тільки на словах усе це робить, або коли зміркує, що за мрією думок Лисовського можуть піти тверезі, реальні діла, які вже

не фантаст Лисовський, але він виконуватиме, готов примиритися з фантазіями цього старого. Готов йому справді признати, що є в його душі якась искра божа, яка може розгорітися в чималий пожар. І хоч сама зникне в ньому, від цього пожару, коли він піде в відповідне русло, може справді прокинутися буйність економічного здвигу й розвитку. Бо справді, чи може бути краща ідея, як запряження сили Дністрових вод для будування рідного промислу при допомозі електричної течії? Ні, цей дід не дармо хліб їсть...

Та й ще один мотив спонукав його їхати з Лисовським. Оце оживилася зовсім несподівано згадка давнього минулого. Згадав собі веселу прогулянку з своїх хлопячих літ. Вибралося їх десятьох молодців-ґімназистів на проїздку Дністром з Галича до Окопів. Їхали в кінці липня — човном. Їхали днями й ночами. Тими чудовими місячними ночами. Ті вечорі й ранки, повні співу-гамору пташні, ті місячні ночі — це поезія, яка запала в його душу навіки. І ніщо її звідти не вирве. Коли блиснули йому тепер ці картини хлопячих літ, з такою силою вибилися на перший плян у його душі, що зродилася в ній сильна туга й бажання ще раз те все пережити. Іще раз переїхати повз ті скелі, повз ті таємничі береги Дністра. Відсвіжити давні почування новими.

Заявляє, що їде. Не слухає навіть, як Лисовський розводить перед ним дальші свої думки. Не може вже зібрати своєї уваги. Питається тільки, коли їдуть. Каже, що заїде по Лисовського повозкою. Краще кіньми до Нижнева, ніж їхати околом залізницею.

Розуміється, що краще! — заявляє Лисовський.

І ось тепер він сидить тут і не може дарувати собі, що так легко захопився цією поїздкою.

Та поки довів свої думки до кінця, запросили його до вечері. Вечеряли на покладі. Сонце вже сховалося за скельні береги Дністра. Іще освічувало другий беріг до половини, але над рікою вже запала темрява. Повівало холодом од води.

Пішов до товариства. Сидів мовчазливий. Прислухувався до шуму води, яка спадала з коліс корабля. Задивлений у води ріки, намагався вловити душею ту вечірню тишу, серед якої посувався легенько на хвилях вод ріки їх човен, що ним плили молоді хлопці... Не міг її відтворити...

Замісць того долітають до його мізку слова жвавої розмови на політичні теми. Чує, як уже обєднали українські землі під Австрією. Як замісць дуже голосної австропольської розвязки поставили другу, більш користну й реальну: австро-українську. Як

приєднали до неї українські маси. Україна дає збіжжя, мясо, нафту, сіль, Австрія промислові вироби. Правда, на перешкоді стоїть гетьман. Та це дрібничка. Німці показали шлях. Була Центральна Рада, на її місце прийшов гетьман. Є гетьман, можна залишити форму влади, тільки змінити особу. Знайдеться ж Габсбурґ, що зможе стати гетьманом. Це така приємлива для Українців форма. Сами вони не дадуть собі ради з Росією. В злуці з Австрією задержать свою самостійність і дістануть нову життєву силу.

Дивується цим висновкам Лисовського. Слухає цього, як чогось, що вже не далеке до здійснення. Не може зрозуміти такого погляду на українську державність. Адже ж у них в-одно думка, що з хвилею обєднання Західньої Галичини з Польщею — Східня відійде до України.

Кидає питання, чи Поляки примиряться з цим, щоб Західня Галичина не одійшла до Польщі?

Великі очі в австрійських гофратів. Як?... Хіба ж вони на це творили Польщу, щоб обкроювати Австрію?... Могло б тільки одно бути: цісарь Австрії міг би бути королем Польщі. Але це вже погребане. Зухвальство панів Поляків переходить усякі межі. Тепер тільки одно: поділ Галичини на дві провінції. А до того треба Східню Галичину

зробити як найбільш здатною до життя. Признають провини Австрії супроти українського вірного народу. Це справді була страшна помилка, що великий вірнопідданчий народ видано на винищування панам Полякам.

Служба поналивала чарки перлистого вина. Підняли їх угору і Лисовський підніс тоаст:

— Hoch Österreich!

Встали, й цокаючися скляночками, крикнули у відповідь:

— Hoch Ukraina!

— Vivat!...

— Es lebe!...

Заячківський випив вино до дна скляночки, хоч чув, як воно не проливається йому крізь горло. Не чув жалю до тих панів, що підхопили за Лисовським тоаст. Він перший був би підніс його в честь Австрії — коли б не та розмова, коли б не ті плазунські слова Лисовського. Яку ще мав до нього пошану, втратив її після розмов за цією вечерею.

Відчув полекшу на душі, коли панове гофрати заявили, що холодно й що мусять уже лягати спати. Корабель вїздив у затишну лісову околицю. Постановили, що тут треба закинути якор. Могли б, що правда, ще трохи плисти, але вони й так зробили вже чималу дорогу за цей перший день. Не будуть ква-

питися. Та капітан корабля заявив, що тепер саме вїздять в околицю, де глибина ріки скрізь однакова й можуть іще їхати якийсь час. Не перечили. Тільки вважали більш цікавим для себе зійти до малої залі під покладом.

Заячківський остався на покладі. В його ухах шуміло. Чи вода, чи шум лісу, чи розбурхані спомини його душі? Коли вслухується в цей шум і хоче його збагнути, починає душа його співати якусь ніжну, сердечну пісню, пісню давню, забуту, пісню його молодощів. Не одну, не якусь означену, не одну з тих, що пристали йому до душі — нову, не зложену ніким, ніким ще не виспівану, пісню його молодих літ, на яку спливаються всі тони співаних ним співів, пошарпані, пошматовані уривки пісень, які гомонами пролетіли колись крізь його душу і залишили в ній чар любощів, свобідних веселощів, юнацького завзяття, молодецької самопевности. Він вслухується в цю симфонію, підпадає під чар її, затрачує почуття дійсности.

Не завважав, коли розсипалися останні блиски соняшного проміння, а темряву ночи розвіяло місячне сяйво. У тому блідому місячному світлі змінився тон краєвидів. Зарисувалися глибоко контрасти темного-чорного берега ріки й другого, розсвітленого сяйвом місяця. І там, де падало світло місяця, ви-

значалися різко, розяснені ним, дерева в глибоких тінях ночи. Від лісу віяло на нього таємничістю. Із плеса Дністрових вод почали звіватися мряки й обсновувати лісову глушину ніжним серпанком.

Дивився на ті дива нічних картин і шукав у них відгуку тих давно-прожитих тут на ріці веселих хвиль. І в одну мить вдарила в його ўха голосна юнацька пісня, що покотилася луною здовж ріки. Що в неї заслухалися птиці, які попричаювалися в верхівях прибережніх дерев, що в неї заслухалися й замліли від того риби, які повихиляли свої головки понад зеркало ріки. І пісня ця покотилася гомоном і він, заслуханий у неї, визволився від ваги, яка придавила його тут на покладі цього корабля. Став такий легкий, перетворився в прозору мряку, почав розпливатися на її крилах... Легкий, вольний, повітряний...

Коли почув коло себе чийсь голос, не міг зрозуміти, чого хочуть од нього. Повернув помалу голову в той бік, звідки йшов той голос, дивиться на людину й не пізнає її. Нічого не відповідає.

— Яка чудова ніч, доктор! Правда?...

Похитав головою. Боявся розвіяти чар цієї ночи своїми словами. Ждав, щоб залишили його в спокою, з його думами, мріями.

— Не жалуєте, доктор, що я зворохобив вас?

Посміхнувся незамітно.

— Справді гарна ніч...

На його лиці відбився такий гіркий вираз болю, що не міг його заховати.

— Ви чи не слабі, доктор? Ідіть лягайте...

— Ні, пане посол. Я зовсім здоров.

Почав приходити до рівноваги. Виймив папіросницю. Закурив папіроску.

— Як же ж вдалася вам проїздка, пане доктор? Правда, які це гарні люди?

Лисовський сів біля нього й почав теж курити. Коли Заячківський мовчав, він став продовжувати сам розмову:

— Чи знаєте ви, який я щасливий? Ні, ви того ще не можете зрозуміти. Ви ще замолоді, щоб знати, що таке успіх! Мрія життя, мрія мого життя! Шістьдесят років життя кінчу й аж тепер наприкінці зачинає усміхатися до мене успіх. Ви, пане доктор, смієтеся із старого? Розуміється, ви, молоді пани, підпали під чар инакшого життя. Ставите собі близькі, вузенькі цілі й ще не оглянулися, як уже усміхається до вас успіх. Захоплюєтеся ним. І ви могли б уже спочивати на лаврах свого успіху. Маленького, вузесенького, близькорукого. А що далі? Знову якась кооператива, знову читальня... І знов успіх. І поки роздивитеся добре по світу, вже так привикнете до своїх успіхів, що вже й цілей собі ніяких не схочете ставити.

То не те, що ми, люди старих часів. Ми ставили собі метою життя великі діла. А до великих завдань довгий і важкий шлях. І щасливий, тричі щасливий той, хто так, як оце я, має щастя дожити такої хвилі, коли бачить, що зачинає усміхатися до нього успіх. Бо більшість того щастя не зазнає. Більшість, як сказав Франко, — „гине на шляху“.

Говорив із захватом, розсяяний своїм щастям. Не вважав на те, чи пильного він має слухача. Мусів говорити, мусів радіти, бо душу йому розривало щастя.

— Відколи я тут працюю, не міг спокійно думати про те, яка велитенська сила марнується в водах оцього Дністра. І ніхто її не вихісновує. Народ карається без світла, а вода собі пливе й пливе і ніхто не думає над тим, щоб заставити її світити в наших хатах, освітлювати наші вулиці, опалювати хати, гнати наші фабрики... А тепер я вже вірю, що справа покотиться, як по похиленій площі.

— Чи справді вірите, пане посол? — спитав його з недовіррям Заячківський.

— Чи вірю?... Голову свою даю на це! Найважніщу річ уже зроблено: вислано урядову комісію. І, як бачите, вона дуже задоволена. А то тільки початок. А як вїдуть за Заліщики!...

— А як скінчиться на комісії? — достроївся до тону його слів Заячківський.

— Що?... — обурився Лисовський. — Ви хіба не знаєте, що значить в Австрії добитися висилки комісії?... Це вже половина діла. Там сидять люди на грошах, потребують знайти приміщення для капіталу й завсігди найтрудніща річ спонукати їх до висилки комісії для розслідів. Коли це зроблено — справа до половини виграна. Всяка комісія, в якій би то справі вона не приїхала до нас, мусить зачудуватися нашими багатствами. І тепер уже все йде гладко. Я кажу вам, що сьогодняшні хвилі найщасливіщі в моєму житті. Вже те, що прийде після них, не буде мене захоплювати. Бо я вже сьогодня знаю, що мусить прийти. Тепер на вас пора, доктор! Вибийте собі з голови свої вузькі цілі, свої кооперативи, перебірайте в свої молоді руки велике діло, підготоване вам мною. Ось, де поле до розмаху! Ось, де жде вас успіх і слава й сила! Не в крамарстві — в великому промислі! І там нехай просвічує вам у вашій праці імя Лисовського, що ніколи малим не задовольнявся...

Заячківський помовчав хвилину. Врешті почав говорити помалу, спокійно, розважно:

— Не здається мені, пане посол, щоб ми могли зійтися на цьому шляху. Я як раз

сьогодня переконався, що наші дороги дуже розходяться.

— Невже ж?... Це цікаве! Не маєте відваги братися за великі діла?

— Не в тому річ, пане доктор. Може й я маю такі думки. Може й передо мною такі ж завдання... Тільки, що шлях до них у мене зовсім инакший, ніж у вас.

— З чого робите мені закид?

— Закид? Ні, я не буду робити вам закидів. Робити вам докори — це значило б йти проти потреб вашої душі. Я бачу, що ви не можете робити инакше. Така вже ваша душа.

Лисовський почав посміхатися на свій лад.

Од ріки віяло холодом ночи. Заячківський почув, як його кидає в легку дрож. Закинув на себе загортку, що лежала на кріслі.

— Ну, що ж ви на все те кажете, доктор? — поспитався його Лисовський.

— Скажу вам одно: для мене й для всіх нас у повіті дещо не ясне. Чому ви, пане посол, не хочете звернути пильнішої уваги на те, що діється на Україні? Ви йдете в розріз із змаганнями свого народу. Наші очі звернені на Україну, ми думками звязані з Київом, а ви не можете одірватися од Відня. Що більше, хочете прикріпити не тільки нас сильніще до Австрії, але ще й инчі наші землі звязати з нею.

Лисовський вибухнув сухим сміхом:

— А все ж таки я думав, що ви більш реальна людина, пане доктор. Ви слухали уважно, що говорили ті пани про Поляків? І не забувайте, що це типові Австрійці, так як вони, дивиться ввесь політичний і військовий світ в Австрії. Ви думаєте, що Австрія могла б зректися своїх прав до Галичини? Що дозволили б їй на це її промислові й торговельні кола? Ні, пане доктор! Не бавмося фантазіями. Дивімся на справу тверезо. Нас ніяка сила не одірве од Австрії, і то ще тоді, коли вона являється переможцем. В нашому інтересі розширити свою провінцію. Прилучити до Галичини частину Волині, Поділля й Бесарабії. От, тоді збудуємо собі на цих землях Піємонт для України.

— А Україна?

— Я не вірю в її силу! Не думаю, щоб змогла зберегти свою самостійність супроти сильної Росії. Росія тепер хвора, але вона хутко одужає. І тоді горе фантастам. А хоч би й удержалася Україна, то я не бажав би нашій Галичині, яка виросла під инчими культурними впливами, щоб вона попала в те багно азійської культури.

— Що ви говорите, доктор! — обурився Заячківський.

Він не міг спокійно сидіти. Хотів встати й розпрощатися з цим представником української нації. Не міг цього зробити. Сидів

увязнений на тісному кораблікові з Лисовським і його протекторами. Кинув з досадою:

— Ми зовсім не розуміємо, пане посол, один одного.

— Не розуміємо. Я це сам кажу, що не розуміємо. Але це тільки тому, що ви не знаєте тих азіятів з вашого Київа. Тих представників східньої культури з її вирафінованою перфідією. Згадаєте колись мої слова, як поживете з ними ближче. Ви не зможете з цими людьми працювати. Вони в очі світити вам будуть і в ту ж мить ніж встромлятимуть вам у плечі. Ви не зможете ніколи покладатися на їх слово — бо в кожному їх слові брехня! Це візантійці, це татаре, це азіяти! І ви хотіли б, щоб ми з нашою культурою йшли під їх команду? Ні, ніколи! Цього не буде! Цього не буде, доктор! Коли б ми навіть мусіли злучитися в одну державу, ми поставили б гряничний кордон од них. Ми мусіли б зберегти свою автономію, щоб бодай на клаптикові землі зберігати й кріпити українську культуру. Ви знаєте, яке становище у цих азіятів має жінка? Ви бачили її коли при праці? Ніколи! Вона як та азіятка в гаремі. Хіба з тою ріжницею, що до того гарему доступ усякому дозволяється, тільки не її чоловікові. Наша жінка, коли опиниться в критичному становищі, на службу стане, шитвом заробить собі

на життя. А та дама з гарему піде радше на вулицю, ніж мала б забратися до праці рук для прогодування себе й дітей. Це два світи, два світогляди. Це дві нації, які від перших початків історії росли окремо, під инчими впливами. Це ще гірш, як швайцарські Німці й Прусаки. Вибийте собі з голови фантазії, дивіться на життя тверезо.

— Даруйте, пане доктор, що лишуся далі фантастом. Побачимо, чиє становище буде більш реальне. Я тільки не можу зрозуміти, як ви, з такими тверезими поглядами на наших братів зза кордону, маєте відвагу заступати українську справу на міжнародній арені. Це помилка. Це велика, неймовірна помилка з вашого боку, ну, і з нашого. Я не буду спорити з вашими виводами що до характеру Придніпрянців. Це щось таке дивне для мене, та ваша балачка, що я зовсім того не розумію. Як ви маєте відвагу, хоч би в чотирі очі, кидати таку ганьбу на наших братів, на ту головну життєву силу нашого народу.

— Пане доктор, ви ще молоді, ви ще не знаєте людей... Я мав з ними не раз діло.

— Хоч би ви не то діло з ними мали, хоч би ви й загибали від їх неохоти до вас, вам не вільно кидати таких загальних обвинувачень. Певна річ, що всюди є люди, є й людиська. Але є й люди, люди, пане посол. Ви теж якийсь Українець.

— Я людина західньої культури.

Заячківський дріжав увесь од обурення. Намагався говорити спокійно:

— Пане посол! Хто тому винен, що ви не мали до діла з гарними людьми? Я знаю там дуже гарних, високо культурних і дуже високо ідейних людей. Так, як знаю між Галичанами побіч гарних громадян також усіляких безхарактерних циніків! Мало їх у нас? А хіба в нас нема побіч робітниць-жінок ще й таких, що в їх крови пливе їдь проституції? Хіба нема їх і в инчих народів? Це все смішне. Всяке узагальнювання, пане посол, смішне!

— Ні, пане, це не смішне! Ви мали діло може з якими молодими студентами, а я мав діло з тими, що тепер будуть державними мужами. Це не смішне! Побачите ви колись на своїй шкурі, як вам ще буде солодко.

— Я ще раз кажу, що це смішне. Хоч би й які сумні ждали мене досвіди, я не поважився б кинути ваших слів. Бо люди можуть помилятися. Але люди зміняються, — ідея в-одно живе.

— Ідея, яку я заступаю, стара, не нинішня. Вона живе в душах Галичан так довго, відколи існує історія Галичини. Це стара наша ідея! У нас на протязі всієї історії було змагання до окремішности. Може ні?...

І цього ви, молоді пани, не вимажете з історії. Ідея звязується з землею, не тільки з людьми. Скажіть мені, що вони можуть нам дати за нашу нафту, за нашу сіль? Що, що вони можуть нам дати? За нашу культуру?...

— Пане посол, культуру лишім на боці. А наша нафта й сіль — це нафта й сіль української землі. Не „їх“ і не „наша“. Бо нема на Україні „нас“ і „їх“, нема двох земель, є тільки одна українська земля, а на ній живемо й „ми“ і „вони“ — один український народ. І всі багатства української землі є власністю всього українського народу. Такий мій погляд і такий є погляд у всіх тих, що йдуть у цій війні за українську землю!

Лисовський кинувся, як опарений:

— Так! Так!... Нафта, головна наша сила, то для вас ніщо? Адже ж ми нафтою удержимо свою Галицьку державу! Адже ж це золото нашої землі. А вони що мають?

— Пшеницю.

— І ми маємо пшеницю.

— Цукор...

— І ми маємо цукор...

— Пане посол. Ми маємо нафту й з нафтою маємо мізерію нашого народнього життя. Маємо нашу дрібничковість, наше хуторянство, маємо бідноту нашого селянства, чуже робітництво, маємо вузькість нашого світогляду, що є випливом панщини з буками

нашого хлопа й панщини без буків нашого попа й урядовця. От, що ми маємо. Не маємо буйного розмаху степової землі України, не маємо вольниці її розлогих земель, не маємо буйности її Хмельниччини, не маємо культурних традицій її Гетьманщини, не маємо страждань і одчайдушности її революційного підземелля...

Голос Заячківського перейшов у патос. Він гремів як громом, вибиваючи свої слова під такт схвильованого серця, яке мало свій вираз у енерґійних рухах руки. Та Лисовського це не переконувало. Він сидів спершу спокійний. Аж при останніх словах він схопився на рівні ноги й кинув з обуренням і погордою, з цинізмом:

— Куди ви взялися з своїми революціонерами! Хіба це народ, що збудує Україну?

Заячківський не звертав на ці слова уваги. Він продовжував свою мову:

— Не маємо тої життєвої міці, що збудує нам могутню державу, де всі життєві соки спливатимуть в одно русло, в якому розцвіте нова українська культура... А наша нафта буде розпалювати полумя нашої культури, а наша сіль даватиме їй дужих трівких сил.

— Наша нафта буде золотом, буде валютою Галицької держави Ярослава Осмомисла! — проголосив Лисовський з захватом і силою. — Холодно, доктор! Ходім спати...

— Ні, пане посол. Хочу протверезитися трохи від чаду вашого реалізму.

— Дідич і фантаст? Дідич — боїться реалізму? Стидайтеся, пане доктор.

— А все ж таки, пане посол, я вважав вас фантастом, мрійником! Як дуже я помилявся!

Коли опинився сам на покладі, відчув велику полекшу в своїй душі. Вступився од нього упир, що закинув сіті на його мізок, на його думки, на почування його душі. І побачив бездонну пропасть між собою й цією людиною, цим офіціяльним представником своєї нації. Почав роздумувати, чи це одиничний, відокремлений осібняк, чи це тип? З того, що знає про нього, про його становище в українському посольському клюбі, міг би думати, що це тип, що це представник нашого представництва. Одначе не міг погодитися в своїй душі з такою єресю. Адже ж там є й ті, що „гомоніли“ колись у молодечих літах по степах України! Адже ж там близькі товариші його праці. Чи ж би й вони?...

І нагадалися йому молодечі, юнацькі його літа. Повіяло на нього чаром степової козацької пісні, що душу їх захоплювала, почали виринати перед його очима ті творці українського відродження, великі письменники, в яких зачитувався він у своїх юнацьких

літах. Повіяло на нього з кожного їх слова чарівною таємничістю українського степу, великою мовою степового народу. Чи ж би це все облуда мала бути? Чи ж би то були невластиві жарти юнацького віку?

Тепер пересуваються перед його уявою десятки українських еміґрантів, борців за права робітництва, кооператорів, провідників селянських рухів, борців за визволення й волю нації... А в них? У тій культурній Галичині?...

Не хотів порівнювати. Це все пусте, ні до чого не довело б. То не там помилка, де здавалось би, помилка зовсім де инде. Оцей Лисовський — оце, що його поставлено при стерні національного корабля — оце велика помилка. І тут не менче завдання перед ним і подібними йому: знищити! Знищити, відсунути від проводу, одібрати право промовляти від українського народу. Рішати про долю рідної нації.

— Слимак, плазун, кретин!... — стогнала його душа, і враз із цим добувалися горляні згуки цих слів крізь зуби, затиснені з болю.

Не міг отямитися від гірких переживань.

Пощо він їде? Чого він має служити за параван оцьому „представникові“ українського населення? Що його вяже з думками, плянами цього дідка? Вся його душа кричить з обурення й розпуки від злочинної

роботи цієї людини! Він пішов на боротьбу з ним, на завзяті змагання, й тепер, замість вистояти на становищі, кидає собі спільною поїздкою колоди під свою роботу. Замість приготовлювати для нього заслужений рішучий удар, він витворює ілюзію спільности думок, почувань, поглядів, спільности й гармонійности праці. Ось де помилки, які болюче відбиватимуться в будучому. Оця спільна поїздка може помститися на ньому більш за все.

В них назрівають нові події. Народ стогне в що раз то тіснішому ярмі неволі, всі, хто не навідається з села, жадає, щоб скликати повітову національну раду, яка б заступилася за страждання населення. Прірветься на цьому засіданні гнійний боляк. Йому треба б стати на той бік, піднести голос укупі з народнім болем. Чи зможе після цієї поїздки? А як крикнуть: нас дусять, гноблять, катують, а наші пани братаються, їздять собі на проїздки кораблями?... А хоч би й не піднесено такого голосу, чи зможе він і зі свого боку вдарити Лисовського після того, як спільно їздили, вкупі їли, пили, разом гостилися з представниками тих, що давлять їх народ?...

Досить! Досить уже того.

Рішив, що завтра розпрощається. Від самого ранку буде хворий. У Заліщиках висяде й розпрощається. Годі инакше. А Лисов-

ському скаже на відхіднім причину. Не буде ж він, скаже, їздити з ним укупі, після вчорашньої нічної розмови. Нехай знає. Треба розкрити карти.

Як раз корабель спинився. Прислуга почала закидати якор.

Заячківський стояв іще хвилинку на покладі. Любувався чарами місячної ночи, що розпливалися по широкому сріблястому плесі ріки, по прибережніх лісах і скелях, по зоряному блакитному небі...

Сходилися в канцелярії Повітової Каси. Кожний новий член повітової орґанізації приносив свіжі, в-одно страшніщі вісти. Таке пішло скрізь на селах, що вже годі витримати. Самочинно зійшлася повітова орґанізація, ніким не скликувана, ніким не запрошувана. Подавали один одному звістку, що в четвер сполудня засідання. Тепер сходилися й, поки ще зачалося засідання, хвилювалися до безкраю.

Називали себе повітовою орґанізацією. На ділі вони ніякою орґанізацією не були. Взагалі війна розбила всі орґанізації. Не стало партійних орґанізацій, не було ніякої політичної роботи. Позатиралися всі політичні, партійні, клясові ріжниці. Всі однаково страждали від страшного воєнного молоха, всім політичним партіям накинено один обовязок: робити волю уряду й мовчати. Всі суспільні кляси зрівняно в окопах, на шибеницях, у Талєргофі. Зачалося нове життя — безпартійне, міжпартійне страждання й міжпартійна відсутність можливости якого небудь захисту, якої б то не було оборони.

І тільки як настала московська окупація,

як після неї блиснула на хвилинку воля за української революції — тоді покликано до життя представництво повіту — повітову орґанізацію. Не так політичну, як радше громадянську, для всіх справ, у першу чергу економічних і освітних. Дбали про те, щоб забезпечити населення в найбільш необхідні продукти, дбали про допомогу для знищених сел і для людей, полишених усякої спроможности до життя. Опікувалися воєнними сиротами, покиненими на ласку долі. Приміщували їх у захоронках, виєднували для них допомоги. Врешті намагалися оживити школи по селах. Оці питання першої необхідности життя, звязали їх у повітову орґанізацію. І працювали, як така міжпартійна орґанізація, до часу повороту австрійських військ на Покуття.

Тепер в одну мить побачили, що вся їх приготовна робота на полі громадянської орґанізації й зайва й неможлива. Неможлива, бо з поворотом австрійських військ і властей повернулися всі кайдани, наложені на населення війною. Заборона зборів, сходин, товариств унеможливлювала продовжування орґанізаційної праці. В противному разі могла заскочити їх несподіванка арештування й вивезення в концентраційні табори. І зайвою була довший час їх орґанізація. Бо тепер ішла инша орґанізація громадянства — по наказу згори. На завзив староства сходилися

запрошені старостою, або бурмістром, по вказівках із староства, представники громадянства: Поляки, Жиді й Українці. Останні, як десята, або й то ні, частина тих двох представництв — і то добірані спеціяльно. Вони мали знову по наказу із староства, яке виконувало розпорядки намісництва, орґанізувати комітети раз червоного хреста, то знову різдвяних та великодних дарунків для жовнярів, то опіки над воєнними сиротами, комітети для стягання воєнних позичок від населення, апровізаційні комітети, жнивні комісії й які б там ще не були потреби громадянства, війська, держави, або поодиноких безпомічних кляс громадянства, безпомічних у тому, що внаслідок покликання всіх мужчин до війська, опинилися без робітників і тепер треба було прийти їм у допомогу орґанізуванням плянової помочи для них. Це напр. т. зв. жнивні комісії, які мали помогти обробити хлопськими руками примусово двірські лани, але під контролем „представників“ громадянства, „покликаних“ до цієї репрезентації урядом зпоміж членів усіх націй, тут уже спеціяльно й української.

У ці спільні урядові (т. зв. старостинські) комісії, комітети, товариства і т. п. попадалися тут і там члени бувшої повітової орґанізації. Спершу не могли зрозуміти, чому їх, а не инчих покликано. Зчасом побачили, що

до кожної акції кликало староство инчих людей і тільки тут і там попадалися деякі визначніщі одиниці. Коли зустрічали одні одних у таких комітетах, як поневольні представники українського народу, не знали, що там робити. Орієнтувалися. Шукали „своїх людей". Пробували і з тими, що були тут від Українців, виступати орґанізовано.

Перш за все боролися за мову й письмо. Жадали, щоб усі оповістки посилалися теж і в українській мові. На це почули, що нема української машинки в старостві. Обіцяли занятися цим. Кінчилося, що хоч не було засадничої незгоди на це, а навіть для святого спокою всі погоджувалися з цими сепаратистичними стремліннями (погоджувалися з неохотою, бо „такі дрібні справи забірають забагато дорогого часу, який можна б присвятити реальній праці") — ніколи цих постанов не виконувано. Була це боротьба з вітряками тим менш успішна, що одиниці, які заступалися за права своєї мови в цих спільних комітетах, при орґанізуванні нових комітетів (а було їх без ліку!) вже туди не попадали!

За цею боротьбою про рівноправність мови пішли змагання про рівномірний поділ допомогової акції між населення. Війна знищила й повітове місто і ще більше повіт. У місті потерпіло найбільш єврейське насе-

лення,в повіті майже всі села над Дністром. Спалені, розбиті ґранатами, мешканці викинені до таборів на Угорщині — тепер уся та біднота почала вертатися на свою землю й тут не знаходила нічого, де б могла мати приміщення. Мешкала в землянках, мерзла, гинула з голоду й тифу, не мала в що одягтися, не мала що їсти, чим зорати, скопати, зрити землі, не мала що в неї вкинути, щоб бодай у найближчому році не загибати з голоду. І в місті була теж біда між єврейським населенням. Та воно, більш активне, кинулося до торгівлі й знаходило сяк-так спосіб до життя. Гірше те, що гинуло воно з тифу. Не мало де мешкати. В одній кімнатці на дві душі — мешкало дванадцять і пятнадцять душ. Як внадився до містечка тиф — косив і косив людей. Була врешті недостача й між Поляками, між урядовцями. І вони багато дечого не застали, війна поростягала меблі, але мали бодай де мешкати, мали в що одягтися. Одно: платня не вистарчала на життя — ціни підскочили не в міру до фінансової спроможности урядовців.

І тут зачинається рятункова акція т. зв. Намісниківського рятункового комітету. Значиться, намісник наказав старостам позавязувати по повітах рятункові комітети, які мали придбати собі фонди й за ці призбірані

гроші мали спроваджувати з централі одіж, скіри, білизну — для роздачі між бідне населення.

В цьому комітеті питання про мову було вирішене офіціяльними написями, присланими із Львова в двох мовах, між инчим і в українській: „Намісніківський рятунковий комітет.“ Посипалися жертви. Спроваджено перший транспорт. Розділено його. Прийшло засідання, на якому мали шукати за джерелами прибутків. Тут уже Українки, які головну ролю мали відограти в збіранні фондів, почали перешіптуватися між собою, що перший транспорт приділено польській захоронці й рідням урядовців. Сельське населення з нього майже нічого не дістало. І пішла завзята колотнеча про розділ допомоги. Українці зажадали поділу комітету на три національні секції. Що кожна з них призбірає, те й розділить поміж населення своєї нації. Приводом до того був плян оподаткування населення. Найбільш, по думці старости, повинні вплатити багаті селяне, бо вони найменче потратили. Добре. Але в такому разі найбільше з того повинні дістати селяне з тих сел, що зруйновані війною. Тут почалася майже дика сцена. На них накинулися польські дами, перш усього ті від школи. Казали їм, що вони вносять у справу допомоги політичний фермент, національну во-

рожнечу. Справа допомоги — міжнародня. Хто потребує, тому дається. Посипалися протести. Виказувано, хто досі дістав. Їм у відповідь: Не мають чого вчіпитися, бо само намісництво признало права української мови, то хочуть ділити бідних на Українців і Поляків. Біднота є одна. Хто не має, заслуговує на допомогу. Хто страждає, того треба рятувати. Годі вже з усякими сепаратизмами! Нещастя — одно! Повинно всіх збратати. Скінчилося на тому, що в канцелярії рятункового комітету мали урядувати одного дня Полька, другого Українка. Перегляд праці довів до того, що Українки не мали що розділювати.

Ця спільна праця, в спільних, міжнародніх комісіях, комітетах, на ділі урядових-польських: намісниківських, старостинських, — довший час присипляла увагу українського громадянства. За біганиною та їздою на ці офіціяльні засідання (а були вони коли не що другий день, то найменш двічи в тиждень) не зверталося уваги на те, що діється по селах. Коли сходилися з усіх кінців повіту, переповідали собі трівожні вісти, де що сталося, яка де йде робота. Ті, що слухали, — або вважали неможливим допомогти, перемінити, або не приймали до своєї душі тих болів, вважаючи всяку інтервенцію неможливою.

Бо де ж? Що ж зробиш із тими, що їх

покликано до війська? Вони й так були тільки звільнені для рільної господарки. А що їх жандарми забрали просто з поля, як орали в латинське свято — що ж робити? Що тут порадити? Станиславівський епископ зрівняв календарь. Зрівняв свята на один день із латинськими. Були такі, що йшли в те зрівняне свято (з латинським) до церкви, були такі, що сиділи в хаті, але були й такі, що йшли орати, як у будну днину. Не признавали розпорядку епископа. Святкували свої свята. Що ж їм тут можна помогти, коли їх покликано до війська? Очевидне, що це старостинська кара за те, що не святкують свят після зреформованого в Станиславові календаря. Це очевидно політична помста. Але сама подія має своє оправдання в війні. Вони військові — тільки звільнені на якийсь час! Як тут помогти людям? Як іти до старости, коли він заслониться військовими розпорядками?

Це вже багато гірше, що військо вигнало все село в наше свято на двірський лан. Але й тут не знати, проти чого боронитися: чи проти знасилування свята, чи проти примусової роботи? І одно й друге має своє оправдання в розпорядках властей. Церковні власти дозволяють працювати в неділі й свята (після служби божої — не знати, коли їх вигнали на лан: чи вдосвіта, чи пізніще!),

а політичні й військові власти жадають, щоб не залишився ні шматок землі не зораний та не засіяний (жнивні комісії!). А то не шматок — то лан! Можна противитися, можна інтерпелювати в старості — відповідь буде одна: то військо на свою руку зробило. І знаєш, що тут політичний і суспільний підклад і допомогти не можеш. А там ще чого доброго покличуться на тебе, як на члена жнивної комісії.

Чим раз почали громадитися в-одно страшніщі надужиття, що вже мовчати про них годі було. Але й говорити — чи безпечно? чи буде з того який успіх? Що робити? Що робити?...

Треба зійтися. Порадитися.

Почали сходитися з нагоди засідань Сельського Господаря. Поки ще стали обговорювати чисто господарські справи, перекидалися двома-трьома словами про важніщі події в повіті.

У всіх них було одно на думці: доконче відновити орґанізацію повіту. Були такі, що хотіли відновлювати політичні орґанізації. Противилися цьому селяне. Політичні селянські провідники були від скількох років на війні або в полоні. До голосу в усяких справах, як заступники селян, прийшли люди, що в політичному житті не грали ніякої ролі. Були й такі, що боялися віднови полі-

тичних орґанізацій, бо перед війною вони були для тих орґанізацій „хрунями“. Тепер вони люди, громадяне, представники громадянства, в пошанівку — забули про те, як їх до війни неславили. Ні за яку ціну не хотіли допустити до віднови політичного партійного життя! „Не треба нам ділитися. Ми лучімся, обєднуймося!“... Були спроби відновити радикальну орґанізацію. „Не треба нам! Хлопи сами не дадуть собі тепер ради без панів. Мусимо йти вкупі!“. Це горлали так ці нові сельські представники громадянства.

Все вело до того, що тільки можна було відновлювати міжпартійну повітову орґанізацію з російських, чи радше українських часів.

Тим часом звалилися на повіт такі важні події, так гнітуче придавили все населення — ріжні верстви й кляси, що члени повітової орґанізації зійшлися сами, без нічиєго закличку, вже виразно на засідання орґанізації.

— Панове чули про найновіщий замах старости?

Це промовив суддя Зубатий, подивився на слухачів і для викликання більшого ефекту — замовк.

Суддя Зубатий мешкав від довшого часу як господарь на селі. Він вислужив до війни тридцять років у суді, спенсіонувався передвчасно, купив собі невеличку посілість, коло вісімдесят морґів поля й господарював на

селі. До війни був він пострахом усіх урядів. Не перебірав ніколи в словах, не вагався заступатися ні за яку справу. Всюди він був, де треба було піднести дужий голос протесту й опозиції, або де треба було, як любив казати, втерти носа політичній адміністрації.

Війна заскочила його в Празі, куди їздив за ділами. Хотів спровадити господарські машини для себе й для кількох селян. Поки зміг добитися додому, вже бачив перші наслідки виповідження війни — перші транспорти „москвофілів“, зрадників, запроданців московських. Були між ними члени русофільської політичної партії, були й гарячі українці-самостійники, найбільші вороги Росії. Це спинило його зараз на одній з перших станцій західньої Галичини.

З одного боку доходять трівожні вісти про московську окупацію Галичини, з другого бачить страшну, просто звірську, нагінку на всіх, що не були Поляками, або не стелилися Полякам під ноги. Що робити?... Що робити?... Зустріч з урядовцями, які повтікали із Львова, опис диких сцен переслідування Українців австрійсько-польським урядом, військовими старшинами то що, відобрав йому охоту перебиватися залізницею, возом і пішки до рідні. Пощо? Хіба на те, щоб арештували, або просто повісили? Завернув до Праги, потім переїхав до Відня. Зробився

мимоволі еміґрантом. Пережив усе горе українця-еміґранта у Відні. Але врятувався від одного: не попався ні на шибеницю, ні до Талєргофу, ні в концентраційний табор. Пізніще дізнався, що за ним шукали. Хотіли його доконче арештувати. Як легко йому тоді віддихалося. Яким щасливим почував себе, що ось так чудом він зміг зберегти життя!

До рідного села вернувся аж тоді, як пройшла хвиля дикої нагінки за людьми, що були на очах у старости, коли вже не було думки про те, щоб могли арештувати за „москвофільство". Коли вже й справжні москвофіли, оскільки остались при житті, вийшли з Талєргофу.

Але той страх, що його напав був у перших хвилях війни, не покидав його вже ніколи. Змінився не до пізнання. Заперся в собі й жив більш для себе. Зчасом почав брати участь і в громадянському житті, але вже зовсім з инчою маркою. Уважав на свої слова. Коли вже не на що, то бодай на слова. Не кидав їх на пусто. Не визивав противників. Признавав їх міць — бодай тепер, підчас війни.

І не хотів брати участи там, де треба було виставляти свою особу на небезпеку.

Але в душі кипіла в нього тим більша злість, чим більш немічна. Тільки в останніх

часах він почував себе вільніще. Казав, що воєнний молох вже задихається.

От і тепер він перший спалахнув. Коли почали розпитувати його, він продовжує:

— Для нашого села староста вже не дав приділу нафти. Заявив, що села, які не зложать сто тисяч на воєнну позичку, не дістануть ані нафти, ані соли, ані взагалі нічого, що розділює староство.

Тут навязав до слів Зубатого Сушкевич.

— Я як раз хотів поспитатися в панів, що це таке? Пане посол, ви знаєте, що й ми не дістали соли? Староста відобрав нам приділ, доки наше село не вплатить на сьому воєнну позичку найменче сто тисяч. А то що за кара божа!

— Платіть, платіть! — мовить Лисовський. — Хто ж має платити, як не Яри та Потоки. Нічого не потерпіли, продаєте дорого пшеницю...

Ці слова викликали бурю протестів з боку селян.

Нічого не потерпіли? Мають гроші? Продають дорого пшеницю? А то, що вони платять за прибиття підкови, за обруч до колеса? А як вломиться люшня в возі, стельмаха не доплатишся, того пани не бачуть, тільки знають, що вони за пшеницю беруть багато?

— Хто як хто, але ви, пане посол, повинні знати наші болі! — докоряє Лисов-

ському Сушкевич. — Ви не памятаєте, скільки ми наплатилися на ті воєнні позички? І що з них буде? Пришлють нам коли ті папери? Та й будуть вони коли мати яке значіння?

— Як виграємо, то це будуть найкращі папери! — борониться Лисовський.

— А виграємо? — підхоплює Зубатий і сміється — трохи не присідає. — А виграємо?... Скажіть, пане посол! — настає на Лисовського. — Скажіть, виграємо?

— А хто ж то може знати? — каже Лисовський віднехочу.

— Ви того не знаєте, пане посол? — цікавиться Зубатий. — Ви того не знаєте? Посол?

— Чекайте, пане суддя! Чекайте! Не будьте такі настирливі! — мовить Лисовський з прикусом. — Хто то ще може знати й звідки це можна знати? Звідки? Звідки? Звідки?...

Та Зубатий не давав за виграну. Він мовить з насміхом.

— Як би мені це який Іван, або Микита казав, то я не подивувався б йому. Справді, звідки він міг би це знати? Але пан посол Лисовський? Не знає того, що всяка письменна людина знає, що Галичина не буде належати до Австрії? Що Австрія не виграє в справі Галичини? Що центральні держави взагалі не можуть уже виграти? А тим самим кожний сотик, кинений у воєнні позички — пропащий?

Лисовський знетерпеливився. Він не міг слухати спокійно цих насміхів. Взагалі не міг стерпіти способу мови й тону судді Зубатого. Вони в-одно ворогували поміж собою на політичному полі. Не могли ніколи погодитися. Зубатий із свого боку закидав Лисовському, що він меле язиком без надуми. Обіцює те, чого не може додержати, не робить реальної роботи, тільки блукає, бог зна, куди, думками й виступає перед народ в-одно з якимись нездійснимими фантазіями. Лисовський знову не міг стерпіти гострого вислову Зубатого, його безоглядности в осуджуванні чужої праці.

— Чому ви, пане суддя, не підете до старости й не скажете йому, що ми з таких і таких мотивів не дамо воєнної позички?

Зубатий засміявся.

— Бо на це маємо свого посла, щоб сказав усьому світові, не тільки якомусь там урядовцеві-старості, що ми не хочемо вже більше війни, не дамо воєнних позичок, і щоб сказав — чому.

— Ну, чому? чому? — почав допитуватися Лисовський.

— Бо для нас нема вже потреби воювати! — заявив рішучо Зубатий.

— Агааа!... Цікаві ви собі!... Чому то ви не є послом нашого повіту? Побачили б ми, як би то ви сказали це!

— Побачили б ви, пане посол!

Розмова почала загострюватися. Вмішалися ті, що приїхали з дальших сел повіту. Вони не можуть довго засиджуватися. А справ є чимало. Почали накликати, щоб уже раз обговорювати по черзі всі болячки повіту.

— Прошу о слово! — мовить Сумний.

— Говоріть! — почулося звідусюди. — У нас нема предсідника.

— Панове, є дуже важна справа. Маґістрат не хоче підписати реклямацій учителів ґімназії. Бурмістр каже, що це не його річ, тільки шкільної ради, а шкільна рада каже, що справа реклямації вчителів приватних ґімназій належить до маґістрату. Коли не поможете залагодити цієї справи, за два тижні замикаємо ґімназію. Всі вчителі асентеровані — мусять іти.

— Так, це дуже важна справа! — мовить Сушкевич. — Мусимо все зробити, щоб не допустити до закриття ґімназії. Але я маю ще одну загальну справу. Тутешні люди жалуються, що маґістрат не хоче реклямувати селян, як не заплатять кірця збіжжя. А куди те збіжжя йде, хто його знає! То вже годі довше витримати.

Почали переповідати по черзі всі переслідування з приводу реклямацій. Є припис, що хто має більше поля, того звільняють од військової служби для рільної праці. Ста-

роство використовує це так, що тим, які йдуть йому на руку, приділяють заряд сиротинського поля й лишають їх на селах, а тих, що мають свого поля доволі, коли не скачуть так, як староста або війт заграє, гонять в окопи. Поле лишається необроблене. Марнується вся людська праця. Не знати, доки народові терпіти такі знущання! Коли вже раз настане тому всьому кінець?...

Відповіди, розуміється, не було ні звідки, Хитали головами. Доповідали всякий свої жалі. Сиділи, як риба в неводі, та билися об тверді стіни без просвітку, без надії на краще життя.

Розмову повертає на инчий шлях старий господарь з того кінця повіту. У них завели панщину. Чотирі дні в тиждень гонить військо всіх людей на двірський лан. Одні мусять орати, инчі збірають з поля, що ще є. Як за найгіршої панщини. Нема чи то будень, чи свято. Не дивляться, чи на твоєму полі не пропадає праця. Йди роби на пана. Та й нема кому вступитися за нещасний народ.

Чи ще де, чи тільки в їх селі? — питаються.

Скрізь по селах. Кажуть, що то буде в кожному селі.

Оклики обурення. Ті, хто чував про цю нову панщину, починають і від себе доповідати дещо. Звертаються до Лисовського. Він

здвигає раменами. Каже, що є такий закон про примус праці. Але тут очевидно або непорозуміння, або надужиття властей.

— Чому не скажете, пане посол, виразно, що це панщина в новому одязі? — питається його цинічно Зубатий.

Лисовський обурюється:

— Де панщина? Яка панщина? Що ви таке говорите, пане суддя! Ще як хлопи кажуть: панщина, — я не дивуюся. Але ви, інтеліґентна людина... Панщина має ось такі признаки...

Хотів викладати про те, що таке панщина. Та поки промовив перші слова, Зубатий закричав його.

— Ви хочете роздивлятися з правничого становища, що таке панщина?...

А звертаючися до селян спитав:

— Скажіть, ідете ви з доброї волі й охоти на лан?

— Та хто б там ішов з доброї охоти робити на пана!

— Бодай йому такий вік солодкий, як охітне йдуть люди на його лани.

— Платять вам? — питається Зубатий.

— Військо гонить на роботу. Яка там може бути розмова про плату!

— Платять! Буками, як хто не піде.

— Платять буками? — питається дуже зацікавлений Зубатий. І в ту ж мить повертає

голову до Лисовського. — Ні, пане посол! Це справді не панщина! Ваша правда...

— Кого били? Чому ви мовчите? Чому ніхто не дав до мене знати? — кидається до селян Лисовський. — Хто має знати, що в вас діється, коли ви мовчите?

— Та ми прийшли розповісти свою біду.

— Я зараз внесу інтерпеляцію. Тільки мусите подати мені на письмі: хто, кого, коли, що зробив? Як бив, то чим бив і за що?... Бо ану ж били за те, що вкрав?...

Селяне подивилися один на одного.

— І свідків! — кінчить Лисовський. — Я зараз внесу інтерпеляцію в парляменті. Кажу вам, покарають усіх провинних. З нашим клюбом числяться. Міністер війни уважливо слухає кожної української промови! Побачите, як на мою інтерпеляцію покарають усіх тих, що провинилися.

— А як ми скажемо: хто? Військо.

— Що значить: військо? Все, що в мундурі, то — військо! Мало того. Полк, компанія особа — імя й назвище.

— А хто його знає, як він називається. Якийсь Мадяр запеклий.

Лисовський розвів руками:

— Отак в-одно з нашими людьми: військо, якийсь Мадяр запеклий! І вноси інтерпеляцію! Ні, панове, з нашими людьми рішуче не можна нічого зробити.

— А хто ж, пане посол, знає, як який Мадяр називається? — боронить селян Сумний.

— А як же ж я маю, пане професор, вносити інтерпеляцію? Навіть ізза таких страшних річей я не зможу внести інтерпеляції.

В ту ж мить встав з крісла Зубатий. Він мовить:

— Лишіть, пане посол, інтерпеляції. Це добре для дітей, але не для нас. Тут треба йти до старости. Треба залагодити на місці всі справи.

— Дозволите, панове, що я висловлю свій погляд? — попросив слова Заячківський.

Він сидів майже ввесь час мовчки. Почував себе немудро. Зійшлися з усіх кінців повіту, почали розводити свої жалі — він бачив це, знав про це, давав поради, коли до нього зверталися. Сьогодня лишив усе на долю Лисовського. Він же ж повинен занятися цими справами — посол повіту. Знав, що вже не минеться без якоїсь інтервенції. Досі чи раз звертав увагу Лисовського, що треба йти до старости на рішучу розмову — Лисовський викручувався. Намагався, о скільки можна, не входити з людьми в такі розмови, щоб після них мусів інтервеніювати. Заячківський розумів причину цього.

Зустрічає його раз комісар староства, Поляк, той, що веде військові справи.

„Пане доктор! Добре, що я пригадав собі.

Скажіть мені, хто є секретарем Сельського Господаря?“

„Я“, — мовить Заячківський.

„Та я це знав, що ви! Тому й питаюся вас! А чого ж той старий реклямує якогось Апфельбавма на тій підставі, що він є секретарем Сельського Господаря?“

„Хто такий?“ — дивується Заячківський, хоч добре знає.

„Та посол Лисовський. Він у вас голова Сельського Господаря? Правда?“

Заячківський притакнув.

„Пише, — мовить комісар, — що в Сельському Господарі ніхто не вміє по-німецьки референувати, тільки секретарь Апфельбавм, якого з тої рації треба доконче реклямувати з війська. О скільки знаю, ви, пане доктор, є секретарь Сельського Господаря, і о скільки знов знаю, ви вмієте референувати по-німецьки.“

Засміявся й хотів прощатися. Заячківський дуже радо хотів розпрощатися з ним. Лице йому лупалося з сорому. Та комісар задержав його руку в своїй долоні й мовить:

„Скажіть раз тому старому, нехай він перестане компромітувати себе. Нема дня, щоб він не просив про реклямацію якогось Жида. Я розумію це — треба ж якось жити. Але нехай же ж він і нас не вважає за останніх дурнів. Я всі його реклямації відразу відкидаю. Секретаря господарського това-

риства я мушу реклямувати. А тут я знаю, що це неправда. І бурмістр підписав — дивуюся. Як я цю справу предложу з відповідним рефератом — буде скандал для пана посла.“

Заячківський просив його, щоб візвав Лисовського й порадив йому, щоб він узяв назад цю реклямацію. Старий чоловік забувся. Годі робити йому таку неславу. Комісар згодився. Як зробив — не знати. Досить, що Апфельбавм не появлявся.

Та Заячківський зрозумів одно: коли діються тут такі негарні речі, то вина перш за все в тому, що нема кому заступитися. Повинен би заступатися за повіт посол. Що ж, коли він більш, ніж хто, залежний від староства. З його канцелярії не вийшла може й ні одна селянська реклямація — бодай про це не чував. За те реклямує всяких, хто платить, виходжує, випрошує реклямації. Правда, ніщо з того не виходить. Але яке ж тут може бути тверде його становище супроти староства, коли він мусить гнутися в чотирі погибелі перед концепістом, комісарем, не згадувати вже про те, які мусять бути його відносини до старости! Не дармо дійшло до його відома — староста сказав йому це отверто, що посол Лисовський „пшиємни в обцованю.“ Розуміється, що приємний! І ще б то не був!

А тепер той „пшиємни в обцованю“ мусить слухати, до чого довела повіт між

инчим і його приємність. Він світив в очі всякому урядовцеві і йому світять. А поза плечима діються неімовірні речі. Нехай уже раз вискаже всякий, хто має що на душі, нехай зачинається порахунок із заступниками повіту.

Заячківський не міг іще й з инчого приводу довший час важитися забірати сьогодня слово. У нього ще не перекипіла в душі злість на Лисовського від останньої їх поїздки по Дністрі. Здавалося, що розійшлися раз на завсігди. І справді, коли б не ті болі повіту, коли б не потреба спільної оборони, вони не могли б знайти скоро спільної мови, не повинні б сходитися на одному засіданні. Не може забути, якими злющими словами прощав його Лисовський, коли розставався з ним у Заліщиках. Пообіцяв, що того не забуде йому ніколи. В його очах, у його голосі видна була страшна погроза. І він теж не думав так легко забути Лисовському ті споневажливі образи. Не робив з того таємниці. Кому не переповідав цю розмову, то кожний кипів.

Та ось як хутко мусіли зійтися.

Але Заячківський мовчав. Довго мовчав. Аж згадка Лисовського про інтерпеляцію вивела його з рівноваги.

Коли люди перечислювали болячки, й треба було шукати рятунку, Лисовський мав завсігди одно стереотипне слово: інтерпеляція. Воно, що правда, ніколи вже не задоволь-

няло нікого. Сміялися з тих його інтерпеляцій. Та він того як би не бачив і не знав. Хотів таким способом відсунути від себе твердий обовязок. Звичайно йому це вдавалося. Але сьогодня не заспокоїв ним першого Зубатого. А тепер тим більше не міг мовчати Заячківський:

— Я вважаю, — мовить, — що треба, як радить пан суддя, йти до старости. Треба йому все те висловити, що діється в повіті і запротестувати проти того терору, що йде від староства.

— Та розуміється, що це терор! — крикнув з досадою Лисовський. — Розуміється, що це терор! Такий собі урядовець і що то він собі розбірає! Забагато собі ці пани позволяють. Розуміється, що вони йдуть терором на наших хлопів. Знають, що ці біднятка, застрашені на смерть, не зможуть боронитися. Розуміється, що це терор!

Роззброїв Заячківського цими словами. Привів його до пустого сміху.

— Я дуже радий, пане посол, — мовить Заячківський, — що ми так добре розуміємо один одного. Тепер тільки треба, щоб при нашій допомозі й староста зрозумів свою ролю! Як думаєте, панове? — звертається серед загального сміху до селян.

— Це страшна роля! — мовить з переконанням Лисовський. — Я вам, кажу, панове,

що тепер настають такі часи, що важко буде витримати. Але то не дурна засада: durchhalten! Перетривати до кінця. Бо чим ближче до кінця, тим буде гірше.

— Добре вам казати, пане посол, перетривати. Коли ж бо шкура вже не витримує! — мовить Сушкевич.

Зубатий слухає вибухів Лисовського, перекидається поглядом із Заячківським, врешті мовить:

— Доктор Заячківський поставив внесок, щоб іти до старости. Я теж за тим. Післати делеґацію.

— Від кого? — вкинув Лисовський.

— Від кого?... Справді — від кого?... — призадумується Зубатий.

— Від представників населення повіту, — помагає йому Заячківський.

— Так. Від представників населення повіту. Зовсім слушно. Або від повітової орґанізації. Представити всі проступки урядових чинників і загрозити виведенням цієї справи на ширше поле. Згода?

Почулися голоси признання з усіх боків.

— Отже згода. Я пропоную як делеґатів пана посла Лисовського й пана доктора Заячківського.

— Я їду до Відня.

— Завтра?

— Післязавтра. Завтра не матиму часу.

Панове, прошу замісць мене делеґувати пана суддю Зубатого.

— Але ж, пане посол! Як це, щоб ви тут були і не брали участи в делеґації до старости.

— Панове! Це урядовець. Дрібний урядовець. Звільніть мене від розмови з ним. Я виведу справу перед міністрів.

Хто посміхався. Инчі переконували його, що годі його поминути. Виглядало б, що повіт не має довірря до свого посла. Не міг відказатися. Одноголосно постановлено, що підуть обидва з Заячківським — завтра вранці.

— Доктор, а ще про одно не забудьте: про установлення ключа приділів для кооперативи, — пригадує Заячківському Дужий свого боляка.

Вони вже від давна постановили домагатися від староства всіх приділів для повіту до кооперативи, для міста по половині до кооперативи і Народньої Спілки та польської спілки.

— Що? Ще й кооперативу хочете мені сюди замішати? Ніколи, отче, ніколи!

— Пане посол! Це одно з не менш важних питань нашого життя. В цьому зацікавлене населення всього повіту.

— А Народня Спілка?

— Хочемо уложити ключ, пане посол.

Лисовський зробив такий рух, як би боронився від напасти.

— Це понад мої сили. Хочете старого зовсім потоптати ногами. Не досить, що вбиваєте мені Народню Спілку, ще кажете мені самому прикладати до того руку?

— Vox populi, пане посол!

— Коли б це vox populi! Але то голос Заячківського, голос Дужого, голос кооперативи, не голос народу!

— Кооператива — це народ!

— Ви страшенно нахабні, панове кооперативісти. Підете, доктор, до старости, будете собі говорити, що схочете. Тільки від мене не жадайте неможливих річей.

Коли розходилися, Лисовський приступив до Заячківського й мовить:

— Але ж то ви завзялися потоптати мене, доктор. Ви страшно небезпечна людина.

— Пане посол. Немає на світі більш згідливої людини, ніж я! — відповів йому на це із посміхом Заячківський.

— Ви? Ви згідливий?

Заячківський втопив у нього свої бистрі очі, хотів його ними наскрізь пробити. Мовить спокійним, ледяним голосом:

— Коли я приняв сьогодня на себе обовязок іти в делєґації до старости з вами, пане посол...

Лисовський не слухав до кінця. Утік од нього.

*

Другої днини йшли як найбільші приятелі Лисовський і Заячківський до староства. На сходах повертається Заячківський до свого старшого товариша й кидає йому мимоходом але рішучим приказом:

— По українськи говоримо, пане посол.

— Але ж розуміється. Тільки що староста не вміє по українськи.

— Не наша річ. Ми від повітової орґанізації, — заявив твердо й пішов далі.

Він знав, що Лисовський ніколи инакше в старостві не балакає, як тільки по польськи. Побоювався, щоб і тепер, коли в них будуть офіціяльні розмови, не зійшла вся справа на домашнє, фамільярне поладнання. Питання про мову о стільки важне, що українська мова стоятиме тим муром, що мусить ділити старосту від них, вказуючи йому те, що він тут зайшлий, що ніщо не сполучує його з населенням. І більш твердо можна буде говорити до нього тою ж мовою, бо відповідь він мусить давати чужою, і тим яркіще підкреслюватиме правду й вагу їх обвинувачувань уже тою обставиною, що й він топче їх права порозуміватися з урядовцем у своїй рідній мові.

А це тим більш було потрібне, що йшли вони не з якою дрібничкою. Ні. Це на добру справу може йти про горло. Вони ж очевидно проти державної воєнної позички, а тим самим проти війни, проти держави. Того не

скажуть, але такий висновок дуже легко зробити.

Заячківський розумів своє становище. І хоч як там посол не викручувався, хоч як не мав часу на такі „дрібнички“, він таки переконав його, що з „дрібничок, пане посол, складаються великі діла, на дрібничках засноване все наше життя“. Не міг відмовитися. Тепер ходило про те, щоб гідно виступити.

За себе не боявся. Коли вже зважився йти, знав, що не провалить справи. Правда, перед роком був би не пішов ні за яку ціну. Prima charitas ab ego! Що йому з того прийшло б, як би сказав старості правду в очі й сам помандрував в окопи! Чи поправив би тим що? Що значить, як прийде до уряду якась мізерія, яку одним махом пера можна знищити! Хіба числиться хто з нею? Він більше зробив тим, що працював на економічному полі, не вторкаючися в політичні справи. Сьогодня вже инакше. Тепер у нього ґрунт під ногами. Ніяка сила не рушить його з землі. І тепер він може певніще виступати.

Коли роздумав над обома своїми міркуваннями, почув несмак на душі. Щось тут не все в порядку. Одно певне. Доки він не став власником села, з яким мусить усякий числитися, хоче чи не хоче, хоч був у загальній пошані, не мав тої певности себе, що має тепер. Коли б прийшла така справа, як сьо-

годня, він не міг би заступатися за неї. На всякий спосіб не так сміливо, не так твердо й рішучо. Значиться, не всяка людина може ризикувати? Ото ж не всяка може братися за провід у політичних справах?... А Сумний?... Сумний же ж і того не має, що він мав перед роком! Він узагалі нічого не має. Живе з своєї мізерної платні. А яка в нього сміливість у висловлюванні думки, в проявлюванні активности у всякому ділі! Що ж це?... Сумний хоч не реклямований, коли б дістав був учора доручення піти в делеґації до староства, пішов би без вагання, і вивязався б із своєї ролі, коли не краще за нього, то на всякий спосіб не гірше.

Відітхнув глибоко, вдоволений, що перейшов уже той непевний час щукання й заходів для придбання матеріяльної сили — поміж собою, подібним перед роками до Сумного, і теперішньою своєю позицією. Коли б був врешті не став твердо на ноги, коли б був ще в пів дороги, і схотів відограватн яку б то не було ролю в політичному житті, мусів би приготовитися на те, що доведеться в одній хвилині стратити всі надбання, зійти до ролі старця, коли не старця, то пролєтарія — і тоді вже однаково було б йому! Тепер він уже спокійний за себе. Бо й не треба йому клопотатися про матеріяльне забезпечення, і з другого боку ті, що проти них він виступатиме, му-

сять числитися з його словами, опертими на його поважній маєтковій підставі.

Не міг зрозуміти тільки одного: чому Лисовський — багатий, забезпечений, в добавку посол, — такий в-одно нерішучий. Завсігди робить враження людини, яка стає на роздоріжжі. У якої в-одно розлад у душі. Чи Лисовський не спромігся додуматись до тієї правди, яка розсвітлилася перед хвилиною в його душі? Чи він справді не знає того, що посол тим твердіще стоятиме на своїй позиції, чим більш рішуче заступатиметься за справи, які належать до нього. Всяка нерішучість, всяке недоговорювання, вривання на половині шляху, мусить довести до ослаблення його впливу й значіння, всю його працю звести до нуля!

От, і сьогодня йдуть вони два, тільки два, він молода людина, що вперше промовлятиме в справах політичного характеру, і старий посол повіту. Що ж ясніще, що ж більш природне, як те, щоб промовляв посол, а він, той новик у цих питаннях, щоб мовчав, був тільки німим свідком цієї сцени? Ні, вийшло навпаки. Посол взагалі не хотів іти. Пішов остаточно під умовою, що промовлятиме Заячківський. Він, посол, ледви приїхав з Відня, в нього ще в голові шум од праці в парляменті. Після завтра знов їде туди. Не може розбивати собі думок. І втомлений. Такий

утомлений. То треба бодай передумати, що мав би сказати. Піде, піде, але під умовою, що ввесь тягар цієї делєґації візьме на себе Заячківський.

Мусів згодитися. Тепер іде в товаристві посла й має таке враження, що тягне колоду за собою. Напевно знає, що допомоги ніякої не дістане, хіба тільки заваду.

І справді, коли тільки опинилися в канцелярії старости, Заячківський побачив, що не на жарти ввесь тягар падає на його плечі. Посол тільки привітався мовчки із старостою й, сідаючи в крісло, замовк. Треба було від першого слова вести справу самому.

— Ми прийшли, пане старосто, до вас у делєґації від української повітової орґанізації, щоб обговорити з вами декілька важніщих питань у повіті.

Підкреслив свідомо те „від української повітової орґанізації“. Лисовський подивився на нього здивований. Староста почервонів і підхопив ввічливо:

— Слухам пануф. Проше. Бардзо проше.

Переводив свій погляд із Заячківського на Лисовського й знову спинював на Заячківському. Не міг рішитися, на чиєму лиці спинитися. Не міг зрозуміти становища. Врешті, коли Заячківський почав продовжувати свою промову, староста втопив у нього свій погляд і тільки в більш досадних місцях пере-

кидав здивовані свої очі на лице Лисовського, а бачучи, що він притакує промовцеві, слухав уже спокійно, не відриваючи свого погляду від речника делеґації.

— Пане старосто, — мовить Заячківський. — По селах розійшлася чутка, яка певно без вашого відома пішла, але що покликаються при тому на вашу особу, повітова орґанізація вислала нас, щоб ми перебалакали про це з вами. Ходить тут про відобрання приділу нафти й соли тим селам, що не вплатять сто тисяч корон на сьому воєнну позичку.

Староста кинувся в кріслі. Того він ніколи не говорив. Він тільки скликав війтів і заявив їм, що села, які могли б вплатити по сто тисяч, не вплатили або нічого або дуже мало. Звертаючися до посла, почав вияснювати своє становище. Він урядовець. На нього тисне намісництво. Докоряє йому, що він занедбує свій обовязок. Він розуміє, що й на намісника напірають згори. Тут нема нічиєї ні доброї ні лихої волі. Тут державний примус. І хто не виконує його, той відповідає. Коли він урядовець, то, значить, не надається до призначеної йому ролі. Він взагалі довго ждав. Але як ідуть телеґрами за телеґрамами, він мусів скликати війтів.

— Я тилько уржеднік, пан посел то розуме...

— Розуміється, що розумію ваше тісне

становище. Ви, біднятко, мусите реаґувати на телеґрами з гори! Це ж розуміється...

— Правда?...

Після останніх слів Лисовського Заячківський не знав, що далі казати. Та то ще з одною справою не покінчено. А є їх чимало. Мовить:

— Пане старосто, ми розуміємо ваше, як каже пан посол, тісне становище. Але зрозумійте й ви становище нашого народу. Коли прийшла четверта воєнна позичка, ми заложили українське товариство для збірання четвертої воєнної позички. Зібрали від селян пів міліона корон. І що ж діється? Тільки люди вплатили гроші, зараз прийшли Москалі. Знали про цю позичку. Вияснювали людям, що гроші пропали. Казали, що Галичина йде до Росії. Скільки ми, ініціятори збірання тієї позички, мусіли вислухати від своїх людей...

— Правда, правда! — підтверджує Лисовський.

— Ми прийшли прохати вас, щоб ви зреферували про те, що населення повіту вплатило на четверту позичку доброхіть пів міліона корон. Потім була ворожа інвазія. Населення й тепер платило б. Але — московська офензива після четвертої позички мала дуже поганий вплив. — Далі неприслання ще й досі паперів четвертої позички... Ви-

нищення населення довгою окупацією. Взагалі непевний стан воєнних подій — усе те вкупі наказує населенню ставитися з резервою...

— Не мають, не мають! Кажуть, що не мають! — підхопив посол.

— Це з одного боку на оправдання населення. А з другого боку ми просимо вас, щоб староство зараз таки приділило сіль та нафту тим селам, яким сперло приділ. Бо це родить недовірря населення до властей.

Староста запевнив, що рішучо накаже видати нафту та сіль на всі села. Він тільки так хотів пострашити. Але, розуміється, не думав дошкулювати населенню. Та з другого боку він просить Заячківського, щоб схотів занятися справою воєнної позички.

Заячківський відмовився. Спокійно, але твердо й рішучо відмовився.

— Даруйте, пане старосто, але я не можу прикладати до цього своєї руки. Я вже зробив усе, що належало до мене, а може й більше того, при четвертій воєнній позичці.

І враз із цими словами почув приплив крови до лиця.

— Я то вєм, я вєм, пане докторже. Я мисьлялем...

— Ні, пане старосто.

Хвилинка мовчанки. Заячківський збірає свої думки для другої справи.

Згадує про примус праці й про виконування його неправильно, без заплати, в додатку в свята та ще й з буками. Народ буриться. Це може дуже прикро відбитися на фронті, коли такі звістки дійдуть туди. А занесуть їх ті, що вертають з відпусток. Ті, що це бачили на власні очі.

Староста заслонюється, як і треба було ждати, тим, що це робить військо на своюруч. Дивується тільки, що тут якесь непорозуміння що до свята. Він чув уже це. Але ж у цих часах не було ніякого свята.

Бере календарь і показує, коли було останнє латинське свято.

Заячківський посміхається.

— Календарь, пане старосто, одна річ, а свята нашого народу — друга річ.

— Алеж календарж зрувнани.

— І так і ні. Епископ зрівняв, народ не приняв того до відома. Це чисто політична справа й я думаю, що ми з вами не будемо її вирішувати. Та й зрештою тут не тільки про свято йде. Тут іде про цілий метод. Примус праці добрий для тих, що не працюють. Але як наші люди задихаються від праці на своєму полі, то годі відривати їх од непокінчених власних робіт до безплатної праці під примусом, під буками на чужому полі. І в цій справі пан посол внесе інтерпеляцію.

— Розуміється, що неможна бити буками! Це ж середньовічне варварство. Це панщина! гірш панщини — кріпацтво.

Заячківський усміхнувся вдоволений до посла. Притакнув головою його словам. Староста доволі збентежився. Інтерпеляція в такій справі, де він перейшов свої повновласти, не була для нього приємна, тим більш, що він мав дбати про привернення прихильного настрою в населення Галичини до Австрії після довшої чужої окупації. Почав оправдуватися. Заявив, що тут якесь непорозуміння, він розслідить справу й повідомить пана посла про вислід доходжень. Поля, які стоять облогом, треба обробити, але, розуміється, населення повинно в першу чергу упоратися з своїм полем.

— То може надмяр ґорлівосці...

— Так, пане старостю. Але та, як ви кажете, „ґорлівосць“ може відбитися дуже фатально на настрою населення. Не забувайте, пане старосто, що наше населення жило вже якийсь час своїм вольним життям у своїй українській державі.

— Так. Так... — хитає головою Лисовський.

Справу реклямацій учителів обіцяв староста полагодити прихильно. То бурмістр не знав, чи панове професори мають покінчені вищі студії. Але він зацікавився спра-

вою. У нього був уже директор ґімназії. Вже переговорив із бурмістром і справу залагодиться.

— Ви вже скінчили, доктор? — звертається до Заячківського Лисовський.

Заячківський завагався. Він мав іще обговорювати справу приділів для кооперативи, але вважав її більш, як дрібною справою супроти обговорюваних питань. Сказав:

— Скінчив.

Хотів встати. Але Лисовський задержав його рухом руки. Почав шукати в кишенях, добув якийсь папір. Замнявся у кріслі, заложив цвікер на ніс і почав говорити з солодким усміхом.

— Панє старосто. А я мам до пана єще єднон просьбен. То справа теґо Апфельбавма. Конєчнє мі ґо пан староста мусі реклямоваць до моєй канцелярії.

Заячківський кинувся в кріслі. Це був засильний удар у голову. Як? Після такої поважної основної розмови така мізерна дрібничка? Така особиста справа? І то тоді, як іще обидва сидять? Коли сидять тут, як делєґати повітової орґанізації? Коли балакали про воєнні позички, про примус праці? Коли загрозили інтерпеляцією? Вимушення на старості в імени орґанізації повіту?

Не міг здобутися на те, щоб зареаґувати відповідно. Побачив, як староста подивився

на нього допитливо? Питався поглядом, чи й він про це прохає.

Чує, як староста викручується з відповіддю. Каже, що доручить комісареві розглянути цю справу.

— Пан староста мі нє одмуві теґо. То моя права ренка!... — примилюється Лисовський.

Якась внутрішня сила протесту підкинула Заячківського з крісла. Схопився й поклонився старості.

— Дозволите, пане старосто, що вас попрощаю. Ми своє покінчили. Це вже особисті справи пана доктора Лисовського. Я не маю тут що при тому робити.

Староста встав, подав ввічливо руку Заячківському. На його лиці читалося вдовілля, що Заячківський виходить.

— Чекайте, доктор, на мене. Я ще тільки дві справі.

— Ні, пане посол, наша офіціяльна розмова покінчилася.

Втікав із канцелярії старости. За ним гналася ганьба потоптаної в цій кімнаті гідности Українця, громадянина, людини.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Сапрун намалював величаву картину. Поперечислював, скільки й де лісу законтрактував на вируб, переповів Заячківському всі свої заходи в урядових колах для забезпечення для себе ваґонів, перейшов на рахунок. Кидав цифрами сажнів і грошей. Подав у загальному зарисі, скільки то те все має його коштувати, і за які гроші можна ті дрова продати. В остаточному білянсі його зусиль заясніла йому велитенська сума грошового прибутку.

Говорив із захватом. Вимахував руками, в-одно записував якісь цифри, між тим курив папіроску одну за одною, плював, порскав слиною. Врешті кинув питання:

— Що ж? Розбіраєшся у всьому тому, що я приготовив?

Заячківський слухав байдужно його слів. Він розумів, що значать тепер дрова для людей. Уже торік приходилося дуже бідувати. Ця зіма буде ще важча. Та нічого не можна порадити. Розуміється, достава дров принесе чималу користь.

Але він не захоплювався цим так, як давніще. Зайшла дивна переміна в його

душі. От, перед скількома роками він не був би мусів тут так сидіти й слухати того, що хтось инчий зробив. Він, коли б не сам був пігнався за цим ділом, то певно був би працював із Сапруном од першої хвилі. Тепер не могли захопити його живі картини, намальовані Сапруном.

Він зійшов уже на инчий шлях. Непомітно, помалу, але твердо.

Слухаючи викладу Сапруна навіть позіхнув недискретно. Врешті тепер, на поставлене до себе питання, каже:

— Як тільки можеш це все перевести...

— В тім то й біда, що сам не можу! Мушу мати когось до помочи.

— Пошукай собі якого купця.

— Не купця мені треба. Роботу купця я сам переводжу. Треба мені до помочи людини з одного боку проворної — і такий є ти, як раз! А з другого боку треба мені людини солідної, впливової. І це я можу теж спокійно сказати про тебе.

— Що ж ти хочеш од мене?

— Бачиш, я зробив тільки одну частину роботи: знайшов ліси до вирубу, законтрактував — одним словом переміг усі адміністраційні труднощі. Тепер треба мені людей до вирубу. До праці.

— Ти до мене за людьми приходиш? Адже ж ти бачив, що я збіжжя не міг

скосити. Яку ж я тобі можу дати вируку при вирубі лісу?

Сапрун знетерпеливився.

— Ти справді зледащів уже тут на селі! Скажи: пристаєш до спілки?

— До якої спілки?

— Як — до якої? До вирубу дров! Будемо рубати ліси. Я й ти. На спілку.

Заячківський посміхався.

— Не багато ми обидва нарубаємо.

Сапрун схопився з крісла й почав ходити нервово по кімнаті.

— Ні, здається, я дармо затратив час, що їхав до тебе. Подумай, доктор, — почав лагідніще. — Чи ти не хочеш уже заробітку? Вже тобі не треба? Чи ти вже маєш так багато, що це, що маєш, забезпечує й тебе до смерти й твої діти? Подумай: я зробив усе, що було найтрудніще. Знайшов і законтрактував ліси. Ти знаєш, що це значить під теперішню пору? І переберу на себе ще одно: доставу. А ти маєш занятися — дрібничкою. Маєш людей до роботи знайти. От і все! Більш допомоги не хочу від тебе! А прибутком поділимося.

— Добра мені дрібничка! Людей до роботи знайти! — посміхнувся Заячківський.

— А може б я ще й це зробив і тільки повідомив тебе через банк, що стільки то й стільки тисяч вложив на твій рахунок? Що?...

Мовчали.

Заячківський роздумував, як би то він міг знайти людей до вирубу лісу. І дивне диво: Він ні на хвилину не припускав собі до душі, що може ввійти в цю спілку з Сапруном. Для нього було інтересне инче питання: чому Сапрун прийшов до нього? Коли він, Сапрун, прийшов із цим, значиться, мусить мати певність, що це можна зробити. Заячківський переводив пробу свого орієнтаційного змислу, сили своїх нервів, своєї енергії й підприємливости. І на жаль побачив з жахом, що він притупив свої нерви, затратив змисл ініціятиви.

Чим далі — працював в-одно сильніще думкою і в-одно більш жахався своєї відсталости від енергійного, підприємчивого життя.

— Ну, мовчиш? — питається його врешті Сапрун. — А може ти взагалі не знаєш, що до тебе говорять?

Став перед ним і почав далі бистро балакати:

— Люди остались без дров. Ніяким способом не зможуть їх добути. Буде загальна опалова катастрофа. Ваґонів ніхто не дістане! А я все те маю. Тепер треба кинутися на села й сказати: є дрова! Давайте тільки робітника! І це твоя робота. Маєш до помочи староство. Маєш звязки з людьми через кооперативу. Можеш зробити, що хочеш.

Питаєшся, чому я цього не роблю? Я відстав од повіту. Я навіть ніколи з ним не зживався. На мене дивляться люди, як на підприємця. І це так є. Але тут треба людини, звязаної з повітом. Ти сидиш на землі. Ти бавишся кооперативою, ти маєш звязки на селах і з властями. Як тільки рушишся, дістанеш робітників. Скільки схочуть латрів — відповідно до того мусять дати людей.

Коли Заячківський мовчав ще й тепер, Сапрун почав снувати далі нитку своїх міркувань.

— А не можуть дати людей — нехай дають збіжжя. За кукурудзу я дістану Гуцулів, скільки схочу. Тільки мушу їх годувати. Це ще лекше тобі перевести. Ну, згода?

— Згода й ні! — мовить помалу Заячківський.

В його душі розяснилося. Він побачив в мить те, чого не міг ухопити так довго. Зрозумів, що й людей дістане й збіжжя, і зможе все те перевести, чого жадають од нього. Тільки основи, на яких він це зможе й має перевести, зовсім инчі!

Був вдячний Сапрунові, що пригадав йому одну з найбільших болячок повіту: недостачу дров. І ще більш був йому вдячний, що піддав йому плян, як зарадити тому. Так! Буде рубати ліси! Буде рубати,

і то зараз, і то недалеко звідси. І людей дістане. Тільки не він це робитиме, але кооператива. Союз кооператив рубатиме ліси для своїх кооператив. Це буде перша його праця. Перше важніще завдання. Це буде величава спроба орґанізаційної праці. Так! Він рубатиме ліс! Буде переводити цю роботу. Буде її духовим батьком. Але не так, як собі бажає Сапрун.

Він оживився. Очі в нього заблестіли. Румянці виступили на лиці. Знайшов великий мотив орґанізації повітового союзу кооператив. Тепер уже не буде й одного села, де люди заховувалися б поздержливо до кооперативної акції. Ніщо йому вже не страшне.

Сапрун дивився на нього, як він оживлювався підчас його викладу. Був певний, що тепер уже дістане згоду. Аж ось: згода й ні! Що ж це значить? Поторгуватися хоче? Гм... Треба спинити розмах.

— Може сказати тобі у приближенні, скільки можна заробити?

— Ні. Дякую тобі. Заробіток тут на другому місці. Тут ходить про дрова для повіту.

Сапрун не міг вирозуміти, що значать ці слова. Питається.

— Відколи то ти зробився добродієм повіту? Я, як що роблю, хочу заробити! Оскільки тебе знаю, й ти не був од того. Отже ж можемо дійти до згоди? Я й на хвилину не

сумнівався, що ти зрозумієш свій великий інтерес!

— Так, я буду рубати ліс! — мовить Заячківський. — Але передам усе те діло нашому повітовому союзові кооператив!

— Що? — крикнув Сапрун. — Крадеш у мене ідею й перебіраєш її, щоб скріпити своє становище в повіті? Це щось таке дике, що годі повірити.

Він зрозумів одразу, що тут пропаща справа. Коли Заячківський згадав йому про союз кооператив, він побачив ясно дві речі: і ту легкість, з якою той союз зможе перевести це діло, і те велитенське значіння цієї праці для розвитку й скріплення сили союзу. І з усим тим звязав особу Заячківського. Зрозумів, яку силу дав йому в руку і як ураз із тим підкосив себе.

Спалахнув іще раз і крикнув з досади:

— Це підлість. Чуєш, це підлість перекрадати ідею!

— Я не сподівався инчого слова від тебе. Так, це справді може бути підлість в твоєму розумінні, що хтось схоче подивитися на цю справу инакше, ніж ти, ніж із становища заробітку.

— Це ж безличність! Це нахабство! Вислухати мене до кінця. Переждати, аж я розкрию тобі всю свою ідею, ввесь свій плян до кінця, і потім заявити мені, що ти пере-

крадаєш її в мене. То можна із шкури вискочити!

Ходив прудкою ходою по кімнаті. З його очей бухали искри гніву, обурення. Був недалекий одчаю. Розумів одно, що всі його заходи пішли намарне. Він же ж стільки лісів законтрактував. І числився із збутом майже виключно в цьому свому повіті. Правда, можна продати дрова й деинде, але без посередників не обійдеться. І ні звідки він не дістане так легко робітників. А коли схоче закуповувати збіжжя для Гуцулів, то й гріш-ми ризикує і попадає вже зовсім у залежність од Жидів. Він досі не звязувався ні з ким. І, що найважніще, пропустив великий момент, коли до нього напрошувалися. Тепер він ліси вже закупив. Тепер він мусить шукати спільників. І вони це знають. То не однаково!

Не міг заспокоїти своїх схвильованих нервів. Страшна досада брала його до Заячківського.

— Як я міг приходити ще до тебе після того всього, що ти мені зробив! Купили в спілці село, мали парцелювати — він сідає там. Ну, не продаєш своєї пайки — чорт тебе бери! Він дає третій сніп, унеможливлює нам продаж села взагалі. Хто тепер після того всього схоче купити, коли воно вже й так у хлопських руках. То не штука рятувати

себе і топити инчих! І я все ще на нього маю надію.

Коли Заячківський мовчав, Сапрун спинюється в своїй безумній мандрівці по кімнаті, стає насупроти свого товариша й питається зовсім спокійно й поважно:

— Скажи мені: чи це добре обдуманий підступ супроти нас, чи то початок твого божевілля? Бо на хитрощі, підступ, обману — є суд. А на божевілля — Кульпарків і... куратор. Скажи, що я маю про це все думати, щоб знав, як рятувати себе. Бо коли поставлять куратора, то я з ним зговорюся.

Заячківський одчинив шуфляду свого бюрка й виймив з нього аркушевий папір, записаний од першої до останньої сторінки.

Сапрун узяв з неохотою той папір у руки. Робив вражіння, що не має часу на читання всяких там дурниць. Але як тільки кинув оком на заголовок, розкрив широко очі, перекинув останню сторінку і в ту ж мить добув хустину з кишені та висякався голосно. Вхопив нервово папір та став його читати. Уважно від початку. Посеред читання мусів сісти на крісло. Врешті, не докінчуючи читати, кинув папір на стіл і почав вдивлятися у Заячківського, довго і з неясним питанням в очах.

— Значиться, вже кінець наших взаємин? — поспитав глухо.

— Може бути початок, — промовив спокійно Заячківський. — Тепер на тебе черга.

— Що? — крикнув Сапрун, схоплюючися з крісла. — Я мав би йти на спілку з хлопами? Я мав би звязуватися навіки з цим селом? Чи ти збожеволів? А може ти думаєш, що це тобі так легко піде? Я піду з тобою на процес! Як ти смів вязатися в таку спілку? Сам на свою руку? Нікого не питаючися? І Юрко? Він теж здурів? Ну, він хлоп! Але я думав, що розумний! А він дав тобі піддуритися. І пятьдесят спільників! Яке ви мали право виділювати собі два паї, коли ми ще не розділилися?

— Я приходив до вас в-одно. Поле стояло дармо. А тепер дивися — скільки вже зорано.

Сапрунові стала ясно перед очима ця картина, що побачив її, вїздячи в село. Оце паровий плуг гнав скибу за скибою; за ним здоровий шмат чорної ріллі, свіжо покладаної. На лані десяток людей. Тут і там плугатарі плугами заорюють краї лану. Коли дивився на це, не міг з дива вийти. Подив наповнив його серце до господарського хисту Заячківського. Чогось аж завидки його брали, коли бачив, як справляється його товариш. Почув запах землі, який і його кров розворушив у жилах. Була навіть хвилинка, коли він хотів би бути на місці Заячківського.

А вже найбільше дивувався, звідки в нього

грошей на все те стає, як він встиг добалакатися з людьми. Знав, що косив за третій сніп. Але тепер не те. Оре на новий рік, на невідоме. Тут уже немає того третього снопа. Треба за готівку зговоритися. Хотів перш за все розпитати в приятеля: що і як?... За першим привітом забув про це. Аж ось розкривається глибока таємниця. Той божевільний котиться в пропасть. Ще й з них насміхається. „Поле стояло дармо! Він приходив до них!“ Так, приходив, радився. Пожаліли його. А він тепер насміхається.

Скипів од досади. Мовить:

— Ми тобі казали — роби собі, що хочеш, на цей рік. Виділи собі свою пайку.

— Ми й виділили собі з Юрком свої дві пайки.

— Але хто ж дав тобі право засновувати хліборобську спілку? І сьогодня вже згодитися на третій сніп! Що це? Не вже ж це таки правда?

— Як бачиш!

— Ні! Я йду з цим до суду! Тут нема инчого виходу. Тільки суд.

— Іди.

Сапрун почав знову ходити нервово по кімнаті. Щось балакав до себе. Кидався. Ставав перед Заячківського й не міг промовити слова. Врешті кричить:

— А чому ж ти мене до ґуральні не

взяв до спілки? Чому ти там, де можна добре заробити, пішов сам? Чому ти там не кликав нас, своїх спільників?

— Чи я тобі винен, що ти списав без мене договір із Зільбергерцем? А що ти не зміркував добре, що маєш жадати — не моя річ.

— Ага! Маю тебе! — кричить Сапрун. — Такий то ти кооперативіст? З Жидом ділиться прибутками й то не аби якими! А тут він ідеалістом хоче бути. Ні, не піде так легко. Я все ще заверну. Змовилися з Зільбергерцем, піддурили мене й инчих спільників.

Заячківський блиснув очима. Промовив твердо, холодно:

— Прошу тебе. Я вважаю на свій обовязок хазяїна цього дому. Але ти не переходи прав гостя. Прошу йти до Зільбергерца й добре наперед розвідатися, і тільки тоді робити мені докори. Так. Я пішов на згоду з Зільбергерцем. Але я рятувався цим од катастрофи, спричиненої знову не моєю виною, тільки обставинами. Те, що забрала мені засуха, я хотів одібрати собі в ґуральні. І тому я пішов на згоду. Тим більш, що перший ступінь зробив ти своїм договором із Зільбергерцем.

— Я не додумувався такого підлого підступу.

— Не було ніякого підступу. Даю тобі

слово чесної людини, що Зільбергерц забалакав зо мною про це вперше тоді, коли мав з вами всіми договори.

— Ні! Це так не піде! Це так не піде! Тут ти перечислився! Яка дволичність! Яка облуда!

— Слухай, доктор! Хочеш спокійно подивитися на справу? — питається Заячківський. — Я мусів це зробити! Знаєш? Годі було инакше! Вірь мені. Із щирої душі тобі кажу. Доктор сідай. Прошу тебе. Послухай, що я тобі скажу. Хочу висповідатися перед тобою, як перед братом.

Мовчанка була відповіддю на його слова.

— Зо мною щось таке починилося, — мовить глухо Заячківський. — Я так дуже заблукався. Я сам не знаю, що роблю. Ти думаєш, я не бачив, що роблю погане діло, пускаючи в рух ґуральню на спілку з Зільбергерцем? Чому я це зробив? Чи я знаю? Чи я можу знати — чому?

— Щоб рятувати себе!

— Може й так. Таки так. Твоя правда. Але як тільки я підписав із Зільбергерцем договір, зараз почув такий приплив сорому до душі, що вже не міг знайти собі спокою. Пішов просто до Кабана й перебалакав з ним і з инчими людьми в справі хліборобської спілки. Я хотів направити свій вчинок. Хотів спокутувати його.

— Ти боявся за себе й знову рятував себе! Це ніякий альтруїзм. Це чистий еґоїстичний вчинок.

— Може й так. Може я ще замало зробив... Може я ще далі піду... Я взагалі відчуваю потребу своєї душі прийти до згоди між словами й ділами.

— Пощо ж ти купував село? — питається Сапрун, спиняючися перед ним.

— Пощо я купував село? Питайся мене і ще раз питайся й ще... А я таки тобі відповіди не зможу дати. Не знаю, що мене опутало. Не знаю, як тобі це сказати. Чую це в душі й не можу цього означити. Щось таке прокинулося всесильно в моїй душі, щось атавістичного. Якийсь всемогутній голос предків кинув мене до тієї землі. Засліпив мене, одібрав у мене силу й спроможність здорового тверезого думання! Приглушив у моїм мізку всі мої розумові міркування. Промовив до душі й спалахнув у ній стихійним пожаром! І я згорів у тому пожарі із своїми ідеями, міркуваннями, змаганнями, стремліннями!... Ось, чому я купив село!

— А тепер хочеш до своєї пайки захопити ще наші паї?

— А тепер хочу знайти назад рівновагу в своїй душі. Хочу повернутися знову на те місце, звідки вийшов. Хочу отрясти з себе все те, що таке противне, чуже моїй душі.

Не було відгуку на його слова.

— Товаришу! Я був ідейною людиною! І зненацька побачив у собі грубого матеріяліста. Навіть злочинця. Ти розумієш, що я тобі кажу? Я бачу, що були хвилі в моєму житті, коли я був злочинцем. Що гнався тільки за еґоїстичною наживою. І це мене найбільш прибиває. Я нарешті зрозумів це все й хочу завернутися. Мушу завернутися. Коли маю далі жити, працювати, мушу спокутувати свої провини.

— Ґуральнею! — вкинув грубо Сапрун.

Заячківський облився увесь кровю. Так спалахнуло його лице, що мусів приложити до нього обидві свої долоні. Врешті зложив обидві руки, як до молитви, й почав благати Сапруна:

— Я хотів висповідатися тобі з болів своєї душі. Я хотів висловити тобі те, що мені життя затроює. Чи я знайду добрий шлях — не знаю. Хочу знайти. Шукаю. Не допікай мені ґуральнею. Це нова помилка.

Аж ось жахнувся. Кинувся нервово:

— Зрештою. Пощо я це балакаю? Ти мене не зрозумієш! Шкода було зачинати балачку. Роблю так, як уважаю, що треба робити. Буде добре — добре буде. Не буде — не знаю, що зроблю з собою. На нікчемність більше не піду. А властивий шлях — мушу знайти! Розумієш? Із шляху, на який пішов — не зійду. Приймаєш це до відома?

— А я на твоїм ланцюгу йти не буду.

— Ти можеш робити собі, що хочеш. Це може бути остання наша розмова!

— Дякую тобі за вияснення.

Схопився й вийшов, не прощаючися.

*

Ледви тільки проторохтіла повозка, якою відїхав Сапрун, як Павло казав запрягти собі коні. Він і так припізнився. Його ждуть сьогодня в кооперативі. Мають оглядати хати.

То вже від довшого часу не дають їм пройти дороги. Купуйте й купуйте. Радилися — сюди й туди. Бачуть ясно, що без власного дому годі розмахнутися у всю ширину. З Лисовським круте діло. Народній Дім і винаймили — й ні. Чинш платять, контракт мають, але нема ані одного дня, щоб не приходило до якої колотнечі. То він прийде і счинить бучу, то суддя. У своїй хаті мусять ховатися перед цікавими очима то Лисовського, який заєдно знайде причину до сварки, то перед його прибічниками. Коли вже не хто, то управитель Народньої Спілки підглядає їх і зараз прилітає Лисовський — з новою лайкою.

Заячківському це байдуже. Він навчився вже балакати з Лисовським так, що це його

не зворушує. На всякий спосіб не виходить із рівноваги. Але Дужий — ось, хто його в-одно муляє. Тільки стане на порозі канцелярії кооперативи, вже знає, що там щось було. А ще відколи заповіли загальні збори — не мине один день, щоб Дужий не загрожував йому: „Як не залагодите, доктор, справи з Лисовським, як він не перестане вторкатися до всього, то, бігме, плюну на всю ту кооперативу й не покажуся більше!“ Ну, ну, то легко сказати. Не такий то ти, отче Орест, щоб міг одсунутися від кооперативи. Але все ж таки, пощо дратувати нерви людини.

Від якогось часу Дужий ходить уже сам, шукає, водиться з факторами, скликає мулярів, рахує, рисує пляни. Вже все приготовив. І тільки побачить його, зараз: „Ходіть, доктор! Бачите? Ярема приніс мені новий рахунок. Беріть тільки оливець у руки!“ Сміється з нього: „Дайте собі, отче Орест, спокій з Яремою! То такий циган! Де він вам може подати добрі обчислення!“ Обурюється: „Ходіть, погляньте! Знаєте той дім Йоська? Мури такі, що витримають поверх. Навіть два поверхи можна на них покласти. Не вірите? Я вже кликав усіх мулярів, одного за другим.“

І починає викладати йому плян перебудови, загосподарювання — словом: показує,

що приготовив справу до найменчих подробиць, тепер тільки задаткувати дім і списати договори з майстрами.

Заячківський переконує його, що тепер усі договори ні до чого. Ніхто їх не виконає. Ціни скачуть. Сьогодня згоди — завтра прийдуть і скажуть: годі. І що їм зробиш, коли справді — годі! Намагався відвернути увагу Дужого від рудери й звернути в зовсім инчому напрямку: будови. Не запалювався. Каже, що відкладається ad calendas graecas. Правда, відсунеться. Але як їх ніщо не гонить. Можуть сидіти скілька років у Народньому Домі, а тим часом побудують величаву палату.

„Робіть собі, доктор, що хочете, але рішайтеся раз уже! Нехай я знаю, що той старцун не буде вже дошкулювати мені.“

Умовилися, що сьогодня підуть остаточно побалакати. Там уже десь ждуть на нього, дивуються, чому не їде. А він ледви тільки доїздить до міста.

— Петре, будемо ночувати на возі?

— Де ще та ніч. То ще сонце високо. Може, як будемо вертати, то пан доктор візьмуть коні в руки, а я буду дрімати.

— Та ти й тепер дрімаєш.

— Гріх вам, пане доктор, таке говорити. Сиділи б ви на возі, ая, коли б я задрімав.

— А то хто там іде? Чи не ксьондз.

— Та ж ксьондз.

— Бачиш, як ти їдеш? Не могли діждатися нас і зробили сміх із нас.

— Най пан доктор не гнівають наших коней. Не штука то з своєї голови перекидати на чужу. Хіба я знав, що пан доктор мають їхати? Я був би запряг коні та й пан Сапрун поїхав би раніш.

Тим часом порівнялися з Дужим і маґазинєром кооперативи.

— Бодай вас, доктор, як ви забарилися.

— А ви вже не могли витримати? Сідайте!

Сідали на віз: рушили. Заячківському здавалося, що коні йдуть шпаркіще.

— Вам смішки, доктор, в голові. А там зїхалися властителі. Дихати не дають. Ходіть і ходіть. Кажу: нема ще доктора. Трівожаться: ану ж не приїде. Та й я таки кажу: втікаймо. Ходім зустрічати доктора.

Заячківський пустив свій зір на місто. Він стільки вже надивився на нього, що міг би сказати: знає його наскрізь. Але все якусь новину віднаходив у ньому. Найбільш цікавили його ті руїни. Вже перебалакав з бурмістром про ввесь плян відбудови. Вже сидить довший час інженір і робить поміри. Поки що визначили вже найважніщі площі. Заячківського запросили в комісію відбудови. Побачили, що цікавиться будучиною міста, почали запро-

шувати його на засідання громадської ради. Як гостя. Коли приїхав інженір робити плян відбудови міста, бурмістр запросив Заячківського на постійного члена до комісії відбудови міста.

Зараз на одному з перших засідань Заячківський переконав комісію, що годі забудовувати тільки одну спалену частину; треба виробити плян перебудови всього міста.

Міщане, члени комісії, противилися. То шкода, казали, витрачувати тепер гроші на те, що має колись бути. Боялися, щоб плян не вязав їх свободи. Тоді нагадав собі Заячківський свою розмову з бурмістром. То вже до війни прийшов наказ виготовити плян перебудови міста з огляду на безупинні пожарі. Містечко робило вражіння села. Хати близько одна одної, на передмістях скрізь соломяні стріхи, вузенькі, болотяні вулички, як спалахне пожар, то пів передмістя вигорить. Містечко на сильних вітрах. А як зійдуться вітри з посухою, тоді рятунку нема.

Тепер він покликався на той наказ. Вони, що правда, від нього зачинали свою роботу, але зараз з самого початку за довгими розмовами забули про річ основної ваги. Тепер Заячківський нагадав їм.

Дуже їм це не до вподоби було, але не могли вже так дуже рішуче спротивитися. Поставив на своєму. Приняли як засаду,

що виробляється плян перебудови цілого міста. Досі вже визначено всі головні вулиці й головні площі. На місці, де був давніще базар, порішили заложити міський сад. Це було дуже легко зробити, бо вся частина докола базару вигоріла. Тепер найважніща річ погодитися що до характеру домів довкола парку, того minimum, від якого не вільно відступити. Заячківський і тут перевів свою думку: високі, поверхові камяниці. Це найголовніща частина міста — мусить мати гарний вигляд.

В сусідстві на проваллю, куди зсипували сміття, куди вивозили болото, мали тепер завести базар. Проти того протестували з усієї сили Жиди. Вони були зацікавлені в тому, щоб ніщо не змінялося. Настануть кращі часи, всякий відбудується на своєму місці й що ж! Втратять найцінніщу річ — базар біля хати. А це для купця найважніще. Що йому з того, що матиме крамницю коло парку. А там, де був провал, там ніхто не має хати. Там мешкали нуждарі, злидарі. І їх хати тепер попалені. Але як ті площі підуть угору, коли там буде базар... І які це переміни поведе за собою... Найкращі до війни крамниці не зможуть уже розвинутися. За те набіратимуться сили злидарі. До їх крамничок буде всякому по дорозі.

З того приводу йшли в них найзавзятіщі

суперечки. Змагалися дві течії між самими Євреями. Інтеліґенти промовляли за новим пляном. Переважили міщане. Новий базар мав притикати одним боком до міщанських городів. Являлася їм можливість і собі приступити до торгівлі. Та й ще одно переважило в них. Ярмарки на худобу, які були в цьому проваллі, де ставали теж люди в торгові дні з возами, мали перенести на двірську толоку. Ця толока була віддавна болючою кістю незгоди між двором і міщанами. Була це колись громадська толока. Старий дідич вимантив її від колишнього неписьменного війта міщанина, записав на себе, і доки він жив, не було, здавалось, ніякої зміни. Настав новий дідич — почав заводити нові порядки. Зачалася війна між двором і міщанами. Толока між двома рядами міщанських хат, од діда прадіда пасли тут люди корови, свині, вівці й, що найважніще — гуси. Новий дідич зараз першого року зігнав те все. Люди в крик. Вмішався маґістрат і дідич дозволив на цей рік пасти. На другий рік так само дозволив. Люди пішли на згоду. На третій рік зажадав плати. Люди знову в крик. Запер. Процес. Програли. Коли дозволяв — може заборонити. Рекурси. Програли теж. Процес тривав пять років. Всюди програли. А за той час розївся дідич до тої міри, що тепер, хоч і хотіли платити, він не дозволяв пасти. Війна

змінила дещо. Дідич утік — і толока знову вернулася в користування міщан. Але кожного дня сподівалися, що зачнеться наново боротьба. На щастя, в дідича було забагато клопотів. У нього цілий ключ. Та з того він навіть при державній допомозі не встиг засіяти й десятої частини поля. Тепер він мусів людям кланятися — не люди йому. Не було йому тепер до того, щоб дратувати народ. Але у всякого, що потерпів, відчувалося, що не тепер то в четвер, а він таки покаже роги. Яка це радісна звістка була для людей, коли дізналися, що на цій толоці мала б бути торговиця. А ще як дізналися, що дідич продає її містові — відітхнули лекше. Не знали причини. Й не цікавилися. Додумувалися, що „панам тісно стає.“ Знали тільки одно: коли буде на цій толоці торговиця, то один день у тижні вона покриється худобою, кіньми, а шість днів вільна. Можна буде на старий лад вихісновувати її.

Такими шляхами йшов Заячківський до своїх плянів. Коли рішили вже, що базар переносять на торговицю, і торговицю на толоку, він кинув оком на одну площу. Був коло базару невеличкий будинок, але доволі довгий. Та не в ньому річ. До цього будинку притикав склад дров, дощок і всякого инчого деревного будівляного матеріялу. Колись було це дуже оживлене місце. Тепер,

коли не стало матеріялу, коли погорів будинок і війська поростягали паркани, вся та площа світила пусткою. Навинувся Заячківському господарь.

Чи думає відбудовуватися?

Куди там! Тут треба б вложити стільки грошей, що ніяк не оплатиться. У нього є ще й так другий склад за містом.

Заячківський одразу зрозумів усе. Цей склад мав для нього вартість, як довго тут була торговиця і як довго заїздили сюди вози. Тепер він побачив, що торговиця переноситься на толоку, а там був другий його склад. Тепер він уже туди звернув свої очі.

Кидає від нехочу: Продайте.

Купіть.

Він сміється. Нащо йому такої площі?

Нащо? Купець посміхається. Ніби він не знає пана доктора? Як би так хто инчий з ним балакав — ну, може б справді не розумів ваги. Але пан доктор?... Нехай купує, доки продають...

А що треба б дати?

Ну, до війта не підуть.

Все ж таки?

Сорок...

І двадцять багато...

Пан доктор любить жартувати.

Розійшлися ні сяк, ні так.

Тепер Заячківський втопив свої очі в цю

площу. Не хотів говорити на возі. Спинив коні. Злізли.

— Ходіть, отче Дужий, щось вам покажу. Отче Орест. Дивіться на той будинок, що ви хочете торгувати.

— Ну, бачу.

— Що вам у ньому подобається?

— Будинок. Як усі. Є дві крамниці. Є заїзд, подвірря. В подвіррі офіцина. Позад площі стоїть якась гаргара, можна перебудувати на маґазин.

— Скільки фронтів?

— Один. А нащо нам більше? А тепер скільки маємо?

— То пощо нам зміняти льокаль? Маємо тепер безперечно кращий будинок.

— Правда. Але не свій. А я кажу вам, як не будемо мати свого будинку, я не буду тут довше працювати. Чуєте чи ні, доктор. Це моє останнє слово. Я бігме не можу більш терпіти того всього.

— Хіба ж ми зараз переберемося туди?

— Нехай за рік, навіть за два. Але нехай я можу сказати: заберемося від вас! Погодіть! Заберемося!

— Отче Орест. Подивіться туди. Бачите цю площу, де був склад дров?

— Бачу.

— Ви знаєте, що з цього боку, де був будинок, буде парк, а з того базар?

— Знаю. І що ж?

— А з обох подовжних боків — вулиці, що йтимуть на базар?

— Ну, і що?

— А як би так вгатити на всі чотирі боки триповерхову камяницю? Свої крамниці, маґазини, канцелярії, каса, Сельський господарь, склад збіжжя, муки, господарського знарядця, нафти...

— Ви впилися доктор?

— Ні. Я був недавно у Львові і бачив одну таку нову камяницю. І вона мені спати не дає. Ніколи не сходить мені з голови. Я сказав собі: ми мусимо мати таку камяницю в себе. Тоді я думав скромніще — для кооперативи, тепер розширюю свої пляни — для Союзу кооператив.

— Доктор, доктор! Що вам мушки літають по голові!...

— Жарт набік, отче Орест. Пощо нам забиватися в якусь рудеру, коли ми можемо дивитися в будучину. Ми будемо перші, що вибудуємо свою камяницю на базарі. Розуміється, тільки четвертину всього будинку. Другу частину можемо зараз будувати за рахунок державної субвенції на маґазин збіжжя.

— Або я знаю?... — розвів руками Дужий. — А ви? — звертається до маґазинера.

— Я думаю, що доктор добре каже. Але я боюся.

— Чому ж я не боюся? — питається Заячківський.

— Бо в вас нечистий сидить! — засміявся Дужий.

— Дарма, що з попом працюю?...

— Ой, на вас не попа. На вас, бог знає, кого треба б.

— Отче, жарт набік! Що вам більше промовляє до душі?

— Те, що лекше зробити.

— То їдьте собі сами й купуйте.

— Ну, вже вас вкусило?

— Я вас не розумію.

— Але ми й вас не розуміємо.

— Знаєте, панове, що вам скажу? Я вже сторгував камінь у нашому селі. Ще люди не знають нащо. За безцін. Головна річ доставити його.

— Кооперативою камінь на будову кооперативи! — посміхнувся Дужий. — У вас тепер на все лік — кооператива.

Сміялися з нього й поклепували його по рамени.

— Так, так, доктор, кооперативою! — сміється маґазинєр.

— А я вам кажу, панове, не смійтеся! Кооперативою, то кооперативою! Як кожна сельська крамниця дасть через тиждень щодня одну підводу...

— Ви поважно? — здивувалися.

— А що ж? На вітер?

— Ви дивак, доктор.

— Добре, що не божевільний. Бо й те ви вмієте сказати.

Сиділи вже на візку і вїздили в місто.

— Ну, що ж?

— Або я знаю...

— Треба ж мати якусь думку.

— Та ваша найліпша. Але лячна.

— Рішайтеся, панове.

— Тут нема що рішатися. Це впаде на вашу голову.

— Але на вашу касу, отче Орест.

— Каса витримає.

— То й голова витримає.

На роздоріжжі обидва члени дирекції злізли з візка й пішли торгувати дім у місті. А Заячківський поїхав бічними вуличками на толоку купувати й задаткувати площу.

Зараз од хати завернув на польову доріжку поза село. Доки їхав попри село, тримав сильно поводи коня в руках. Хоч як рвався його „козак“, він не давав йому волі. Їхав помалу. Роздивлявся на всі боки. Їхав заораними ланами. Але, на диво, не вони його цікавили. Не по них блукалися його думки. Він почував себе сьогодня дуже добре — ніщо його не трівожило, ніщо думки його не каламутило.

Встав зараня. Ще тільки сонце викотилося зпоза горбів. І такою безжурністю повіяло на нього, що зараз після сніданку осідлав собі коня й виїхав на поле. Купався в соняшньому світлі. У веселому промінні. Розсяяний, розспіваний. Природа всміхалася до нього, а з нею всміхалося й життя. Роскішне, гарне.

Минав село. Тепер уже не стало в нього сили спинювати поводи свого улюбленця. Козак почув волю й в одну мить почвалав, скільки сили. Тепер уже й кінь і їздець плили в повітрі. Кінь землі не чув під собою в своїх бистрих, шалених скоках, їздець плигав у повітрі, майже не доторкаючися

сідла. Понеслися полями в шаленому, безтямному розгоні. Заячківський здався на волю свого коня. Вірив йому. Знав, що хоч би й сполохало його що, то в цій шаленій їзді він не відчує на його хребті, хоч би й якого скоку в бік. Ніщо йому не загрожувало. Не треба йому було ні вважати на себе, ні здержувати коня. Це степовик. Привичний до простору, до волі. А ще й тепер, коли заискрилися його ніздрі, коли заграла в ньому степова кров, уже й не спиниш його. Тепер уже й не було б це легке завдання.

Заячківський чує, як починає захоплювати йому віддих, як вколисує його роскішно бистра течія повітря. Од тої дикої їзди почуває спершу приплив життєвої енергії, далі захоплює його якась млявість, втома, врешті настає дивна рівновага. Він не дізнає вже ніяких почувань. Хвилями очі заплющує. Поводи вихоплюються йому з рук. Він держить їх іще в своїх пальцях, але вже не є їх владником. Несвідомо встромляє свої пальці в буйну гриву коня, певний, що так уже не загрожує йому ніяка небезпека. Бачить, як із ніздрів його любого коника бухає туманом пара, чує, як сопуть його легкі. Помалу починає заспокоюватися. Звертає увагу на те, що його козак уже звільняє бігу. Вони доїхали до Дністрового горба. Тепер уже, коли стягнув поводи, і кінь і

людина отямлюються від того дикого шалу, який їх був захопив. У коня проявляється це безупинним порсканням усією силою грудей і ніздрів, у Заячківського — поклепуванням коника по карку, та пестощами, що спливають йому з уст до коня.

Коли так їхали хвилину майже кроком і Заячківський видихав усю ту силу руху повітря, що набилася йому в груди, в легкі, — виймає папіроску й починає курити. Вся увага пестотливих його слів звернена до коника. Бо й справді: чи ж міг зазнати сьогодня більш роскішних почувань? Яка сила могла дати йому нагоду відчути так сильно, так близько всі радощі життя, як оцей кінь підчас цієї хвилевої — (це ж була для нього коротка хвилинка) — шаленої їзди.

— Яке гарне життя! — сплило йому несвідомо з уст.

Повторяв собі ці слова скілька разів, не думаючи про них. Була це признака насолоди гарними почуваннями. А коли в-останнє повторив їх, почав призадумуватися над їх значінням.

Чим воно таке гарне? Що дає йому красу? Чи та їзда? Чи цей божевільний льот його степового коня?... Чи те осіннє сонце, що таким ясним сяйвом розсвітлило сьогодня землю? Чи душа його така розспівана сьогодня, така безжурна, щаслива, свобідна?...

Чому так мало людей почуває себе щасливими в житті? Чому так мало радощів на землі серед людей?... Чому на кожному ступіні почуєш жалі, нарікання, злість, злобу, їдь, а так мало маєш нагоди почути оклики радощів, дивитися на веселі, щасливі лиця?

І в одну мить нагадалося йому, який це день для нього. Сьогодня сполудня він має збори кооперативи. Жде його на них або великий успіх, або найбільша невдача. На саму згадку про це дрож пролетіла блискавицею крізь його тіло. Але великою силою волі він одсунув од себе думки про ці збори й про всю непевність, яка могла затруїти йому життя. Ще хвилинку бентежила його та згадка, ще уривані шматки думок шибали по мізку — розпливалися в небуття. Він одірвався від них. Почав розмовляти з своїм конем. Бачив, як той його приятель дивиться зіркатим своїм оком на нього, як розуміє його. Захопився новими лагідними думками, що плили до нього від соняшної насолоди теплом, од запахів землі.

Несподівано для нього сплили із його уст нові слова, почування його душі:

— Так. Треба вміти жити! Треба вміти знайти життєву розкіш в одній хвилинці життя. Треба задовольнити своє серце чаром однієї хвилинки, коли вона пролетить тобі над головою свобідна, чарівна.

Посміхнувся до себе.

А як та хвилинка надлетить тоді, коли вся душа стрівожена? Коли вона прибита, принижена? Коли людина не в силі не то відчувати красу, спокій, чар життя, коли вона навіть обхопити того всього не зможе душею, коли навіть не добачить тієї краси життя?...

В тому й лежить уся сила контрасту, що людина мусить падати, побиватися, страждати, щоб після того невеличка дрібничка могла звеселити її, піднести на духові, зрівноважити... Бо хто не страждає — для того нема радощів перемоги. Хто не падає — той не злітає на вершини. Плазун не падає. Але плазун не має й бистрих поривів орла! З другого боку вражливість на страждання й радощі — це прикмета живої людини. Змагання, а з ними падання й перемога — раз це, раз те, на переміну — це признака діяльної людини. Енерґійної, гнучкої, елястичної. Не тої гнучкости лози, що погинається, куди вітер повіє. Але тої гнучкости могутнього дуба, що з вітром грається, із бурею змагається, перед полонинським вихорем погнеться, щоб іще вище, іще гордіще підняти голову, як пролетить цей ураган. І тільки лявіна, або розвал скель верх нього, що сунуть теж лявіною в провалля й усе змітають на льоту, ось хто вбиває його навіки. Ось хто може

забрати йому всі роскоші соняшного проміння, всі пестощі полонинських леготів.

В житті не роїться од катастроф. Здорова людина може пропасти від них, але це тільки припадок. За те в житті змагаються з собою соняшні й бурхливі дні. Радощі й смутки переплітаються. Успіхи й невдачі. Соняшні леготи — й бурхливі вихорі. Найвище завдання людини не дати себе звести на бездоріжжя непомірними радощами, й не падати духом од бездонного горя. Але й те ще не менш важне й цінне, щоб уміти випити чашу горя до дна, і смутком, журбою та стражданням відроджуватися. І вміти любуватися насолодою й чаром роскоші, не пройти повз них холодною скелею, знайти у роскошах життя силу й міць переносити спокійно гіркі страждання... Найбільш нещасні люди, що йдуть холодні крізь життя. Що на їх лицях ні усміхи щастя не граються, що їх душі не зачепить смуток недолі. Що в їх душі немає бурі вагань, змагань, колихання хвиль життя, до морських хвиль подібних, гри соняшних і хмарних настроїв. Для них життя — пустка. Вони не ждуть од нього нічого. Бо що б воно й не принесло їм, ніщо їх не зворушить, ні в чому вони не доглянуться того найбільш бажаного щастя людини: радощів життя. Чар радощів життя такий од них далекий, як і одчай розпуки.

Вони попадають у рівновагу смутку. Над ними нависає прокляття мелянхолії.

— Чар життя!... Оце моє гасло! — промовив із захватом до себе. Неначе б викладав кому свій погляд на життя. — Чар життя! Бурхливого й погідного, захмареного й соняшного, розколисаного: від болю, страждань і одчаю розпуки до пориву роскошів, крику радощів! Всю чарку життя випити: чарку щастя й горя! Тоді ти повним життям заживеш! Тоді ти знатимеш, що жив! Evviva la vita! Нехай живе життя! Нехай живе смуток, нехай живуть радощі! Нехай живуть роскоші, нехай живе одчай! Нехай живуть хвилі життя!

Вїхав у ліс. Тінисті верхи дерев, що понависали своїми кріслатими верхівями з обох боків на лісову доріжку, заслонили від нього веселе проміння сонця. Почув свіжий холод. Почув це й його кінь. Він не то стрепенувся, не то випростував хребет, підніс весело голову. Його ноги купалися до колін у буйних травах, з яких іще не облетіла ранішня роса. Плив — наче в водах трав. Чи холод лісу, чи краплі роси трав змінили його настрій. Храпи в нього розширюватись стали, а з них добувався свавільний голос. На ходу повертає голову до землі й вириває жмуток трави. Не їсть її — розсипає. І далі рве. А одним оком своїм зіркатим

в-одно на свого товариша споглядає. Жде на догану. Надармо! Хто б то псував йому ті його радощі, що їх має від захоплювання жмутків лісових трав — запашних. Нехай...

Доріжка вела вниз, до ріки. Рідшають дерева, зачинаються кущі ліщини, ожини, на них спілі ягоди. Заячківський спиняє коня. Зіскакує з нього, веде його за собою, а сам зриває повними жменями ожину. Повну, соковиту, що так і розпливається в устах. Уже й пальці й долоня стали в нього червоні від спілих ягід. Чим більш їх зриває, тим більш жадний стає на них.

Зустрічає двох хлопчиків. Повні кошелики ожини несуть. Купує ягоди з кошеликами. Каже принести до себе, до двору. Прощається. Доходить до ріки.

Купається знов у сонці, яке грається своїми промінням з водами ріки, до грані розпікає прибережні піски. Сам не счуває ться, коли скидає черевики. Ноги горять у пісках. Якась сила веде його до води. За хвилинку його кінь пасеться в прибережніх квітистих травах, він охолоджує своє тіло в хрустальних водах Дністра. Мілко стало. Доходить трохи не до середини ріки вбрід. До головної течії. Почуває велику роскіш купелі.

Тиша, якої тут ніщо не бентежить, наводить на нього дивний настрій. Якийсь

жах його обхоплює. Він сам, сам посеред ріки. По обох боках ліси, ліси й ні живої душі. Крізь голову мигає йому думка: а як би так корч вхопив його за серце?... Ніхто не чув би, ніхто б не прийшов йому на рятунок! Ніхто б і не знав, що з ним сталося! І мимохіть поступається скілька ступінів до берега. Та ось захоплює його нова думка: як то виглядатиме цей беріг, коли тут буде дністрова пристань? Як тут роїтиметься від людей, від човнів, скільки тут буде гамору, крику! Де не щезнуть ці спокійні, задумливі ліси? А на їх місці які то не повстануть хати? Скільки життя тут не буде?...

Побачив ясно ту живу, рухливу картину майбутнього життя в пристані. І чогось видалося йому, що це — не сьогодня — то завтра те все станеться. Що він уже може й не побачить цього місця таким, як бачить його тепер. І дивний жаль здавив його серце. Жалко йому стало тої чарівної краси дністрових берегів, тої тиші, спокою, тої таємничої поезії, зачарованої в цій затиші природою від віку.

Нове життя! Рухливе, бурхливе, пристрасне! Так званий — добробут. А з ним щезне таємнича повага, величній настрій спокою, тиші, пропаде вся поезія ріки й нив і лісів. Прожене звідци цей чар поезії — гамірливий крик купця!

Хотів розвіяти свої думи в хвилях води. Кинувся в плав. Довів плаванням своє тіло до втоми. А може оживив його, освіжив. Не знав. Свіжість і втома межують із собою. Годі їх збагнути, яке з цих почувань захоплює коли тіло й душу людини. Хоч утомлений тілом, вийшов відсвіжений духом із купілі.

Вже одягався, а ще не прогомоніла в його мізку остання картина: гамірливий крик купця! Він мовить:

— А ти ж, чоловіче, йдеш усією силою пари до того!

Сміявся з себе:

— Поступ! Поступ! Добробут!

Заслухувався раз по раз в тишу берегів і вод ріки. В шуми прибережніх лісів.

А з його уст злітають слова:

— Поезії тиші, спокою шукатимем у лісових глушинах наших Карпат. Тут оживе поезія гамору, руху, поезія бурхливого, енергійного життя!

*

Збори кооперативи були в великій залі Народнього Дому. Ще годину до зборів заля почала виповнюватися членами. Біля дверей сиділи два члени кооперативи й переглядали уділові книжки та вписували учасників зборів.

Заячківський стояв із Дужим і обмірковували ще-дещо. Заячківський тремтів на всьому тілі. Почував раз, що вяне із спеки, а то знов кидало його в дрож. Роздивлявся по залі. Очі майже всіх учасників звертались на нього. Були це люди з ріжних сел, зацікавлені кооперативою, прихильно до нього настроєні.

Та не вони його цікавили. На подвіррі стояли два гурти — один менчий, один більший. Знав цих людей. Селяне з Ярів. У менчому гурткові проводив Королевич; в-одно щось селянам розповідав, та вимахував руками. В другому стояли мовчки мешканці горішнього кута, гуртувалися коло Сушкевича.

Ці два гуртки доволі його бентежили. Від скількох днів чує, що розлітається кооператива в горішних Ярах. Ще не був у нього ніхто з цією заявою, але Дужий уже перечув, що ярівські люди хочуть підняти бучу на зборах кооперативи за те, що не можуть дістати до своєї крамниці приділових товарів. Він обговорював це з Заячківським не раз. Знали, що це дуже неприємне для дальшого розвитку інституції, але в крайньому разі мусіли б були заслонюватися инчими селами й вказувати на Яри, як на відстрашаючий приклад наслідків роздору громади. Зрештою ані через думку не могло перейти

їм, щоб могла вийти з того яка халепа для кооперативи.

Стрівожило їх трохи це, що майже всі ярівські члени прийшли на збори. Це не було неорґанізовано. Значиться, є аґітація й буде якийсь плян. Не могли тільки знати, що їм загрожує.

— А як вони всі схочуть переголосувати нас? — журиться стрівожений Дужий.

— А хто їх там знає, чого вони хочуть, — мовить Заячківський.

Та ось приходить директор місцевої школи і починає таємничим голосом:

— Чули вже панове?

— Що такого? — питається Дужий.

— Біда буде! Велика біда, отче! — подає їм до відома таємничо Сміливий.

— Що ви, пане директор, не маєте роботи та денервуєте людей, — говорить до нього прикро в голос Заячківський.

Вираз трівоги не щезає з лиця Сміливого. Мовить уперто:

— Але ж пане доктор! Це не жарти. Ярівські прийшли розбити кооперативу. Це зовсім певно знаю.

— Хто вам казав? Хто вам казав, директор? — питається Дужий.

— Я балакав тепер з ними. Йду просто від них.

— Ет, дурниці.

— Що ви кажете, дурниці? Дивіться, там більш двісті людей! А Сушкевич навіть говорити зо мною не хотів. Ви справді дивні люди. Горить вам під ногами, а ви сміетеся.

Заячківський обурився:

— Ви все мусите робити паніку.

— А я вам кажу, пане доктор, подумайте добре, чи не відложити б зборів кооперативи?

— Смішне! Ніби то з дітьми справа? Ніби вони не прийдуть на другі збори?

— Буде незабаром празник у Ярах. А ви в той день скличте збори! — радить директор і хіхочеться сухим сміхом.

— Може й є такі, що так би зробили. Я піду просто, пробоєм! — заявив Заячківський.

— Щоб тільки не каялися. Вважайте, пане доктор! Що мені? Моя хата з краю. Але кооперативи мені шкода!

З цими словами відійшов і в ту ж мить вітався з доктором Лисовським.

Заячківський бачив крізь вікно, як увійшов на подвірря Народнього Дому Лисовський. Підходить до Сушкевича, вітається з ним, розкланюється инчим дуже низенько. Побалакали щось весело з Сушкевичом. Посол похитав, притакуючи, головою, Сушкевич посміхнувся. Розстання. Тепер Лисовський спинився біля Королевича. Дуже гаряче балакали. Вимахували обидва руками. Лисовський показав на Долинюка. Дуже рішуче

почав йому притакувати. Врешті неначе б заохочував, немов би то підбадьорював і почав наближатися до залі. Ще його раз спинили.

Заячківський дивиться на нього й хотів би читати в погляді його очей, в його рухах. Його трівожить найбільш те, що буде з купном площі: чи погодяться? Страх, як не може пережалувати, що не підготовив собі ґрунту. Чому було не сказати Лисовському? Був би знав, що вступляться йому з Народнього Дому, що йому не заваджатимуть довше. Був би помагав...

Чи справді?... А що, як би хотів був помститися? Аж тепер зрозумів би, що кооператива не думає пропадати. Не міг би підняти на зборах бучу? Ой, чому ні! Ще й яку. В такому вогні все можна б. Ні. Таки краще, що ніхто нічого не знає.

Його самого трівожить та сума грошей, що їх кинув за площу. От, що то: прийде хвиля — заробиш, минеться, прийде друга — мусиш втратити. Таке й його. Коли жадали сорок, було торгувати. Ні. Ждав. Приходить вдруге: Пятьдесят. Сміється в очі. Ого! Тепер йому вже викладають. Читають в його душі. Базар... Дві вулиці... Парк... Йому того не треба. Це на кооперативу. Вона й так шукає хати. Це ж ясно, для кого він купує.

Кооперативі треба хати, але не площі!

Що хата? Що хата? Що для кооперативи хата? Їм треба великої площі. Вони вже так розрослися, що їм камяниці треба.

Звідки, мара, знає? — думає Заячківський.

Чує: його вже й так будуть бити Жиди, коли б продав таке гарне місце кооперативі. Нехай бодай знає, за що продав. Нехай бодай має гроші.

Не міг не погодитися в душі з словами власника цієї площі. Але не показував йому того. Хотів повести справу спокійно. Питається від нехочу:

Ну?...

Пятьдесят.

Тридцять?...

Ні. Не буде.

Торг в торг. За сорок купив. Дав двадцять тисяч задатку.

За голову бралися й Дужий і инчі. Хотіли відбірати задаток. Лишили, щоб передумати через ніч. І їм не щастило. За хату хотіли в них давніще вісімдесят тисяч — сьогодня вже сто. Що це?

Все йде вгору. Хати теж.

Другої днини, як почули, що вже за сто не куплять, нічого не казали. Але тепер уже сам власник площі хотів відпекатися задатку. Ніщо з того не вийшло. Заячків-

ський стояв твердо при купні. Заплатив усю ціну купна.

А тепер має прийти з цим на збори. Ніхто не знав про купно. Рішили, що й знати не сміє. Хотіли, щоб управа дістала від зборів дозвіл купити хату або площу. Навіть згадувати про це купно не хотіли. І добре, що так постановили. Ото, як будуть бурхливі збори! Почули б вони! То ще й так, хто знає, як буде.

Оце трівожило найбільш Заячківського.

А тут іще й Лисовський не дармує.

Він як раз входив на залю, запрошуючи за собою рукою гурток ярівських селян.

Тут, на залі, розкланявся людям, подав ще раз руку Сміливому й підійшов до Заячківського.

— Гарячий буде день, доктор? Що? — питається з посміхом.

— Так душно, що вже тепер нема чим дихати, — мовить Заячківський, немов не розуміє його натяку.

— Хе, хе, хе! — регочеться дуже придавленим горляним сміхом Лисовський. А за ним повторяє подібним голосом директор:

— Хі, хі, хі!...

— Здалась би на такий день купіль! Правда паночте? — звертається вже тепер до Дужого Лисовський.

А директор таємничо до Лисовського:

— Хто знає, пане посол, може й буде? Хі, хі, хі!

— Я, як раз, думаю над тим, як би тут зробити парню з холодним тушом! — мовить в голос Заячківський.

— Де? — стрівожився Лисовський. — Де хочете робити парню, доктор?

— Де? Тут у Народньому Домі.

— Хі, хі, хі! — хіхочеться директор. — Вже заздалегідь хотіли б мати холодний туш? Може придатися.

— Може б і придався де-коли.

— У вас це не купити, доктор! — мовить Лисовський. — Така безоглядна людина, як ви, на все спосібна! Ані важтеся думати про це, доктор, щоб ви мали мені руйнувати Народній Дім! Ви вже не вперше робите мені про це натяки! Одного дня прийду, а тут уже парня! Ви можете на все важитися. Від вас можна всього ждати!

— А ще як пан посол підуть на руку, — посміхається Заячківський.

— Я? Борони мене, боже! Я ніколи не дам вам на це своєї згоди! Ані важтеся!

— Ей, як поторгуємося? — мовить жартом доктор Заячківський. Він встиг уже бодай трохи запанувати над своїми нервами. Бачив, що Лисовський про купно не знає.

— Ніколи цього не буде!

— А як купимо Народній Дім? — промовив цинічно Заячківський.

— Не вкусите! Доктор, не вкусите!

— Хі-хі-хі-хі-хі! — почулося крізь горло директора.

Заячківський зміркував із цієї розмови, що Лисовський нічого не знає про купно площі. Це його трохи заспокоїло. Зачав збори.

Зазначив, що збори правосильні. Повідомлено про них усіх членів. Стверджено достаточне число членів.

— Прошу о голос! — почулося із залі.

— Прошу, пан Королевич має голос.

— Я ставлю внесок на вибір предсідника. Вношу, щоб проводив зборам пан посол Лисовський.

Заячківський збентежився. Того не ждав. Із зморщеного сильно чола видно, що хоче обхопити в одну мить усі наслідки цього вчинку. Звертається до Дужого. Бере від нього книжечку. Переглядає її. Мовить:

— Не можу, на жаль, піддати вашого внеску під голосування, бо він є проти постанов статуту. То вже на найближчих зборах, пане Королевич. На основі нового статуту, який приймемо сьогодня. А сьогодня обовязує нас параґраф тридцять перший теперішнього статуту, який каже: „Проводить зборам голова дирекції.“ На жаль

до сьогодня я є головою дирекції й тому повинен проводити. Може ще хто бажає собі голосу в цій справі?

При перших словах Заячківського Лисовський кинувся в кріслі. Простяг руку до Дужого по статут і почав його листувати. Коли Королевич вдруге зголосився до слова, Лисовський заохочував його головою.

— Я не знаю статуту, — мовить Королевич. — Але я знаю, що збори є вище статуту. Збори можуть собі постановити, що хочуть.

— Хіба після дискусії над зміною статуту, пане Королевич. Я розумію ваш внесок так, що ви хочете перемінити дневний порядок і перш за все дискутувати над статутом. Хто є за тим, щоб перевести дискусію над зміною статуту, схоче піднести руку! — звертається Заячківський до зборів.

Піднеслося скілька рук. І рівночасно почувся голос в инчому кутку залі:

— Прошу мені дати слово!

— Пан Сушкевич має слово.

— Я є проти того, щоб ми зміняли порядок зборів! Ще не знаємо, хто з нас буде дискутувати над статутом. Я за тим, щоб відкинути той внесок на зміну порядку зборів.

Заячківський дуже уважливо прислухувався й до слів Сушкевича й до тону його голосу. Те, що Сушкевич був проти внеску Королевича, давало йому надію, що він за

задержанням постанов статуту. Але його непевність що до того, хто ще буде дискутувати над статутом, показала Заячківському виступ Сушкевича в новому світлі.

Відітхнув глибоко, неначе б хотів захопити у груди свіжого повітря й мовить:

— Є другий внесок, щоб придержуватися постанов статуту й задержати дневний порядок після програми.

— Прошу о слово! — роздався голос Лисовського. — Я вношу, щоб розділити обі ці справи.

— Добре, пане посол! — посміхається Заячківський. Він зрозумів в-одну мить думку Лисовського. — Хто є за тим, щоб задержати дневний порядок, як це було оголошено в програмі?

Підноситься рука Сушкевича й ще де-кілька в ріжних місцях залі. Але ось як побачили горішно-ярівські члени руку Сушкевича, почали підносити й собі руки — один за одним. За ними й инчі. Цілий ліс рук. Подавляюча більшість.

— Ухвалено, — мовить Заячківський. — А хто є за тим, щоб придержуватися постанов статуту: значить, щоб проводив на зборах голова, як це предбачує статут?

— Я проти того! — кричить Королевич. — Я хочу, щоб проводив пан посол Лисовський.

— Те, що ви хочете, пане Королевич, ми

знаємо, бо це ваш внесок. А чого хочуть збори — побачимо! — мовить Заячківський, який почув у собі силу після висліду першого голосування. — Хто за внеском пана Королевича, нехай піднесе руку!

Неначе на команду піднеслося кільканадцять рук членів з долішних Ярів. Заячківський впялив свій зір у Сушкевича. Орлиний зір. Сушкевич видержав його й руки не підносив. Поза долішньо-ярівськими ніхто не підніс руки.

— Внесок упав. Приступаємо до дневного порядку! — промовив твердо Заячківський У звуці його голосу почувалася перемога.

В ту ж мить Лисовський підійшов до Королевича й почали перешіптуватися. До них простягнув свою довгу шию Долинюк.

Дужий шепнув до Заячківського:

— Бодай вас чорти взяли, доктор.

— А так! — відповів йому коротко Заячківський.

Почалися реферати. Довгі-предовгі. Історія кооперативи. Звіт з діяльности. Касовий звіт. Звіт ревізійної комісії.

Підходив до столу в-одно що раз то инчий функціонар кооперативи й реферував свою справу так, щоб слухачі могли дістати докладну картину того, що діялося в цьому році.

Видно було, що слухають цих звітів дуже

уважливо. Ніхто не ворухнувся, не то, щоб хто мав вийти із залі. Скількох членів записувало собі дещо. Між инчими й Лисовський.

Коли скінчилися всі звіти, Лисовський попрохав дозволу промовляти. Почав інтерпелювати в справі числа членів, в справі уділів, висоти адміністраційних видатків. Найбільш лякали його великі тисячі, що їх забрали підводи.

Заячківський давав на все відповідь і пояснення з книг. Врешті що до останнього запиту сказав:

— Залізниці довгий час не було. Сіль і нафту доставляли ми підводами.

— Але ж це велитенські суми! — об-стоює Лисовський.

— Панове члени! — звертається Заячківський до залі. — Скільки вас тут є, що возили сіль та нафту?

— Є нас багато! — чує байдужу відповідь.

— Чому ви, питається пан посол, не брали дешевше за доставу соли й нафти?

Як не счиниться на залі крик! Більш як два десятки уст кричать рівночасно. А всі менче-більше одно говорять: вози, коні, обрік, одіж нищиться... Заячківський мусів аж прохати, щоб заспокоїлися.

— Доктор, це нельояльно! — чується з крісла Лисовського. — Це дуже нельояльно...

— Пане посол, — відповідь на питання! —

мовить ляконічно Заячківський. — Хотіли — маєте!

— Я того не ждав од вас! — заявляє Лисовський і похнюплює вниз голову. — Дивний спосіб! — воркнув.

Та ось гамір, що счинили підводчики, був гаслом до нового вибуху. Почав говорити Королевич. Каже:

Така господарка веде кооперативу на пропаще! Давніще ніхто не платив такої ціни. То треба подивитися, як і тепер Жиди платять. Котрий Жид платить такі тисячі?

Йому перебивають. Чому не їздять ярівські дешевше?

— Ярівські, — каже далі Королевич, — взагалі їздити не будуть. І взагалі з кооперативи товарів брати не будуть. То чистий рабунок, що з ними виробляє кооператива! В-одно дає замало нафти. Народня Спілка ніколи так не шахрувала. Це виходить на рабунок!

Заячківський перебиває слова промовця й просить його, щоб числився із словами. Рівночасно просить секретаря, щоб записав і відчитав образливі слова, які впали проти кооперативи з уст пана Королевича. Це й зроблено.

— Не треба нам такої кооперативи! — кричить подратований Королевич. — Ліпше з Жидами вести справу, ніж з такою кооперативою.

— Не треба гірших жи ів, як ви обидва з Долинюком! — вкинув Сушкевич. — Нафту поділять поміж своїх родичів, а наш кут світить скипками. Ганьба таким громадським заступникам!

— А я! Може передати розділ вашій крамниці?

— Ви мусите передати нашій крамниці бодай той приділ, що для нашого кута! — обстоює далі Сушкевич.

Тепер счиняється новий галас. Стають проти себе мешканці двох кутів Ярів. Одні стають в оборону справедливости громадського уряду, одні лають і війта й Королевича й усіх тих, що ходили до староства з жалями на кооперативу. В одну мить самохіть виростає в горішньо-ярівських членів велика прихильність до кооперативи. Цей та той вказує, як то Сушкевич справедливо перевів розділ товарів між усіх мешканців Ярів, коли приділено товари до кооперативи.

Заячківський слухає того всього й дивиться в-одно на Сушкевича. Бачить, як він похнюпив голову й задумався. Після довгої хвилини такого розгардіяшу підходить до Заячківського Лисовський:

— Пане доктор! Чому не спинюєте цього вибуху пристрастей?

— А чого ж, пане посол?... Нехай ви-

балакаються! Нехай висловлять одні одним всі свої жалі — що в кого накипіло.

— Шкода часу.

— Збори кооперативи раз на рік.

Заячківський був дуже радий з такого обороту справи. Тепер уже не могло бути й розмови про те, щоб горішньо-ярівські хотіли розбивати кооперативу. Загналися вже задалеко. Він тільки в-одно дивиться на Сушкевича. Знає, що коли йшла між ними балачка про розбиття кооперативи, не могло це діятися без ближчої співучасти Сушкевича. Як же ж він тепер зміг би повернути в свій бік пристрасти, розбурхані в инчому напрямку?

Читає ту внутрішню боротьбу, яка переводиться в Сушкевичевій душі, на його лиці. З того, що він мовчить, додумується, що ввесь цей вибух був без його участи й може проти його волі. В противному разі він вів би в усьому провід.

А Сушкевич справді збентежився й присоромився. Побачив, що сталося це, чого він найбільш сьогодня побоювався. Почув відгук своїх власних слів, своїх заохот, щоб вписувалися до кооперативи. Він передбачував перед сьогодняшніми зборами труднощі звороту проти кооперативи. Ні з ким так дуже гостро про це не говорив. Робив хіба натяки. Хотів покористуватися відпо-

відним моментом і вдарити з такою силою, щоб його товариші не мали змоги надумуватися, тільки щоб пішли інстинктово за ним. Аж ось Королевич і ввесь долішній кут попсував йому справу. Тепер уже й він, коли не хоче тратити свого значіння в селі, не може поставити себе на одну дошку з Долинюком і Королевичом.

Почував несмак на душі. Не любив, коли випадки дня йшли поуз нього або й проти нього й він не смів на них реаґувати. Він мав силу слова, вмів арґументувати, зміг би покласти противника на коліна. Але до того треба б йому мати за собою тих, що з ними працював у селі. А вони поставили йому самочинно ось який вибір: або з своєю громадою проти Долинюка, або так, як він це задумав, проти Заячківського, але зате з Долинюком, при повному розбитті своєї громади.

І знав уже, як мусить зробити. І зважитися не міг. Почав прислухатися до промови Заячківського.

А Заячківський, як тільки переконався, який є настрій в учасників зборів, як побачив, що має велику більшість за собою, почав реферувати справу зміни статуту.

Ударив перш за все на те, що кооператива, коли має відповісти своїм завданням, не може приносити ніякого грошового прибутку членам.

— Таааk? — питаєть сам себе Лисовський.

— Так, пане посол! — мовить Заячківський. — А щоб ніхто не був зацікавлений прибутками, не повинен ніхто мати великого паю.

— А ваші ж паї? — питається Лисовський.

— Як я жалую, що пан посол забули вже мою відповідь що до паїв. Я ж найвиразніще заявив, що вже всі паї понад двісті корон перенесено на вкладки. Ніхто вже не має паю більшого, як двісті корон.

Почав далі говорити про те, що від паїв не можна давати більших відсотків, ніж один понад відсотки від вкладок.

— А звідки ж матимете гроші на більші закупна?

— Мусимо змагати до того, щоб гріш, який повертається тепер членам, як прибуток, ішов на розвиток кооперативи. Мусимо все, що кооператива приробить, віддавати на скріплення її сили, розширення її діяльности. Коли такі основи поставимо, ніхто не зможе нам закинути, що ми багняна рослина, що вибуяла на болоті й на болоті згине незабаром.

Лисовський посміхнувся ніяково.

— Зрештою,— мовить далі Заячківський,— є повітова каса, яка й так не знає, що робити з грішми. Можемо спокійно опертися на неї. Ні?...

— Задалеко забігаєте, доктор.

— Кажу те, що треба б перевести в ім'я добра повіту на зборах каси. Хіба багато поміж нами таких, що б не були членами каси? Від кого ж залежить розвиток обох інституцій, як не від нас самих! Коли члени кооперативи зрозуміють, як члени каси, свій обовязок супроти каси й кооперативи, сполучать дуже тісно капітал і кредити каси з енергійною творчістю й перетворчістю кооперативи!

— Далеко забігаєте! — хитає головою Лисовський.

— Реально думаю й змагаю до позитивної будови, — мовить твердо Заячківський.

Тепер він кидає нову думку.

Вже сьогодняшні збори показують, що інституція розрослася дуже сильно. Коли б схотіли були прийти всі члени — а є їх понад три тисячі — заля не могла б їх помістити. Не так?... Треба, щоб і розширюватися, але й поглиблюватися. Кооперативу треба розбити на стільки кооператив, скільки є сел, або й більше. Треба приняти сьогодня на зборах старої кооперативи взірцевий статут для кооператив узагалі й у рямах цього статуту заснувати кооперативну самостійну одиницю для кожної місцевости. Міських членів кооперативи приділити до міської кооперативи. Є тут майже всі члени з Горішніх Ярів (підкреслив зумисно цей поділ

села) — можуть сьогодня ж на цих зборах заявитися за переміною своєї крамниці в самостійну кооперативу. В запросинах на збори сказано, що основується повітовий союз кооператив і члени з кожного села матимуть право вступити від своєї кооперативи в союз.

Почав референтувати справу перетворення кооперативи в повітовий союз кооператив. Він основуватиметься на своїх членах: сельських кооперативах, які вкладатимуть до нього половину своїх паїв, купуватимуть у ньому товари за другу половину паїв, і матимуть у ньому кредит до подвійної висоти вплачених до союзу паїв.

Почав давати дуже подрібні приклади, виказувати всі користи, як наприклад більше зацікавлення кожного села своєю кооперативою, зусилля до придбання в члени своєї кооперативи всіх мешканців села, щоб таким способом кооператива стала справді кооперативою і входила в торгові звязки із своїми членами. Щоб далі кожне село мусіло основувати собі свою власну кооперативу. Щоб нарешті повітовий союз кооператив був тільки головним складом, який, знаючи потреби повіту, спроваджував би для своїх членів товари першої якости й передавав їм з поминенням усіх посередників. І щоб намагався обєднатися з инчими повітовими кооперативами в союз союзів.

В дискусії над справою орґанізації повітового союзу кооператив перший почав промовляти Королевич.

Він розуміє дуже добре, що панам з кооперативи бажалось би дістати в свої руки й тримати за чуба ввесь повіт. Але питання, чи повітові було б корисно попасти в повну і виключну залежність від пана доктора Заячківського? Від його руки?... Бо то рука неабияка!

— Пане Королевич, — перебив його промову Заячківський. — Я, як голова цих зборів, прохаю вас, щоб ви не вводили в дискусію назвищ, хоч би як оце тепер моє! Тепер я є головою дирекції кооперативи. Сьогодня будете вибірати нову дирекцію, можете мене взагалі не вибірати до дирекції. Я можу теж сам відсунутися від кооперативи. Мені йде про саму річ і тому вас, як і всіх дальших промовців, прошу говорити про кооперативу, а не про Заячківського, Дужого, чи хоч би про нашого Василя.

— Ов, а то від коли неможна на зборах говорити про панів директорів? — питається Королевич.

— Чому ж ви про нас не балакали при розправі над звітом з нашої діяльности? Там було місце на критику нашого поводження. Тепер ми говоримо про союз кооператив і я ще раз прохаю тільки про союз говорити.

Його ще немає й нема ще його управи. Ніхто з осіб іще за нього відповідати не може.

— Прошу о слово! — звертається знову до Заячківського Королевич.

— Прошу.

— Пан доктор розповів нам дуже гарно про те, як має повстати повітовий союз кооператив, як він має звязатися в союз союзів. Воно то й гарно, коли б не те, що кривим ротом сказано.

Лисовський засміявся в голос:

— Ха-ха-ха!..,

Заячківський не дрігнув навіть.

— Пан доктор розповідає нам байки про союз союзів і забуває, або думає, що ми цього не знаємо, що такий союз союзів уже є.

Зацікавив слухачів своїми словами. Почали звертати до нього свої лиця.

— Так, єсть у нас, панове, союз союзів: Народня Спілка у Львові. Вона має свої повітові склади, щось як ті повітові союзи, а ми всі, що купуємо в ній добрі товари й дістаємо справедливу вагу й міру, ми маємо до неї довірря не від сьогодня. Ми знаємо, що це таке Народня Спілка, ми любимо її й будемо її піддержувати, чи це кому подобається, чи ні. Нащо нам нових союзів і союзів союзів, коли ще не знаємо, як вони виглядатимуть, хто буде в них господарем, як він буде господарювати! Я є проти того, щоб заснову-

вати союзи. Краще всі до одного. Злучім свої сили. Обєднаймо нашу кооперативу з Народньою Спілкою в одно. Зробім одну крамницю, але сильну. Всі її піддержмо — бо в єдности сила! Згода будує — незгода руйнує!

Скінчив. Піднеслося скілька рук. Та Заячківський перепросив тих, що хотіли промовляти. Він не міг оставити слів пана Королевича без відповіди.

— Це правда, що є Народня Спілка у Львові. І те правда, що є філії або склади Народньої Спілки по містах. Є їх щось біля двадцяти. Але ані Народня Спілка у Львові не є союзом союзів, ані склади та філії не є повітовими союзами. Щоб оснувати повітовий союз, треба мати місцеві орґанізації. Ми маємо свої крамниці по селах — досі тридцять дві. Кожна з них стає на основі постанови цих зборів окремою інституцією. Вони всі обєднюються в повітовий союз. Коли так у кожному повіті повстане повітовий союз, вони обєднаються знову, як самостійні одиниці, в краєвий союз союзів. А цього всього Народня Спілка не має. Це чисто капіталістична спілка. Зрозуміли, панове?

— Зрозуміли! — залунало звідусюди.

— Я, бачите, мав тверду постанову не згадувати сьогодня про Народню Спілку. Але коли пан Королевич був такий неогляд-

ний і втягнув її в дискусію, мушу й я дещо спитатися. Хто з панів є членом Народньої Спілки?

— Є між нами члени Народньої Спілки. Є, пане доктор! — мовить Лисовський.

— Я знаю це, пане посол, що ви є членом Народньої Спілки. Але я питаюся, хто крім вас, є членом Народньої Спілки? Може ви, пане Королевич.

— Як схочу, то буду! — бовкнув Королевич.

— І ви не є членом Народньої Спілки? Значиться, крім пана посла, нема тут ані одного члена Народньої Спілки. Скажіть мені, панове, одно: коли ви приходите до нашої кооперативи, числяться там з вами?

— Буває всіляко.

— Нехай ні. Чому ж ви сьогодня не виступили з зажаленнями?

— Та й виступали, — підповідає йому Дужий.

— Так, деякі виступали. А чи маєте ви право піти на збори Народньої Спілки, як ви не є її членами? Зрештою тут ніяких зборів Народньої Спілки нема й не може бути, бо те, що є в нашому місті — це тільки склад. Так, як би багатий купець, або як це є з Народньою Спілкою, кількасот багатих членів, що мають там свої паї, закладають свої крамниці по ріжних містах. Люди купують, коли добрий товар. Але чи ви маєте право

піти до першого з краю багатого купця й зажадати від нього, щоб він вас, своїх покупців, скликав на збори, показав вам свої рахунки й дав частину грошей на заснування, наприклад, торговельної школи для ваших дітей? Правда, що ні? Він має теж загальні збори. Коли він самостійний купець, то в нього загальні збори що-дня при обрахунку каси. Коли він у спілці з братом, сином, то вони в трьох відбувають збори-нараду що-дня, або що скілька днів. Коли Народня Спілка має двіста багатих членів, то вона скликає що-року цих двіста членів на збори й вони дуже радо їдуть, бо там для них відсотки, всілякі ремунерації за те, що вони доглядають складів Народньої Спілки, за те, що приїздять ласкаво на збори і т. п.

— За далеко ви зайшли, доктор! — мовить Лисовський, кидаючися в кріслі.

— Але та сіра маса покупців не має ані на зборах ані в складах ні в крамницях Народньої Спілки ніякого голосу. А тепер життя йде до того, що всякий, хто прикладає свою руку до розвитку якогось діла, хоче й повинен мати голос у справі розвитку, напрямку й господарювання. Спитайте, чому нема по селах крамниць Народньої Спілки? Тому, що населення не зацікавлене розвитком Народньої Спілки, не маючи в ній голосу. Але й Народня Спілка не зацікавлена допу-

щенням тисячів членів до свого товариства, бо тоді тих двіста не мали б того голосу й того прибутку, що мають тепер. Знаєте секрет?

До голосу прийшов Сушкевич.

Він мусить признатися, що на збори прийшов дуже неприхильно настроєний. Дуже вже таки докоряли йому члени кооперативи, що їх крамниця нидіє, а їх кривдять у громадському уряді.

— Беріть від мене вийтування. Я вам радо передам! — мовить Долинюк.

— Пане Долинюк! Лишім. Я кажу, що з недобрим серцем прийшов я на збори. Але те, що тут почув, це мрія мого життя. Коли б то ми так на кожному полі могли обєднатися, щоб власними силами давати собі раду. І щоб вязатися в гуртки, ті гуртки в гурти, а гурти в велику громаду. Аж тоді сказали б: у єдности сила! Але то в єдности тих, що звязалися тісно в орґанізацію!

— Правда. Правда.

— Що мені з такої єдности, як ми розібємо свою кооперативу й підемо вкупі з Народньою Спілкою. Спитаю вас, панове товариші: багато за тих пятнадцять років, від коли є в нас склад Народньої Спілки, дав той склад, або хоч би сама Народня Спілка із своїх прибутків для нашого повіту?

— Дає, дає, пане Сушкевич, дає на краєві інституції, то користає з них і повіт! Дає,

пане Сушкевич! — перебиває йому Лисовський з повним легковаженням.

— Дає з прибутків, що їх дістає з торговлі у всім краю, ледви стільки, що ми даємо з прибутків які маємо із свого повіту, або й ще менче, — пояснює Заячківський.

— Добре кажете, пане доктор! — підхоплює Сушкевич. — А як би так у кожному повіті була кооператива і як би так кожна кооператива дала із своїх прибутків хоч би тільки, що ми сьогодня ухвалили на наш сирітський захист, не блукали б наші воєнні сироти та не виростали б на злодіїв! А що ж, як іще зорґанізуємо повітовий союз кооператив, як будемо мати в кожному селі кооперативу, як кожна кооператива буде давати частину свого прибутку на культурні потреби села, а повітовий союз на потреби повіту — може з нами рівнятися десять „народніх“ капіталістичних спілок?

— Дякую вам, пане Сушкевич, дякую вам! Маєте всі панове відповідь на закиди пана Королевича! — мовить з захватом Заячківський. Він почував це, що в кооперативній справі поклав Лисовського на землю.

— Не дякуйте мені, пане доктор, — мовить Сушкевич, — бо я ще буду мати з вами розмову. Будемо собі аж тоді дякувати, як ви позасновуєте такі хліборобські спілки, як у себе, скрізь по селах.

— Про це ще побалакаємо на инчому місці.

— Добре, пане доктор!

— Пан Сушкевич зачепив тут таке питання, на яке я хотів би дати відповідь бодай скількома словами, — заявляє Заячківський. — Так, я заснував хліборобську спілку, першу в нас, і дуже ще далеку до правдивої спілки. Це спроба, й коли вона промостить нам шлях, підемо з цією ідеєю далі. Але ось нашому повітовому союзові кооператив я хочу витичити теж роботу на перший початок. Знаєте, панове, як у нас гірко з дровами. Я перебалакав з трьома власниками лісів. Вони хочуть продати нам на пні до вирубу такі шматки лісів, що зможемо ними заспокоїти потреби свого повіту на цей рік.

Люди зацікавилися. Вони вже в останніх роках дуже бідували з дровами. Слова Заячківського показували їм приманчиву надію.

— Я піддаю думку, щоб союз кооператив перебрав вируб цих лісів. Спишемо з власниками договір, кожна сельська кооператива подасть у рямах того, що зможемо мати з вирубу, своє запотребування, і в міру того, скільки хоче дров, дасть своїх людей до праці! Одні рубачів, инчі підводи, а ще инчі збіжжя, щоб наймити за нього рубачів на місці. Панове, це дуже важке діло. Але як його союз переведе, він перейде своє торговельне

завдання й заскочить уже в ширше, промисслове. Це буде перший початок.

Побачив, що своїм новим пляном кинув між людей стільки думок, що мусіли вибалакатися. А що вже не хотів допускати до дальшої дискусії, перервав збори на чверть години. Нехай люди обміркують.

Почалися голосні розмови. Одні виходять курити, инчі випростовують ноги, що вже трохи примліли від довгого стояння на місці.

Навіть не завважав, як із залі висунувся тихцем Лисовський.

Коли відкрив наново збори, ні Лисовський не вертався, ані не прийшли долішньо-ярівські: Долинюк, Королевич і товариші.

Збори йшли хутко й без перепон. Ухвалено зміну статуту кооперативи. Принято статут повітового союзу кооператив. Постановлено, щоб можливо найскорше, заснувати в кожному селі, де кооператива має бодай десять членів, окрему самостійну кооперативу. Сьогодня на зборах в справі статуту союзу кооператив і вибору управи союзу мають голос, на основі окремої постанови зборів, усі присутні члени.

Врешті передано маґазин кооперативи Повітовому Союзові Кооператив.

Коли вже мали розходитися, Заячківський, немов пригадуючи собі дрібне діло, мовить:

— Панове. Є ще одна річ. Ми сьогодня поставили основи під велику інституцію. Переказали їй чималий маєток. Але то все ще мало. Наш Союз доти буде слабий, доки буде в комірному!...

— Правда! Правда!...

— Тепер такий час, що ще можна щось купити. Чи хату, чи площу. Ще купці не зачали торгувати. Але як тільки зїдуться, роздивляться — ого! Прощай! Не дістанемо в місті нічого. Панове! Я прошу вас дати свою згоду на купно хати або площі. Управа переведе вашу ухвалу в діло. А як треба буде, покличе з кожної кооперативи представника до справи дому Союзу Кооператив.

Ця, така дуже важна, справа перейшла незамітно. Одноголосна ухвала уповажнила управу придбати для Союзу власний будинок.

Дужий, виходячи із залі, стиснув з усієї сили руку Заячківському й промовив одно одніське слівце:

— Докторунцю!...

Як тільки Павло зявився на порозі хати, Марійка й каже:

— Був у нас парох. Дожидався тебе. Просив, щоб ти зайшов до нього.

— Нарешті надумався, — мовить Павло.

— Був дуже сердечний. Казав, що такого тріюмфу, як ти колись тут мав на зборах кооперативи, він не сподівався.

— Ага! Значить: ідеш угору — постеляться тобі під ноги. Падатимеш — притолочать. А не піди на дно — знову міркуватимуть — ану ж врятується, краще з ним, як проти нього.

Марійка не погодилася з поглядом дружини:

— Ти трохи загостро судиш. Лобода такий щирий для тебе.

— Побачимо.

Випив каву і взяв капелюх у руки.

— Треба йти до нього, — мовить.

— Тільки не засижуйся до пізньої ночи.

Отець Лобода привітав його з низьким поклоном. Простяг до нього здалеку обидві руки.

— Вітайте, пане доктор!

Заячківський був радий, що на цей раз його не поздоровлено „дідичівським“ титулом.

— Ви були в мене, отче парох, як мені жалко, що не застали мене.

— Ну, нічого, нічого, пане доктор! Я побалакав собі приємно з вашою панею добродійкою.

— Марійка захоплена вами, отче парох.

— Що ж, пане доктор, не мав я ще нагоди поґратулювати вам. Збори кооперативи були, може, одним із найбільших ваших тріюмфів! Вам приготовили упадок, ви повинні були провалитися, — і вийшли таким переможцем. О, ви маєте силу в повіті, пане доктор. Можу вам сказати, що відколи я тут — уже більш тридцяти років, — такої сили ще ніхто не мав.

— Смійтеся, отче парох. А пан посол?

Парох посміхнувся.

— Ви направду говорите, чи жартуєте?

— Кажу, що думаю.

— То ваші думки якісь дуже дивні. Сами сміється з того, що сказали. Яку силу має Лисовський? Що він тут зробив такого, щоб міг числити на попертя всього повіту?

Заячківському дивно було слухати цих слів. Він доволі часто запускався давніщими роками в розмову з Лободою, але ніколи не міг зміркувати, що він думає. За його не-

ясним усміхом заховувалася в-одно правдива його думка. Спеціяльно не міг розібратися, по чийому боці стоїть Лобода в його боротьбі з Лисовським. Мав заєдно враження, що хоч до нього, Заячківського, усміхається, вірить усією душею в Лисовського. Аж ось такий ясний вислів погляду Лободи. В чому шукати причини цього?

Та Заячківський не хотів вірити на слово.

— Отче Іване, — мовить, — ви забуваєте, що Лисовський здвигнув нам Народній Дім, що він позакладав читальні в нашому повіті. Що врешті за свої заслуги вийшов послом.

Отець Лобода в-одно посміхався.

— Ви хочете насміятися з мене, пане доктор, чи бажаєте, щоб я доконче висловив докладніще свою думку.

— Що до останнього — то так. Насміхатися з вас не маю причини.

— Я скажу вам! Щиро скажу вам, що думаю про Лисовського. Але не тільки про Лисовського, скажу також свій погляд на вашу особу, пане доктор, — мовить після короткого вагання Лобода.

Заячківський почув, як йому віддих заперла якась сила в грудях. Отже ж почує щось цікавого. Тільки, чи правду скаже, чи піде на конвенціональну брехню? Надяг на своє лице маску байдужости — здавалося, що, слухаючи, робив жертву з себе.

— Зачну від останнього, — мовить Лобода. — Послом вийшов тому, бо він тут був один у повіті, й нарешті так надокучив нашим людям попередній посол Поляк, що стали всі за Лисовським. Але вже при загальному голосуванні — звідки він вийшов послом? Правда, що не з нашого повіту? З сусіднього, де його знали тільки з імени й з його парляментарних промов. Як би воно виглядало при найближчих виборах, годі сказати заздалегідь.

Заячківський дістав потвердження свого погляду на особу Лисовського. Почував полекшу на душі, що, коли валить людину, не робить злочинної роботи. І відразу зрозумів, чому він знайшов у повіті стільки прихильників, та чому противники не в силі були йому нічого зробити.

— Народній Дім він, що правда, заложив. Але я був свідком усієї історії від першого дня. Цей будинок мав іти на ліцитацію. До Лисовського звернулися — купуй. То не було варто й половини того, що він дав. Але, правда, купив. Сьогодня це велику вартість має. Тільки одно: вся його заслуга хіба в тому, що взагалі купив, і що встиг впору дістати позичку. Сам він у нього нічого не вложив і нема за ним поза те купно безпечно більшої заслуги що-до цього Народнього Дому, як у вашого спільника Токаря, Сушкевича, або кожного инчого члена.

— Він же ж в-одно: мій Народній Дім! Моя дитина!

— Що в нього не його: мій Народній Дім, моя каса, моя Народня Спілка, моє місто, мій повіт! А чому не скаже: мій маґістрат? Чому в містечку, де Українців є шістьдесят відсотків, він не то, що не є бурмістром, але навіть не є членом громадської ради? Чому він не скаже: моя повітова рада? Адже ж Українців у повіті девятьдесят відсотків. А повітова рада — в руках Поляків. За те моя „Бесіда“, моя „Міщанська читальня“ — бо то працюють инчі, а він, не знаю, задля чого, вважає себе головним стовпом.

— Заложив же ж їх.

— „Бесіду“ заложив, правда. Але то, як стали напливати урядовці до нашого містечка, відчувалася потреба місця на спільні сходини. А читальні? Ви казали, що він позасновував читальні в повіті! Так, він заснував першу читальню. Це треба йому признати. І то під впливом свого конципієнта. Як там не було, але все ж він був на основних зборах першої читальні в повіті. А тепер є їх понад пятьдесят. А він ані одної не може причислити до своїх заслуг. Це все робили молоді, енерґійні конципієнти. Він має той дар у житті, що вміє покористуватися чужими заслугами, має відвагу чужу

працю записати на свій рахунок. І виступити з цим публично. А це є щось. Цього не можна легковажити. З такою людиною важко мірятися. І тим більш мені було цікаво, як ви вийдете на тому, що почали змагатися з ним.

Парох посміхнувся. Та відчувалася в тому усміхові прихильність до Заячківського.

— Ви сказали, отче парох, що хочете дати свій погляд не тільки на Лисовського, але й на мене.

— Вибачайте, пане доктор, я зовсім не дав свого погляду на Лисовського. Це тільки одна частина: розгляд т. зв. позитивної діяльности. А коли б я хотів темні сторони його діяльности розглядати...

— Може даруємо йому життя! — мовить Заячківський, в-одно ще із своєю маскою на лиці.

— Я й не брався б до того. Та й пощо? Хіба ж не досить, коли освітлиться відповідно ввесь позитивний бік діяльности, ті „заслуги“? Та ще, коли робиш це перед вами, доктор?

— Так, але до мене перейдім, отче.

— Хочете компліментів? Можу вам їх тепер із щирої душі насипати чимало.

— Ні, ні, отче Іване! Залишіть. Ви пригляньтеся до моєї позитивної діяльности так, як до Лисовського.

Лобода задумався.

— Важко різати в очі правду. Але що ж робити? Хочете! Де наша кошикарська школа, доктор?

— Буде, отче Іване!

— Буде? — аж піднявся з крісла Лобода. — Буде? Ей, не вірю.

— Кажу вам, отче парох, тверде слово: буде! Хіба, що мене не стане в Стінці.

— А я заєдно вірив, що школа буде тоді, як би вас тут не було. Як би земля пішла на парцеляцію.

— Ви може й добре думали, отче Іване! Це був дуже простий шлях. Але я не знаю, чи не буде певніщий, коли й я тут остануся і школа буде.

— Це дуже б мене радувало. Я взагалі не можу збагнути ваших думок, пане доктор. Ви ще досі велика загадка для мене.

— Нічого дивного, отче парох, — мовить Заячківський після хвилинки надуми. — Я сам для себе нерозяснена загадка.

— То так і видно по вас. Але мені бачиться, що ви вже знаєте, до чого йдете.

— Ні, отче. Знаю й не знаю. Знаю, що не задовольняє мене те, що досі зробив. Але не бачу ще ясного шляху перед собою.

— Заложили першу хліборобську спілку! Аж мене завидьки беруть.

— Хіба ж це спілка? Хіба ж це можна назвати хліборобською спілкою? Це така сама

спілка, як та, тямите, що то нас скількох зачало торгувати. Ні?...

— Але все ж таки... Я хотів би піти вашими слідами. Я й просив вас сьогодня до себе, щоб перебалакати з вами про таку спілку. До мене мають прийти люди. Хочу теж пробувати.

Заячківський засміявся.

— Ах, це ж дрібничка. Можна зробити. Тільки не називаймо її хоч у своїх розмовах спілкою. Яка ж це спілка? Де ж тут рівність обовязків і прав? Я зовсім тверезо дивлюся на цю справу. Ех, як би то можна справдішню спілку орґанізувати! Та до того ще дуже далека дорога! То треба б перетворити свою душу від основ. До цього я ще не дійшов, ані ви, отче парох.

— Все ж таки ви будете спокійні за свою працю, а люди теж будуть знати, що мають, і чого їм надіятися.

— Хіба що те! Значиться, спілка для забезпечення одним спокою, а одним шматка хліба. Гіркого, важкого, але все ж таки більш-менш певного. Це правда. Але на такій спілці не збудуємо багато. Так, як нашою капіталістичною торговельною спілкою не змогли пустити глибоко коріння в повіті.

— Знаєте, але той союз кооператив, це щось величаве!

— Може йно що бути величавим. Коли

обхопить увесь повіт і коли в инчих повітах піде така сама праця. Коли він розшириться з консумпції на продукцію. Коли між обома галузями: витворчою і споживною настане тісне обєднання. Коли врешті він захопить наш головний варстат: землю... А — тоді можна зачинати будувати на ньому. Я маю таке вражіння, що споживній вітці нашого життя ми дали добрі соки. Вона вже не повинна всихати. Коли б тепер підкріпити й инчі вітки нашого життя. Ох, яке б це величаве! Ви знаєте, отче Іване, яке значіння має для мене ця хліборобська спілка? Це шукання доріг. Я зачепився за нову ідею і вже не спочину, доки не перетворю її в життя. Буду дивитися, щоб з одного боку розвивати її, з другого не робити нічого такого, що стояло б їй у будучому на перешкоді. Найважніща річ — обхопити думкою ідею. Переведення її в життя — другорядне питання. Буду блукатися, буду робити помилки, можу стягти на себе чимало докорів, закидів, підозрівань. Але одно певне: з дороги не схиблюся й скорше, чи пізніще випливу на бистру течію й допливу до мети.

Лобода дивився на нього з захватом. Коли Заячківський спинився в своїх словах, він промовив:

— Чи треба, докторе, щоб хто инчий проводив порівнання між вашою працею

і Лисовського, як ви це сами мимохіть зробили? У нього є ідей без ліку. Та вони блукаються в хаосі його думок і з того хаосу ні одна не зможе вирватися самостійно, як ідея його життя, яку б він у ту ж мить намагався перевести реально в діло. І тому він такий смішний тим своїм: мій, моя, мої!... Це неправда! Це все не його. Це так таки схопилося з небуття, винесене конечністю життя, а він у хаосі своєї душі й пустоті свого життя хапається за всяку дрібничку і вважає її здійснюванням своїх туманних ідей. З хаосу його голови не може одірватися навіть така проста й ясна для всіх ідея, як те, що в нашому місті повинна бути своя громадська рада, в повіті своя повітова рада. Він має ці ідеї. Але вони звязані тісно з хаосом його думок і ідей. Коли треба проводити їх у життя, він втікає від них. Кидає їх на руки своїх конципієнтів, писарів, людей дуже часто зовсім нездарних, або й ворогів своїх. Не може глянути цій праці в очі. Боїться її. І тому ті, такі ясні для всіх, ідеї, остаються далі туманними ідеями в хаосі думок цього нашого провідника.

— А чому ж не переводив хто без нього?

— Без нього? Значить проти нього. А хіба ж ви мало зазнали від нього на своїй шкурі? А таких, як ви, багато нема. Ви, пане доктор, незвичайне зявище, велика

сила. У вас зроджується ідея. Ви зараз змагаєте до того, щоб дати їй реальні життєві форми. Кажете: блукаєтеся, помиляєтеся. Це щира правда. Ви не фантаст! Ви не блукаєте в хмарах, тільки упрямо шукаєте за твердим ґрунтом під ногами. А що він не всюди є — не ваша вина. За те ваша заслуга, що ви, раз зачавши шукати, не спиняєтеся, доки доконче його не знайдете. І ось уже вас це не задовольняє. Вже нова ідея зароджується в вас. І ви далі змагаєтеся. Я з великою пошаною дивлюся на вашу працю, на ваші змагання, пане доктор. Ви на все ще прийдете. Ви всі вітки нашого життя обхопите. Ви зробите все. Я вірю в це і кажу вам щиро в очі.

— Дуже дякую, отче парох.

Заячківський почував велике вдоволення. Нежданно для себе почав роздивлятися із сторонньою людиною над своїми вчинками і почув дивно правдиве означення своєї праці. Це була для нього не тільки похвалка для його амбіції — бо й це він добре бачив. Він мав змогу провірювати свою роботу. Почув дуже прихильний осуд і знайшов зрозуміння й оправдання для своїх помилок.

Його найбільш невдовольняло в останніх часах як раз те блукання. Бачив у тому хиткість, слабість свого характеру. При кожному новому вчинкові мав розкриті очі на

всі свої прогріхи, на ту неправду, що була по цей і той бік його шляху. А про те не мав відваги шукати правдивої дороги, тільки йшов і йшов далі манівцями. І був певний того, що те, що ясне для нього, ще більш ясне мусить бути для тих, що стоять осторонь. І коли проте йшли з ним, відчував до них неохоту. Навіть деколи погорду. І з тих співтоваришів переносив свої почування на себе. За те міг би дуже поважати своїх противників. Не міг цього робити тільки тому, що вони обмежувалися до критики його праці, але не мали відваги трутити його на бік і стати на його місці та робити ту саму роботу, тільки инакше, правильніще. Так, щоб його задовольняла. Ех, коли б був знайшовся такий, що б його праця задовольняла Заячківського, він ні хвилинки не вагався б сказати: твоя правда!

А так блукався, змагався, торощив усі перешкоди, доходив до якогось остаточного висліду. Почував хвилину спокій, рівновагу в душі. І знову наставала доба погоні, шукання, помилок, схвилювання нервів, розстрою душі, змагань і боротьби. Починав знову йти пробоєм, хоч не мав певности, чи правда г
його боці, тим більше, що мав ясний погл
на всі свої помилки.

Аж ось чує, що годі инакше. І це д
йому хвилеве заспокоєння. Тим більш

тепер для нього цінне, коли вийшов у нього розрив із Лисовським, Сапруном, Токарем, Лесьом, коли проти нього гурт селян із Королевичом, коли й тут і там його противники зможуть дістати допомогу. А з другого боку діло, яке зачав з повітовим союзом кооператив, має в своїй основі найсильніщу перешкоду в тяжких воєнних відносинах, неменчу в особі старости, який вважає своїм обовязком піддержувати польську спілку, а на всякий спосіб поставитися з застереженням до союзу кооператив, дає йому до цього змогу неприхильне становище Лисовського (посла!) і всяких подібних йому Королевичів (голос народу!). Врешті ця хліборобська спілка. Чи ж то малі труднощі для нього вийдуть із неї? Справа з маєтком неупорядкована. Вони виділили собі з Юрком два паї. Взяли людей до спілки. А як би так процес? А як піде хто в народ та стане розкривати, що то таке ця спілка? Як повинна виглядати правдива спілка? Чому він цього сам не зробив? Чому був такий неоглядний?

Почав втаємничувати Лободу в свої болі. Лобода слухав, слухав, нарешті мовить:

— А як же ж ви уявляєте собі громадянську роботу, як не безупинним блуканням?

Хіба тільки блуканням? То треба зрозуміти, що блукається. А це дуже важко. Нічого іншого, як зійти на манівці й почувати

себе щасливим, задоволеним, бачити в тому блуканні по крутих манівцях ясну мету, бути задоволеним із своєї праці.

Заячківський призадумався над цими словами.

— То хіба треба бути зовсім сліпим на наслідки своєї роботи?

Лобода посміхнувся.

— Ви ще дуже молодий, пане доктор. Ви не дійшли ще до тої рівноваги духа, щоб радіти кожним своїм вчинком і вважати його вершком своїх зусиль, здійсненням своїх мрій.

— До певної міри кожне моє діло є частинним завершенням моїх мрій. Бодай тих найближчих.

Лобода сміявся вже в голос.

— Ви справді хочете брати поважно мої слова?

— Я вас не розумію, отче.

— Вам важко це зрозуміти, бо ви не з тих. А дивіться на Лисовського. Один Народній Дім — і вже завдання його життя здійснене. А ви, хоч би й своїм Союзом Кооператив — чи вже задоволені?

— Почасти так. Думаю, що задоволений.

— Так, як кооперативою. До якогось часу. А побачите недостачі, зараз переведете боротьбу сами з собою, переможете себе, потім понесете гасло бунту між инчих і нехай би вам хто хотів противитися! На які то ви

пішли б із ним змагання! Та пощо далі шукати, як ваша історія з Лисовським. Мало в вас було змагань? А тепер скажіть мені, коли б так Лисовський був на вашому місці, було б доходило між вами до непорозумінь?

— Чому ж би ні? — дивується Заячківський. — Я перший пішов би проти нього.

— Хіба, що ви. Бо він проти себе й проти вас не рушився б. Він був би щасливий, що може спокійно панувати в своїй кооперативі. Але він умів би там панувати — не так, як ви!

— Робите мені з того приводу докори? — дивувався Заячківський словам Лободи.

Та Лобода в-одно посміхався.

— Докори?... Може й так...

— Защо?

— За те, що ви йдете на програну.

— Не розумію вас.

Лобода почав говорити поважно, хоч посмішка не щезала з його лиця.

— Мені вас шкода, пане доктор. Ви ще не довго в нас працюєте, але я одно зрозумів: ніхто ще не мав такої щасливої руки, як ви, але й ніхто не стояв в-одно так близько над пропастю, як оце ви. Ви в-одно граєтеся з вогнем у своїх змаганнях. І, правда, перемагаєте. Але чим далі йдете, тим більше ворогів лишаєте на своїм шляху.

— Хто ж такий ті мої вороги? — почав роздивлятися навколо Заячківський.

— Хто?... Всі ті, що ви їх перемогли. Ви людина з експанзивною вдачею. Одним словом сильна індивідуальність, яка йде до мети й торощить по дорозі все, що стоїть на шляху. У вас ясна ціль, але й невблагана безоглядність у змаганні до тієї цілі. А знаєте, до чого це веде? Противні вам сили будуть в-одно кріпшати й затіснювати навкруги вас те коло, в якому ви станете задихатися. Добре ще, доки вони не йдуть на вас наступом! Ви й не бачите того всього. А як зачнеться наступ? Що тоді? А як ви не зможете вже відбивати ударів? То не однаково, пане доктор, падати, плазуючи при землі, і падати — з добрим розгоном! О, то не однаково!... А ви, як будете падати, аж тоді почуєте, як високо ви літали!

Заячківський пробував спершу посміхатися, слухаючи слів Лободи. Далі чим раз зачав поважніще прислухатися до цього спокійного, легкого тону слів свого співбесідника. Врешті задумався. Він побачив тепер ясно, що скілька раз уже загрожувала йому чимала небезпека. Він обминув її. А що було б, як би не встиг зберегти себе перед упадком? Як би противники схотіли були триматися дужче? Що було б?

Не міг дати собі відповіди. Хотів почути погляд Лободи:

— Що ж ви, отче Іване, порадили б мені?

— Я вам? Я мав би вам радити? Або ви послухаєте чиєї ради?

— Я ж прохаю вас про раду.

— Таким людям поради не дається. Ви не з тих, що слухають чиєї ради. Вам кажи, радь, розяснюй. А прийде хвиля діла, ви зробите так, як накаже вам ваша сильна природа. Ви самі того не знаєте, який імпульс наштовхає вас у рішучому моменті на діло. І не могли б передбачити, яке буде те діло. Ви нещасливі, доктор. Ви з тих, що змагаються, перемагають і — падають у боротьбі. Ви або на верхах, або у пропасті. Скажу вам тепер: розумієте, чому Лисовський тримається в-одно на поверхні життя?

— Цікаво? — посміхнувся Заячківський.

— Бо в нього нема своєї думки, в нього нема мети, він ні до чого не прагне. Він не потребує змагатися. А як і мусить змагатися, вміє заєдно втікти перед упадком. Ви не побачите його нігде там, де треба проявити свою, але то с в о ю думку. Бо в нього своєї думки немає. Він пливе за хвилею. Сьогодня в нього чорне, завтра біле, як домагаються обставини. Він радше перший крикне на біле — чорне, щоб тільки не треба було двічи заявляти, що воно біле. Щоб тільки не йти на непевні змагання. Він тільки в одному не попустить: Народній Дім — це його твердиня. І тут він голову покласти міг би,

бо, — розуміється, ніхто не жадатиме в нього голови за... Народній Дім.

Заячківський сміявся із щирої душі з останніх слів Лободи.

В ту ж мить одчинилися двері й увійшла дружина отця Лободи.

— Прийшли, Іванку, люди. Вийдеш до них?

— Проси їх на ґанок.

— Панове так засиділися. Я посилала за свіжою водою. Може панове дозволять варення, поки ще зачнуть балакати з людьми.

— Прошу, прошу, дуже раді! — мовить Лобода.

— Може вже трохи пізніще, отче Іване, як втомимося переговорами з людьми, — мовить Заячківський.

— Як думаєте. Проси, кохання, людей. Є всі?

— Багато є.

— Добре. Нехай ідуть сюди.

Перейшли обидва з Заячківським на ґанок.

— Так, тут, на свіжому повітрі, веселіще.

Почали сходитися селяне. Були й ті, що підписали договір із Заячківським.

— Пан доктор також тут? — питається Кабан.

— І вас я не ждав, пане Герасиме! Видно засмакувала вам спілка, коли й панотця хочете взяти до товариства.

— Я вже тільки так, для відваги людям, — мовить Кабан. — Як мені пан доктор згадали, то я собі дуже це сподобав. А спитайтеся їх, що вони балакали. Навіть ці, що потім пристали до спілки! Сміялися. Казали спершу: хто ще знає, що буде нарік. Та й я так колись казав. А потім, як добре порахував, скільки днів я працював у пана доктора і скільки я маю збіжжя, думаю собі: те, що мало б бути, не втіче. А те, що добре, треба зробити. А тепер дивіться, пане доктор. Вже не давали пройти дороги панотцеві: приймайте нас до спілки.

— Це дуже добре ви кажете, Герасиме: приймайте нас до спілки! — мовить доктор. — Я хотів з вами колись перебалакати про це, щоб ви не думали собі, що ця наша спілка — то вже така спілка, як повинна бути.

— Пане доктор! — перебиває йому Кабан. — А хіба ж то я мало на Катеринославщині надивився на ті спілки? Знаю я, яка то повинна бути спілка. Але й знаю, що в нас тепер такої спілки не може бути. Нехай би ми звязалися в спілку й наняли в пана доктора поле! Нехай би так мене поклали на спілкового отамана. А завтра покличуть до війська. То добре, що мене пан доктор тепер звільнили.

— То ще не знати, що на це скаже ко-

манда. То тільки староство дозволило вам дожидатися звільнення в селі.

— Тим гірше. А нехай покличуть другого, третього. Хто в нас лишиться в спілці. Я розповів то людям. Та й вони це розуміють. А так на цей час — пан доктор у нас за отамана в одній спілці, панотець буде за отамана в другій спілці. То хоч ми всі, хлопи, підемо на війну, то роботу нашу зробить жінота. А вже ми там спокійно будемо сидіти в окопах, бо знатимемо, що наші отамани не дадуть нашим жінкам зробити кривди.

Почали йому притакувати.

Заячківського ввело в подив оце розумування Кабана. Ото як бачуть вони теж ясно всю справу. І як зрадів та заспокоївся, що нема небезпеки, щоб хто міг підставити йому ногу, так з другого боку здивували його ті слова: „На цей час!“ Отже це все тільки — на цей час. А потім? Кабан знає, що таке хліборобська спілка. Тепер було йому видно, що він мусить дивитися на всю цю справу, як на перший, перехідний, ступінь. Тепер уже ніяка сила не здержить розгону зачатого діла. Коли б він сам не міг важитися піти далі по цьому шляхові, то його вже потягнуть. Це той розгін всякого його діла. Це той поворот на добрий шлях, це той твердий ґрунт, що його мусить знайти під ногами, — блиснуло йому перед очима.

— Тим краще, що ви все це знаєте, і що ви так дивитеся на справу. Не буде в нас розради. Робім те, що можемо робити, а що треба буде зробити — побачимо.

Почали балакати про заснування нової спілки. Селяне мали вже витичену дорогу. У панотця є сто морґів. До спілки приступає двадцять господарів. Будуть засівати озимину, ярину, садити картоплю, буряки й кукурудзу. Та й там шматок для жіноти льону та конопель. Той шматок, що на ньому конюшина, остається для вжитку самого панотця.

Пішли на третій пай у всьому. Заробіччину будуть ділити так, як у доктора: всякий дістане кожного збіжжя й ярини стільки, скільки припаде на нього в міру днів праці всієї його рідні. До всякої роботи має кожний спільник дати всі свої робочі сили так, як того зажадає панотець, і двох господарів, вибраних спілкою до управи. Ці три будуть на цей рік провідниками в спілці. Коли б хто із спільників не схотів цього зробити, тоді спілка визначить йому рід збіжжя або огородини для виплати його заробіччини.

Це останнє викликало найбільш розмов, як при спілці з доктором, так і тепер. Мусіли це ще раз пояснювати, що може знайтися такий цікавий спільник, що до лекшої роботи пішле всі свої робочі сили й буде мати багато

днів праці, а до найважчої прийде сам один, або взагалі не прийде. При поділі він дістав би найліпшого збіжжя стільки, що й ті, які виконали найважчі роботи, коли б не було повищої постанови.

Врешті підписали договір.

Заячківський не міг би сказати, в кого в них було лекше на душі: в нього чи в Лободи. Бо в Лободи очі искрилися. Показував наглядно, що вступився йому з душі великий тягар. Він за все своє життя клопотався робітниками. І цього року ще сяк-так перебився. Але той третій сніп у Заячківського забрав йому чимало спокою й рівноваги. Стало йому видно, що вже і в нього не піде инакше. Мав тепер перед собою дві дороги: або змагатися й перебиватися прошеним і доведеним до конечности робітником, або йти шляхом, що його промостив Заячківський. Вибрав останнє. І почував велике задоволення й спокій. Правда, розмова доктора з Кабаном показала йому всю цю справу в инчому світлі: доволі небезпечному. Та він уже пустився за доктором — не буде від нього відставати. Повірив йому — мусить тепер скріпляти свою віру й шукати в ній основ дальшого життя.

А Заячківський знайшов товариша праці.

*

Іще не порозходилися селяне з подвірря Лободи, як до городця ввійшло двоє людей. Заячківський перший побачив їх.

— А вас яка добра звістка пригнала сюди, отче Орест? Так під ніч?

— Тихо, доктор! — шепнув Дужий. — Ходіть до хати, скажу вам таке, що вам у душі похолоне.

Заячківський посміхнувся.

— Хочете суперничати з директором Сміливим, отче? А може він вам щось приніс із міста? Чи не покликали вас до війська?

Дужий образився.

— Доктор! Я не прийшов на те, щоб жартувати. Ходіть у хату. Бо ще яка біда підслухає.

— Можемо тут бути зовсім свобідні, — запевнив Лобода. — У мене нема нікого чужого в хаті. А до цього городця ніхто не має приступу.

— Що ж таке? Кажіть бо раз! — наглить уже й Заячківський, стрівожений збентеженням Дужого. — Прийшло що може із староства до кооперативи?

Дужий сів, налляв собі склянку води, випив, та почав втирати піт із чола. Потім став говорити притишеним, таємничим голосом:

— Був у нас в кооперативі комендант постерунку жандармерії.

— Коли? Як я поїхав?

— Так. Тільки ви вийшли.

— Що ж він хотів? За ким, чи за чим шукав?

— Оце й біда, що не шукав. Прийшов ще більш стрівожений, як оце я до вас. Питався, чи ми нічого не знаємо, що приготовляється?

— Що ж таке приготовляється? Та скажіть уже раз, отче Орест!

Дужий відсапнув з глибини грудей. Зачер у них віддиху й почав притишеним шепотом.

— Сказав, що вже від двох тижнів слідить маґазин зброї в „Соколі“. Комендантом цього маґазину є стаційний офіцер Поляк. Від довшого часу звертає його увагу те, що під вечір ріжні панки волочаться з цим офіцером. Пустив за ним свою розвідку. Сказали йому, що кожної ночи хтось із тутешніх Поляків виходить з маґазину з якимсь пакуночком. Цеї ночи пішов сам досліджувати. Виходить з маґазину якась постать. Несе щось у папері. Заступає цій постаті дорогу й так її тручає, що пакунок випадає тому з рук. Він за пакунок, той в ноги. Підняв його, але постаті не затримував. Зумисне пустив з рук. Був це тутешній столяр. Ніс завинений у папір кріс...

Останні слова ледви вимовив. Віддих захопило йому в грудях.

— Доктор! Що це! Кажіть: що це може бути? Питався комендант постерунку, чи ми чого не знаємо? Чи не догадуємося?

— Що ж ви йому сказали?

— А що ж я міг йому сказати? Я те саме знаю, що й ви і що він. Що ми можемо знати? Як думаєте, доктор, що то може бути?

— А хто ж то може знати...

— Може б поробити які заходи для збереження добра кооперативи?

Заячківський почав сміятися. Бажав проявити як найбільший спокій душі.

— Не було сьогодня директора Сміливого в кооперативі?

— Доктор! — образився Дужий. — Я не прийшов до вас на смішки. Це зовсім не жарти. Довкола нас щось діється таке таємниче. Люди збираються, радяться. Озброюються. А ми собі байдуже. Одного дня заскочать нас, поставлять перед доконане діло, а ми навіть не зможемо зареаґувати.

Тим часом Заячківський потирав долонею правої руки своє чоло та протирав очі. Його думка працювала бистро. Зрозумів одразу, що тут щось приготовляється. Намагався обхопити своєю думкою всі наслідки цього плянованого замаху. Шукав рятунку, способів оборони. Не міг знайти нічого, за що зачепилася б його думка. Такої незорґанізованости, як це в них під цю пору, здається, ніколи

не було. Міста в чужих руках, села пусті, ввесь народ на війні. Та й хоч і є що — голіруч нічого не вдієш. Та ще й з селянами.

Встав і почав ходити нервово по ґанку. Зійшов по східцях до городця. За ним летіли вздогін слова Дужого: „А ми собі байдуже!“... Велика правда в цих словах. Та що з того? Що ж тут можна порадити? Там уже зброю роздають. А вони?...

Іде до Дужого.

— Що ж зробив комендант із цим крісом? — питається.

— Забрав на постерунок. Сховав і мовчить. Буде далі слідити, куди зносять зброю.

— Отче Орест, хто знає про це?

— Ми два й ви два. Більш ніхто.

— Ні словечка нікому! Я перебалакаю завтра з комендантом. Мусимо їх накрити. Може то ще нічого не буде. На всякий спосіб не треба сполохати.

— І я так думаю, — каже Лобода. — Криком нічого не зробимо. Тільки спонукаємо ховати ліпше кінці в воду. Я вам кажу, що йдуть великі дні. Коли б тільки не прошуміли понад нашими головами та не проглитнули нас.

— Ми зовсім неприготовані! — простогнав Заячківський.

— А може б справді зебезпечувати кооперативу? — поспитав непевно Дужий.

— Отче Орест! Не будьте дитина! Хіба ж

ми в силі зебезпечити кооперативу, як би заскочила нас катастрофа!... В мене зовсім инчі думки на голові... Прощайте, отче Іване! Йду вже. Не досидимося та не договоримося ні до чого. Шкода псувати собі нерви. То ще може ніщо не бути!

За хвилину виходили з подвірря Лободи. Ішли мовчки здовж вулиці, доки не розпрощалися на роздоріжжі.

Заячківський блукався довго стежками парку. Ходив без думки, то знову розривали його мізок тисячі думок, що зліталися з усіх усюдів, кожна ставила йому перед очі питання й домагалася рішучої, недвозначної відповіди. Та відповіди в його мізкові не було.

Повна безсилість. Оце єдина ясна й певна відповідь на всі питання, на усі сумніви.

Обхопила його душу трівога. Почав тремтіти, як осиковий лист. Дзвонив зубами. Кров переливалася в нього через край серця...

— А може то ще таки брехня... Може то тільки так ввижається йому!...

Вчіпився цієї думки, як остаточного рятунку. Здавалося йому, що знайшов у ній заспокоєння зворушених нервів...

В Родавні, 1920—1921 р.

PA 3050